

RÉVÉSZ IMRE

(Gondy és Egey debreceni fényképezőműhely 1878-iki felvétele után.)

RÉVÉSZ IMRE ÉLETE

1826—1881

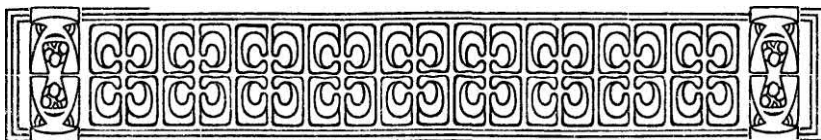
*

SZÜLETÉSÉNEK SZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁN
EGYEDÜL ISTEN DICSŐSÉGÉRE
KÖZREBOCSÁTJA

A DEBRECZENI REFORMÁTUS EGYHÁZ
PRESBYTERIUMA

*

DEBRECEN SZ. KIR. VÁROS ÉS A TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET
KÖNYVNYOMDA-VÁLLALATA.
J926.

ELŐSZÓUL

*Dr. Baltazár Dezső püspöknek, a debreczeni egyház lelkészelnökének
ezen egyház presbyteriuma 1926 január hó 16-iki ünnepélyes Révész
Imre-centennártumi ülésén elmondott beszéde:*

Nagyaink megbecsülésében a magunk erkölcsi értékének foka tükröződik.* Ha van valaki, aki Debreczen speciális mérlegére vetve s emberi értelemben szólva, fogyatkozásoktól messze áll, ha van valaki, akinek megbecsülésében Debreczen mai nemzedékének a maga erkölcsi értékét lelki drágagyöngyök ragyogtatásával kell megbizonyítani, az az ember a száz esztendővel ezelőtt született Révész Imre lelkipásztor,

A négy kiváló Révész között úgy tapad nevéhez a „nagy” epitheton, mint amily fejedelmi feltétlenséggel követeli az elsőséget magának a nap a többi fénylő égitestek között. Apáink, köztük az enyim is, szemükkel látott és fülükkel hallott valóság-legendákat beszéltek annak a csodálatos befogadású és kisugárzású elmének az erejéről, amivel az Úr kegyelme a nagy Révész Imrét lelki üstökös-csillagként a földi bujdosás szürke hónapja elbocsátotta. Csudával határos emlékezőtehetsége mellett ott voltak a többi kegyelmi ajándékok is, amelyeknek oszlopain kifejlődnek és évig ívelődnek a történelmi nagyság körvonalai.

IV

Az éleslátás, amely a legkisebb nyíláson, sűrű poron, pókhálón keresztül is meg tudja látni a múltban az események egész nagy mezejét; a bölcsesség, amely az anyagtorlódás teménytelenségét varázsvesszővel tudja rendbeszedni. A szorgalom, mely az újabb gyűjtések és újabb alkotások felett szent éhséggel és szomjúsággal keresi az újabb gyűjtések és alkotások lehetőségeit. Az erős lélek sátora, az erős test, amely négy iokozott munkájú évtizeden át bírta a versenyfutást egy szédületes futamban száguldó lélek sarkantyúja alatt»

Ezekkel a kegyelmi ajándékokkal nagy tudott lenni Révész Imre akkor is, amikor Gygások jártak a magyar glóbuszon: a 19-ik század Magyarországnak gygantikus méretű szellemóriásai. Ebben a feszítő viszonylatban is nagy tudott lenni, mert az abszolút nagyság választotta volt.

Ezekért a vonásokért csudáljuk. A jelleméért azonban szeretjük. Ez a jellem tósgyökeres magyar kálvinista jellem volt, debreczeni jellem volt. Szikla, amelyben a teherálló képesség keménységét a nagy lelki és érzelmi tulajdonságok nemes érc-erei szövik át, szürkeségében szerényen rejtve ragyogó világok titkait. A szeretet meglátása pedig legértékesebb meglátás. Hála koszorúja fonódik belőle. A nagy Révész Imre soha nem múló, sőt mindig magasodó emlékének oszlopára oda helyezük ezt a koszorút. Történelmi emléket felújítjuk s megfogadjuk, hogy valósággá, életté igyekszünk feltámasztani magunkban s a mai nemzedékben, hogy a debreczeni református egyház és Debreczen legyen újra nagy, a múlt megújuló erőivel, a magyar kálvinizmus evangéliumi és nemzeti jellemével. Legyen méltó a nagy Révész Imre áldott emlékéhez.

TARTALOMJEGYZÉK.

Előszóul: Dr. Baltazár Dezső *beszéde*..... III

Fejezet. GYERMEKKORA.

1. *A Révész-család*..... 1
2. *Szülei, testvérei és első gyermekége* 3
3. *A kisdíák Debreczenben és Hajdúböszörményben*..... 5

II. Fejezet. A DEBRECZENI KOLLÉGIUMBAN.

1. *Az akadémiai tanfolyamon.* (Tanárai és tanulása. — Tudományos Önmunkássága. — Egyetemi pályanyertessége. — A Magyar Irodalmi Önképző Társulatban. — Életmódja» utazásai, jelleme.) 7
2. *Esküdtdeák, praeceptor, contrascriba, könyvtárnok.* (Tanítói jellemzése. — Tudományos továbbképzése. — Erős bíráló hajlama. — 1848—49-ben. — Elmélyedése, kedves olvasmányai. — Búdszentmihályi papságának terve és megíúsulása. — Búcsú a kollégiumtól.)..... 16

III. Fejezet. VÁNDORÉVEK.

1. *Külföldi tanulmányútjai.* (Bécsi tanulmányozás. — Európai út.)..... 29
2. *Balmazújvároson.* (Papi működése. — Gondolkozása, vívódásai. — Meghívatásai.)..... 33
3. *Szentesen.* (Beköszöntése. — Tevékenysége a gyülekezetben, az irodalomban. — Búcsú Szentestől.)..... 41

IV. Fejezet. HITVALLÓ ŐSÖK NYOMAIN.

1. *Házassága* 49
2. *Az első debreczeni évek.* (Munkássága egyházában, az egyházmegyén, egyházkerületen stb. — A Prot. Egyh. és Isk. Lap. — A romániai misszió. — Akadémiai tagsága. — A parókia belső képe.) 51

VI

3. *főlkészülés az egyház szabadságának védelmére.* (A Bach-kormány és a protestantizmus. — Révész két egyházalkotmánytörténeti műve, — Pörbefogatása a bécsi békéről írt cikke miatt.) 63
4. *Harcban a pátens ellen,* (Révész az első értekezlettől kezdve vezető szerepet visz. — Dolgozatai a harc különböző fázisaiban. — A bécsi küldöttség és sorsa. — Harcosok és imádkozók. — Révész aggályai idegen szempontok bekeverése miatt. — A Tájékoztatás és következményei. — Bűnvádi eljárás alatt. — Apologia a német tudósokkal szemben. — A pátens visszavonása. — A Széchenyi-ünnepségek. — Révész véleménye a harcról és a harcosokról. — E szerepének méltatása.) 72

V. Fejezet.

A FÓRUMRÓL A TANULÓSZOBÁBA.

1. *Politikai szereplése.* (Erőszakkal választják meg képviselőnek, — Országgyűlési tevékenysége. — Nagy *beszéde,* — Lemondása és annak kommentárjai. — Bizalmatlansága a Deák irányával és a kiegyezéses politikával szemben. — Tisza és a fűző. — Teljes visszavonulása a politikai térről. — Ez epizód lelki hatásai.) 99
2. *A csöndes munka évei,* (Egészségének hanyatlása. — Visszavonulás az egyházi közélettől. — Levéltárnoksága, theol. helyettes tanársága. — Akciója a magyar protestáns irodalmi társulat megalakulásáért és annak meghiúsulása. — Elvek, harcrakészülés.) 112

VI. Fejezet.

HARCOK HÁROM FRONTON.

1. *Harc az egyház iskoláiért,* (Az alkotmányos kormány iskolapolitikája. — Révész szembehelyezkedése a közvéleménnyel. — A tiszántúli határozat és következményei. — A Figyelmező megindítása, — Révész és Ballagi: harcaik. — A következmények Révést igazolják.) 126
2. *Harc az egyház hiteléveiért.* (Révész és Ballagi theologiai liberalizmus, a kettőnek különbözőzése már kiindulásában. — Révész elhajlása konzervatív, a Ballagie radikális irányban. — A Protestáns-egylet és az Evangelical Alliance. — A polémiák. — A kibékülés. — Révész álláspontjának oscílatói.) 149
3. *Harc az egyház alkotmányáért.* (E harc összefüggése az előbbi kettővel, — Révész a teljhatalmú konvent ellen. — Polémia, — Révész és a zsinat. — Nincs ellenére, de az előkészületeket hiányosaknak és fölszíneseznek tartja, — A Figyelmező megszűnése. — Utolsó hozzákészülés a zsinat kritikájához.) 168

VII

VII. Fejezet

AZ ALKONY ÉS AZ ÉJ.

1. Az *alkony*, (Testben-léleekben megtörik. — Visszavonulása egyre teljesebb. — Élesd. — Családi kör.)..... 180
2. Az *éj*. (Halála. — Temetése. — Emlékének megörökítése,)..... 188

VIII. Fejezet.

A TUDÓS.

(Magyar nyelvészeti és östörténelmi kísérletek. — Művelődéstörténelem, történetfilozófia, módszertan. — Egyetemes egyháztörténetem: tankönyv és Kálvin-életrajz. — Magyar protestáns egyháztörténetem: programja, művei, félbemaradt tervei. — Külföldi kapcsolatai és méltánylása.)..... 19

IX. Fejezet.

A PRÉDIKÁTOR.

(A pásztori elem hiánya. — Elvei az igehirdetésről. — Gyakorlati biblia-magyarázatai és prédikációi. — Robertson hatása. — Temetési beszédei, liturgikus dolgozatai.)..... 216

X. Fejezet.

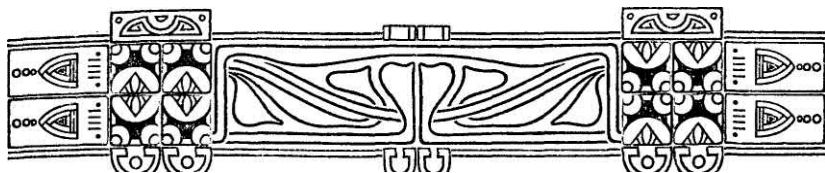
A BELSŐ EMBER.

(Adalékok lelki életének és vívódásainak megértéséhez.) 229

Jegyzetek..... 235

A szerző utószava 249

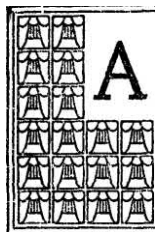

I. FEJEZET.

RÉVÉSZ IMRE GYERMEKKORA.

1. A Révész-család.

Révész-nevet — nyilván a benne megjelölt foglalkozás ősi és gyakori volta következtében — már a középkor óta több, egymással kimutatható vérségi kapcsolatban nem álló, köznemesi és polgári, illetőleg paraszti eredetű család viselte és viseli ma is Magyarországon.¹ A Révész Imre családjának nemességszerző őse a szabolcsvármegyei Révész Tamás volt, akit a szent korona és az uralkodó iránt több rendben és alkalommal megbizonyított hűségéért — amelyet a nemességszerzés idején mint katonatanúsított — L Lipót király emelt ki 1659-ben a jobbágyi sorból és tett ivadékaival együtt úgynevezett armáalista nemessé.² A Tamásnak ezen armálisban adományozott címer, a vitézi érdemekért járó címerképek átlagos typusa szerint, zöld mezőben ágaskodó, jobbában kivont görbe kardot tartó *kétfarkú* arany oroszlánt mutat, (amely mythikus állatkép a heraidikusok megállapítása szerint a vitézségben különösen kitűnt katonák címerében volt szokásos) piros-zöld és arany-zöld sísakdísszel és az ötágú koronás sisakból kiemelkedő ugyanolyan címerállattal.³ Ez a címeres nemes levele Révész Tamásnak, a következő, 1660-ik esztendő április havának 2. napján. Szabolcsvármegye Petneházán tartott gyűlésében (sedria) kihirdettetett, s ellene kifogás nem merülvén föl, Tamásnak és leszármazottainak nemessége azóta folyvást kétségtelennek tekintett.⁴

A Tamás fia, Pál, Szabolcsból a zemplénmegyei Mádra, onnan az ungi Bajánházára költözött. Ennek egyik unokája, a Debreczenben 1737 körül született András, a beregi egyházmegyében ti szakér ecsenyi, majd csonkapapi református lelkipásztor volt és 1792-ben halt el. Másik unokája, az ismeretlen foglalkozású György, az ungmegyei Iskében lakott (meghalt 1785-ben). Ennek a Györgynek egyik fia az iskei születésű János volt, kiskunhalasi birtokos és egyideig (1769—1773) tanító (élt 1749—1815). Ennek a Jánosnak tizenhárom gyermeke közül³ három fia és egy leánya ért felnőtt kort: a fiai közül az 1799-ben született és 1874-ben elhalt György gazdálkodás mellett egyideig lakatosmesterséget folytatott s önművelés útján nagy történelmi és régészeti ismereteket szerzett, sőt egy, tágabb körökben is figyelmet ébresztett, régiséggyűjteményt létesített szülő- és lakóhelyén, Kiskunhalas városában.⁶ Egy másik fia, Pál lett az atyja Révész Imrének.

A Révész Imre családja ezek szerint egy volt ama számos tiszavidéki kálvinista nemes famíliák közül, amelyek a nemzet őstalaját alkotó parasztságból, az ős személyes kiválósága jussán, emelkedtek a „populus Verbőczyanus” soraiba s ott egészen a legutóbbi időkig valóságos gerincoszlopává lettek a magyar nemzeti öntudatnak s az egyházi és világi művelődésnek. Kisbirtokosok és iparosok mellett — akik azonban rendszerint bírtak a deákos műveltségnek legalább az elemeivel — *ezek* a családok szolgáltatták nagy hányadában, ha ugyan nem Zömében, a mindenkori református papság és tanítóság tagjait is, a nemzet szellemi és erkölcsi építésének ezeket a többé-kevésbé névtelenül maradt hőseit. Íme, Révész Imrének nemcsak (mint mindjárt látni fogjuk) atyja, de már nagyatyja és annak egyik nagybátyja is litterátus ember, ami arra enged következtetni, hogy a többi ősei — egészen a nemességszerzőig visszamenőleg — szintén nem voltak már teljesen tanulatlanok (a Révész Imre nagyatyja egy első unokatestvérének, az ungmegyei Csicserberben lakott Révész Jánosnak egy leánya is papné volt, Eperjesi András záhonyi prédikátor felesége). — A család legkiemelkedőbb sarjadéka számára tehát már, a ielki átöröklés titokzatos útján, hosszú megelőző emberöltőkön át halmozódott a szellemi erők és művelődési hajlamok rendkívüli készlete.

2. Szülei, testvérei és első gyermekése.

Atyja, az idősbik Révész Pál, 1796-ban Kiskunhalason született, Debreczenben tanúit Előbb a tiszadobi iskolának volt praepceptora⁷ *azután* újfehértói, majd téglási községi jegyző volt, élete utolsó éveiben pedig Nagykálióban lakott.⁸ Három gyermeke közül az 1826 január hó 14-1kén, Ujfehértón (akkor: Rác-ujfehértó) a mai emeletes községháza helyén állott szerény jegyzői lakban született Imre volt a legfiatalabb. Jelleméről, lelkületéről sem Imre fia, sem a család többi tagjai nem őriztek meg maradandó emlékezéseket. Ennek a legfőbb oka kétségtelenül az volt, hogy korán elbetegesedvén, fiatalon elhalt, i335-ben, hitvese Beké Sára személyében özvegyet és három nevetlen árvát, Zsuzsannát, Pált és Imrét hagyván maga után.

A szerény nótárius-család már a férj életében nehéz anyagi helyzettel küzködött. Valószínűleg ez, meg hányatott életük lehetett a fő oka annak, hogy a kis Imrét már egy éves korában örökbeadták gyermektelen nagynénjéhez, Beké Erzsébethez, aki csernátoni Wajda István tiszadobi Andrássy-uradalmi tisztartónak volt a felesége. Testvérét, Pált, alighanem ugyancsak a szegénység okán nem részesítették magasabb iskolázásban: a saját erején tanult ki szücsmesternek, s mint ilyen, Nagykállóban telepedett le és alapított családot. Eleven eszű, csekély iskolázottsága hiányait sokoldalú érdeklődéssel pótolta, olvasni szerető ember volt, aki később egyideig a nagykállói városbírói tisztet is viselte s közbecsüléstől környezetten halt meg 78 éves korában, 1902-ben, nagy testvéröccsét messze túlélve. Egyéniségében sok kedvesség mellett sok érdes, kirobbanó, kurucos elem volt: családja tagjaival voltak is elégszer fiatalos kocodásai, Imre öccséhez azonban mindvégig szeretettel és tisztelettel ragaszkodott s annak tanácsait zsenge ifjúságuktól kezdve kérte, meghallgatta s rendszerint követte is.⁹ Nénjük, Zsuzsanna később Sarkadi Dániel birtokosnak lett a felesége.

A kis Imre tehát már eszmélni alig tudó első gyermekeségtől fogva apa és anya nélkül növekedett. „Sokat nélkülöztem, túrtam és szenvedtem; a szülőföld és a családi kör boldogító voltát nem élvezhetem, s mindezekért lelkületemen már gyermekeségtől fogva folyvást az élettől és emberektől bús idegenkedés vonult át” — írja töredékben maradt önéletrajzában¹⁰. A gyermeknek gyöngédségre áhító lelke ebből a keserves helyzetből legkeser-

vesebben mindenesetre azt viselte, hogy sem anyjánál, sem nevelőszüleinél nem talált igazi melengető és megértő szeretetet. Anyja (meghalt 1869.) eléggé nehéz természetű nő volt, akit testi szenvedések és sűrű sorscsapások lélekben megkeményítettek, zsembessé és önzővé tettek, sem gyermekeinél, sem egyebütt nem volt egyfolytában sokáig maradása, még — a későbbi időkben — az őt egyideig magához vett papfiánál, Imrénél sem, akihez pedig gyermekei közül a legjobban ragaszkodott s akinek volt előtte tekintélye is. Fia attólfogva, hogy önálló keresettel birt, állandóan, sokszor erején felül is segélyezte gyakran ínségbe jutott, a pénzzel bánni nem igen tudó özvegy édesanyját — de sohasem fejlődött köztük igazi gyöngéd szüle-gyermekei viszony. Nevelőszülei szintén nem tudták pótolni a számára azt, ami az anyai szívből hiányzott. Az étellel keservesen küzdő, röghöz kötött észjárású, sokat hányt-vetett emberek voltak Wajdáék: az értékesebb lélek az asszony volt, akiről nevelt fia, halálakor, a tisztelet és a hála hangján emlékezett meg, s akinek elköltöztével minden kapcsolatot megszakadni érzett önmaga és a nagyhamar második — az elsőhöz méltatlan — házasságra lépett nevelőatyja közt.¹¹ Ez különösen rideg, sekélyes lelkű és önhitt ember volt, aki az árva fiúval sokszor etetett panaszos kenyeret s amellet nagy-meggyőződötten emlegette magát „hasonlíthatatlan jóakarójának”.¹² De nevelt fia őt is, minden keserű emléket leküzdvé magában, többszörösen és tetemesen támogatta, mint debreczeni pap, amikor a testbenlélekben elnyomorodott Wajda nehéz ínséggel viaskodva készült Hajdúböszörményben rég óhajtott halála elé.¹³

Az örökbefogadott gyermek neveltetése ilyképen nem nagyon biztató körülmények között indult meg. Írni — amint maga mondja említett önéletrajzában — „térdenállva egy rozszant kemence patkáján tanult”. A Wajdáék folytonos hányódása következtében az elemi osztályokat három helyt (Tiszadobon, Balmazújvároson és Debreczenben) végezte, már ekkor úgy kitűnve társai közül, hogy Debreczenben az ú. n. „quarta” (IV-ik elemi osztály) záróvizsgálatán jutalomkönyvet is nyert. Wajdáék az elemi tanulmányokkal befejezettnek is akarták tekinteni iskoláztatását s a gyermeknek értésére adták, hogy mesterségre kell mennie, mert további iskolai költségeit nincs módjukban fedezniök. A tudás és műveltség után már ekkor szomjasan áhítózó, tüzeszű gyermek megrendült és sírvafakadt sorsának ilyen elintézésére, először érezve át

árvaságának egész kietlenét, E mélyről fakadó keserű könnyek végül mégis meglágyították nevelőanyja szívét s további iskolázatása úgy-ahogy biztosítva lőn.¹¹

Emberi részről ezek a sorsdöntő könnyek mentették meg a 9 éves kislányt nagy elhivatásának.

3. A kisdíák Debreczenben és Hajdúböszörményben.

Az ős anyaiskola először az 1835—36. iskolai év elején fogadta keblére, mint a 6 évfolyamú latin iskola (gymnasium) legalsó grammatikai osztályának növendékét. Három küzdelmes évet töltött itt, az állandóan *nehéz* anyagi helyzetben élő Wajdáéktól legszükségesebb költségeire is alig kaphatva fedezetet. Ez évekből valók legrégebb fennmaradt kézírásai, két levélke 1837 júliusából és novemberéből, melyekben szinte szorongva kéri nevelőapjától a 2 forintnyi minervale-t (tandíj) és egyéb apró iskolai költségeket, boldogan és büszkén írva: „ki merek állani akar az 1-sővel, akar a másodikkal” (az akkor szokásos versengésben az iskolai érdemfokozatért) és hogy „jobb helyet nem kívánhatni” (bizonyosan ellátására értve, amely pedig valószínűleg a lehető legerényesebb volt).¹⁵ Úgy látszik, anyagi okok miatt három év múlva iskolát cseréltettek vele nevelőszülei: 1838-ban a hajdúböszörményi pártikulába adták s a negyedik grammatikai és a két humán osztályt itt végezte. Itt az egyház alumnusa volt — amely jótéteményért a hajdúböszörményi egyház és iskola iránt férfikorában is „folyvást édes és hálás emlékezettel vonatott”¹⁶ — s így a nevelőszüleinek kevesebb gondot okoztak a költségei, sőt megesett, hogy az alumnusok számára összegyűjtögetett terményből olykor még ő juttatott azoknak valamicskét, ha ínséges időben rászorultak. Az alig serdülő fiú nagy rendszeretete már ekkor megnyilvánult abban, hogy kiadásairól és bevételeiről pontos jegyzéket vezetett.¹⁷ ebből megtudjuk, hogy az alumnusoknak járó terményen kívül a fő életfenntartási forrása a temetési énekelgetésért járó krajcárok voltak. Ezekből nemcsak iskolai szükségleteit fedezte, de kis asztalosműhelyt is rendezett be magának és énekesmadarakat tartott: ez a két szórakozása végigkísérte egész életén. Erősen és komolyan tanult, a kötelező iskolai feladatokon túl már ekkor is nagymérvű önképzést űve. Rektora, Dobos József igen tanult s egyszersmind igen szigorú ember volt, aki a vesszőt még a nagyobb fiúkkal

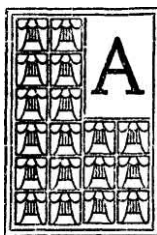
szemben sem kímélte *réme* volt a diákoknak, akik egyszer forma-
szerint sztrájkba léptek kegyetlensége miatt, máskor kérvényt ad-
tak be ellene az egyházi felsőségekhez. Révész, az első diák a
sztrájkban nem vett ugyan részt, de már a kérvényt Ő írta meg:
ezért aztán, meg amiatt, mert társainak a megplágázását — me-
lyet neki, mint elsőnek kellett teljesítenie — nagyon enyhén vé-
gezte, öneki is nem egyszer lakolnia kellett a „plagosus Orbitius”
kezeitől — de tanulásbeli hanyagságért soha nem kapott bünte-
tést.¹⁸ A rettenetes rektor kitűnő latin tanár lehetett, amit később
maga Révész nagyon hálásan elismert: a tanítványnak e korból
fennmaradt „Periódusok és Chriák” feliratú iskolai füzetéből¹⁹
megtetszik, micsoda szabatos és ékes fogalmazási készséget tudott
tőle elsajátítani, ha mindjárt vesszővel fűszerezetten is, úgy a latin-
ban, mint a magyarban a 14—15 éves első diák. (A füzet végére,
mikor az 24 esztendővel később a kezébe került, oda is írta a
már akkor országos hírvű tudós és szónok debreczeni pap: „Tanul-
sággal nézegettem.”) Pompásan megépített, a klasszikus retorika
ódon szépségeivel díszlő, s amellet logikus, világos, magyaros
körmondataihoz kétségtelenül itt szerezte meg a készséget a ké-
sőbbi súlyos fegyverzetű író. A gymnasiumi tanfolyam végén,
1841-ben, Dobos örömmel bizonyította legjobb diákjáról, „hogy a'
tanulói szép pályán minden társai felett kitűnő szorgalommal, hév-
vel és buzgósággal törekedett előre haladni, — és hogy illő er-
kölcsei magaviseletével magát nem különben ki tüntetni igyekezett.”²⁰
Nyitva állott útja a vágva-vágyott akadémiai pályára —
vissza a vén kollégiumba.

II. FEJEZET.

A DEBRECZENI KOLLÉGIUMBAN.

1. Az akadémiai tanfolyamon.

kollégiumban, melynek hat éves akadémiai (bölcseleti jogi, theologiai) tanfolyama hallgatását Révész Imre 1841 őszen kezdette meg, ez időben már úgy az oktatás, mint a nevelés és fegyelmezés minden vonalán érvényesült a nemzeti nyelv uralma s a többszörös változtatáson átment akadémiai tanterv sikerrel alkalmazkodott a kor tudományos fejlettségéhez és művelődési kívánalmaihoz. A kiváló akadémiai tanárkar erős

tehet-

ségekkel és nagyhatású tanítókkal tündöklött. Köztük volt a nagyhirű, rendkívüli vonzó hatású ifjabb Péczely József, a poéta-történész; a lelkes és világos rationalista theologus Aranyi István, aki fölött nagy tanítványa hálás kegyelettel és meggyőződött bizony-ságtévással hirdethette temetésekor, 1864-ben a találó prófétai igét: „Az igazság törvénye volt az ő szájában, és álnokság nem találatott ajjakain; békességben és egyenességben járt én velem, és sokakat megtérített az álnokságból” (Malakiás 2:6)¹; a kitűnő matematikus és természettudós Kerekes Ferencz, akinek a „Négyes kistükör” c. művét, melyet egy magyar tud. *akadémiai pályázaton* történt méltatlan mellőztetése következtében, tudományos rehabilitációja végett írt, 1848 tavaszán a Révész Imre hatalmas agitációjára adta ki hűsvéti és pünkösdi legátumai terhére maga az akadémiai ifjúság;² a Hegelt ostromló s leginkább Schelling ha-

tása alatt álló tudós filozófus Vecsei József, aki tiszta és aiapos fejtegetéseivel kétségtelenül először izelítette *hozzá* Révész Imrét a filozófiai gondolkozáshoz s akinek 1855-ben bekövetkezett halála után egyik árváját, Johannát feleségül vette; a szelid és finomlelkű Révész Bálint, az irodalmilag és személyileg egyként nagyhatású gyakorlati theologus, aki a nála 10 évvel fiatalabb, özvegy édesanyjánál, a debreczeni Péterfián lakott Révész Jánosnénál egyideig diákszálláson volt³ Imrét — bár (R. B. debreczeni polgárcsaládból származván) nem volt köztük kimutatható vérrokonság — korán a szívébe fogadta, rokonának tekintette s a tanár és méltó tanítványa között szövődött e meleg viszony egy több mint három *évtizedig* tartott bensőséges baráti és munkatársi kapcsolatnak lett az alapja Révész Bálint debreczeni papsága, majd püspöksége idejére szólóan is. Végül ott volt a tanárkar e díszes koszorújában a geniális különc Lugossy József, a magyar nyelvészetnek, östörténelemnek s általában nemzeti géniuszunknak ez a korában páratlanul finom, sokoldalú és mélyszellemű értője és bűvára, akinek Révész Imre, leendő sógora (Vecsey Johanna a Lugossy másodunokatestvére volt) — nagy tanítványai (Szilády Áron, Géresi Kálmán, Fiók Károly) sorának megnyitója — a saját bevallása szerint is a „legtöbbet”⁴, azaz tudományos érdeklődésének elhatározóan a história irányába terelését, a magyar történelmi kutatás szellem- és művelődéstörténeti szempontjainak fontosságára való ráeszméltetést s a legnélkülözhetlenebb módszertani utasításokat köszönhette — amellet kétségtelenül az ifjában már amúgy is égő tudományszomjnak és eszményi becsvágyának a mester puritánul és tökéletesen idealista, vérbeli tudós lelke által még magasabb lángra szítását.

Attól kezdve, hogy 1841 novemberében, a novitius diákok *közé felvételt* megelőző zárt termi írásbeli vizsgálaton az ő latin és magyar dolgozatai lettek a legjobbak — a kollégiumnak mind a hat évfolyamon át mindig egyik első diákja, volt, habár soha a legelső helyet nem érte el grádusában, minden bizonnyal csak azért, mert annak elérése nem volt becsvágyának tárgya. A rendkívüli észtehetségű, különösen csodált erős memóriájú s amellet vasszorgalmú és szokatlanul munkabíró ifjúnak játék lett volna a grádusában valamennyi, nála magasabban osztályozott társát legyűrnie, előlük az első eminens pálmáját elragadnia és azt mindvégig meg is tartania: — hogy nem tette, annak magyarázata az,

hogy már ebben az időben teljes öntudatossággal és tervszerűséggel folytatott az iskolai pensumon kívüli tudományos tanulmányokat is, amelyeket fontosabbnak tartott és jobban kedvelt, mint a minden tárgyból egyforma pontossággal készülést és minden tanárnak egyforma hűséggel hallgatását. Ugyanez lehetett az oka annak is, hogy ösztöndíjat egyetlenegyszer sem kapott»⁵ Volt egy-néhány olyan tanára a felsoroltak közt, „akik — mint róluk később maga jegyzi fel — épen azért, mert az általuk felvett egyes tárgyak felett nagyszerű széles és tiszta látkört nyitottak s a dolgoknak gyökeréig levezették a tanulót, felkölték egyszersmind hallgatóikban a tudomány iránti élő tiszteletet és szeretetet is, s néhányat időnként képesítettek arra, hogy a tudománynak közleckeiben nem tárgyalt ágaiban is saját erejökkel kitűnően haladassanak”.⁶ Elgondolható, hogy Révész Imrének már ifjúkorában önállóságra törekvő, erős szárnycsapásokkal bontakozó egyénisége mohón követte azt a nyomot, amelyet ezek az újjmutatások — elsősorban a Lugossyéi — jelöltek ki számára, s nem nagyon törte magát, hogy a többi tanárának többé-kevésbé a pensum korlátai közt maradó követelményeit a hivatalos első eminensek módján, szorgalmas és kifogástalan, de a lelket nem túlságosan tápláló memorizálattal elégítse ki.

Tudományos öntevékenységének első sikeres szárnypróbáira bőven adtak lehetőséget az akadémiai és egyéb pályatételek. Ezeken rendkívüli becsvágygal, hatalmas szorgalommal s az ilyen ifjúkorban szokatlan elmélyedéssel dolgozott s rendszerint nyertese is lett a pályadíjaknak. Nagyon alapos, gonddal kidolgozott munkákat nyújtott be a következő pályakérdésekre: „Adassék elő: Őseink Magyarországon lett megtelepedésétől fogva jelenkorunkig mellyek voltak nemzetünk szellemi és anyagi kifejlésének belső külső akadályai? mellyek ezek közül többek meg szüntével még most is meg levők, mikép el hárítandók, 's hova kell jelenleg — ha szellemi és anyagi előhaladásunkat akarjuk, — törekvéseinknek főképp irányozváknak [így!] lenni?” (A Keresztési—Deák alapítványból, 1844-ben) — és „Előre bocsátatván a' polgári törvényeknek az álladalmakrai jótékony befolyása: számláltassanak elő okadatolva mindazon tudományok, mellyek mind általánosan minden polgári — mind különösen a' hazai törvénytudománnyal szorosabb rokonságban vannak; fejtessék ki különösen a' történetjognak és észjognak, — egyiknek a' másikkhoz 's mindkettőnek

a' polgári törvényekhezzi viszonya; ezeknek folytán adassék elő, hogy az 1825-dik év óta a fentérintett tudományok a' magyar törvényhozásra és a' legközelebbi öt országgyűlésen alkotott törvényekre minő hatást gyakoroltak?" (1846.)⁷ Mindkét mű nemcsak széleskörű olvasottságról s az olvasottak feletti önálló gondolkozásról és magvas ítélkezéseről, hanem arról is tanúskodik, hogy a fiatal szerző saját korát — nemzete nagyszerű politikai, társadalmi és kulturális ébredését és előretörését — is éles figyelemmel kísérte s lelke telítve volt az alkotmány és a társadalmi rend megújításának szabadelvű eszméivel. Hogy azonban ezeket sem pusztán kritikátlan rajongással tette magáéivá, azt egyebek mellett mutatja az az érdekes egyéni felfogás, amellyel az előbbi dolgozatban — korának egyébként buzgó hévvel fölkarolt liberális közvéleményével szembehelyezkedve — a „sidók polgárosításáról” elmélkedik, „Míg ők — úgymond — a' keresztyén vallás' — és keresztyének' gyűlöletét parancsoló vallásos elveiket el nem hagyják, mind addig a' status' boldogságát — mellynek alapja nálunk a' keresztyén vallás is — veszélyeztetik, annál fogva polgári jogokra sem érdemesek, sőt ha ilyen — vagy ránk nézve még veszedelmesebb álláspontot vennének magoknak ez után is, nagyon hajlandó volnék az angolok' azon indítványát el fogadni, hogy szállíttassanak Izrael országába, egyébiránt ha veszélyes vallásos elveikről s azon alávaló csalni szerető sajátságokról le mondanak, ők is lehetnének kegyelemből a hon polgárai és ez rajok nézve valódi messiás [!] lenne, oly jogokkal bírni a' honban, mint azok, kiknek ősei ezt vérrel szerzetek.” — A zsidósággal rokonszenvezni később sem tudott: egész életén át végigkísérte a tőlük és tevékenységüktől való idegenkedés, aminek erős magyar faji érzése és megvesztegethetetlenül ethikus keresztyéni érzülete és gondolkozásmódja volt az oka. A németesedés és a materialista életfelfogás hordozóit látta a zsidóságban s bár ifjúságától — e dolgozatainak s egész későbbi életmunkájának bizonyága szerint — egyike volt a legmeggyőződtebb szabadelvű embereknek, e kérdéssel szemben, még mélyebben fekvő lelki okokból, nem tudott következetes lenni a liberalizmusában.⁸ Már ifjú korában meggyökerezett az a később sok rendben igen energikusan kifejezett meggyőződése, mely szerint „a valódi szabadelvűség egyik jelleme épen az, hogy nem bókol valami előtt csak azért, mert az innen vagy amonnan kihirdetett liberálisnak.”⁹

Legnagyobb és legfeltűnőbb sikert azzal a pályamunkájával ért el, amelyet a pesti tudományegyetem által a Schwartner Márton-alapból az 1844—4-5-ik iskolai évben kiírt következő jutalomkérdésre nyújtott be az alig 19 éves ifjú: „Adassék elő; mi az oka, hogy' a magyarok által a' IX-ik században Európában alapított ország erősebben fennállott és el nem enyészett, mint más országok mellyeket a' népek költözködése alatt a' Hunnok, Gepidák Avarok, és egyéb népek a' Duna és Tisza mellett alapítottak?” A tétel kidolgozásának a már ekkor teljes érdeklődésével a történelemre fordult Révész Imre annál nagyobb ambícióval felelt neki, mert a pályázhatók köre egész Európára kiterjedt. Kimerítően felölelte a tárgynak akkor általa egyáltalán hozzáférhetett magyar, latin és német nyelvű tudományos irodalmát (mint ezt forrásainak jegyzéke¹⁰ s maga a dolgozat mutatja) s rendkívül széles mederben igyekezett megoldani feladatát a megszabott, aránylag szűk terjedelmi korlátok közt is (74 sűrűn beírt nagy nyolcadretű lapon). Kéziratainak¹¹ bizonyossága szerint többször roppant gonddal átdolgozta művét, amelyet a határidőre be is nyújtott, de még ezután is folyton vívódott önmagával annak értékét illetőleg, elannyira, hogy egyízben *ez az utólagos* önbírálata a maga marcangoló élességével egészen a csüggedésig fokozódott s arra készítette, hogy kérje vissza a pályamunkát megsemmisítés végett. De kérését nem teljesítették s a pályanyertes 1847 januárjában több versenytársa közül ő lett.¹² Önmagának tehát már ekkor maga volt a legkeményebb bírója s későbbi munkásságában ez a vonása méginkább megnyilvánul, sokszor egészen az Arany János emlegette „örök kétely” emésztő „titkos mételty”-éig. (Ezen s más ifjúkori dolgozatainak kézíratait — mint gyermekségétől fogva jóformán minden fontosabb írását — megőrizte ugyan, de a csomóra ezt írta rá férfikorának jellegzetes, energikus betűivel: „Saját, ifjúkori nyomorult Dolgozataim. Vagy megégettessenek, vagy fiaméi legyenek”). A pályanyertes munka egyébként három főrészből áll: az elsőben a népvándorlás alatt keletkezett Duna-Tiszamenti birodalmakat és ezek elenyészésének okait tárgyalja; a másodikban azon általános okokat kutatja, melyek miatt a nagy népvándorlás alatt Európában állandó barbár birodalmak nem létezhettek, s ezen okokat a külső európai viszonyokon kívül magoknak az illető pogány népeknek jelleméből és kulturális állapotaiból is igyekszik kihüvelyezni; a harmadikban végül

Magyarország fennmaradásának okait elemzi, szintén nemcsak politikai, hanem művelődéstörténeti kitekintéssel is, látható szerezettel vizsgálva a magyar nép lelkét és jellemét s bizonygatva annak felsőbbrendűségét más, ama korokbeli barbár népekével szemben. Függelékül a magyar nemzetnek az Árpádkorból a „jelenidőig” eltelt életét vizsgálja röviden kérdése szempontjából. Fejtegetései, még ott is, ahol — különösen tudásunk mai álláspontján — erősen naivaknak tetszenek, becsületére válnak tág látókörének s a dolgok mélyére hatni igyekvő bölcséleti pillantásának; pl. mikor így ír: „Éghajlat, kormányzás, életmód, 's más lényeges körülmények, miként egyes emberekben úgy a népekben is teremtenek bizonyos sajátságot, mely irányt és színezetet ad miként egyesek úgy népek életének is. Az égaly forró tüze vagy fagyos hidege megtompítja az érzékeket 's ember mint anyagi, úgy szellemi tekintetben is itt nagygyá nem lehet, e' két «xtremum között áll tehát a középút, ezen. közelitheti meg az ember legtökéletesebben rendeltetése célját, ezen képződhetik alkalmassá a' polgárosodásra... [Ázsiából] kiköltözésök útjában számtalan idegen népekkel 's más körülményekkel jövének érintkezésbe a' magyarok, de nemzeti lételők ezeknek hatása miatt nagy változást nem szenvedett, mivel utjok mindig a' mérséklett égöv alatt vonult el, 's így kihozták őseink Asiábói európai hónukba azon vonást lelkületökben, mellyet egy magyar íróval talán méltán nevezhetünk költői ábrádnak, melly keletnek szinte általános sajátsága... 's talán nem egészen csalatkozunk, ha azt hisszük, hogy őseinknek századokon keresztül vonuló költözködéseit is nagy részben ez indította meg... ezen elem oltotta a' magyarba a' munkátlanságra való hajlamot, innen származik a' pillanati felbuzdulással szaggatott hanyagságra való vágy, de innen vette eredetét az olly szép tettek szülője a' lelkesedés, a' nemzeti érzés rögzött eszméje, 's a' tökéletes függetlenségre 's szabadságra törekvés, ezen lelkület vonáson alapul szabadságukat a' fejedelem ellenében védő alkotmányuk is...” A továbbiakban aztán kimutatja, hogy ez a „költői ábránd” megvolt más barbár vándor népek lelkületében is, de azokban „a vad ingerlékenység durva elemével” és „a' mindent kizáró önösség magvával” inkább volt vegyülve mint a magyaroknál, akik jobban engedtek, mint azok „a higgadt ész kormányának”, többet hallgattak természetes jó szívükre s erkölcsiségük tisztább, akaraterejük fegyelmezettebb volt

amazokénál. — Az ilyen és hasonló fejtegetéseiben már megvillanni látjuk a későbbi kiváló történésznek azt a fejlett, programmszerű öntudatosságát, amellyel a történettudomány végső céljául a belső okok, a lelki motivatio, a szellem- és kulturafejlődés kiderítését tűzte ki és munkálta kedvelt szakjai mezején.

Tudományos önképzésére különösen ösztönzőleg és fejlesztőleg hatott a felsőbb tanulók olvasó és önképző egyletében (a későbbi „olvasótársaság”-ban, ill. „magyar irodalmi önképző társulatban) való tevékeny részvétele. Több megelőző diáknemzedéknek s benne olyan, később megfényesedett nevű tagoknak, mint Irinyi József, Szilágyi Sándor, Szabó Károly, Csengery Antal,¹³ lendületes példaadása nyomán a Révész Imre diákoskodása idejében már igen lelkes és beható munka folyt e társulatban, leginkább természetesen — azon idők szellemének megfelelően — a magyar irodalmi ízlés és készség kifejlesztését célozva. Révész Imre, akinek sokoldalú olvasottsága már ekkor nemcsak tudományos, elsősorban történelmi tárgykörökre, hanem a magyar és külföldi, antik és modern szépirodalomra is kiterjedt, egyik legbuzgóbb tagja, már 1844-től jegyzője, „titoknok”, majd könyvtárnoka és elnöke is volt a társulatnak, s annak úgy tudományos és irodalmi tevékenységében, mint egyleti életében vezető szerepet vitt. Tudományos pályázatain sokszor volt díjnyertes, leginkább a történelem körébe vágó kiterjedelmű, de mindig nagy tanulmányon alapuló, formás dolgozataival; más munkáit székfoglaló értekezésekül olvasta föl (a Scythákról mint őseinkről; L. A. Seneca halála, hiteles kútfők után, észrevételekkel kísérvé; a magyar jobbagyság története; Caesar megöletésének következményei a római álladalomra nézve; a középkor történetének kivonatja); irodalmi újdonságokat ismertett és bírált s ezek közül a tudós szentesi református papnak, az akadémikus Kiss Bálintnak „Magyar régiségek” c. művét oly talpraesetten és tanulságosan, hogy annak híre magához a szerzőhöz is eljutott s ez már ekkor élte végéig a szívébe fogadta ifjú leendő tudóstársát; végül magának a társulatnak fejlesztésével is több komoly és lelkes dolgozatában foglalkozott (pl. egy ily címűben: „Miképen lehetne társaságunkba minél több tanulót bevonni és társaságunk múltján okulva, mikép lehetne ezt főiskolánkban minél inkább állandósítani, s kedves jövővel biztatni.” Még diákéveinek letelte után is, mint esküdt és praeceptor, szeretettel foglalkozott a társulat ügyeivel, helyes és nemes irányt szabó

felszólalásokban tiszta látással és lelkes komolysággal figyelmeztette az ifjabbakat a nagy idők szavára: „Kétségtelen dolog, hogy hazánk 's nemzetünk életében azon évtizedeket, mellyekben nekünk élni adatott szerencsével, az egykori világtörténetíró az ébredés és haladás korának nevezendi; és az előtt ki a' történeteket mik a' nemzetek életén fölmerülnek, vizsgálni 's combinalni szereti, egy percig sem kétséges, hogy nemzetünk életében a haza elfoglalásának ideje óta nincs criticusabb, nincs lényegesebb 's nagyobb szerű időszak, mint a' mai, mellyben mi élünk. De épenezért sokat is kíván e' kor mi tőlünk, mindenek felett határtalan hazaszeretetet, erőt, sok oldalú képzettséget és munkabírást; ... 's vájjon nem azért jövének-e ide a tudományok tárházához, hogy mi is a legtisztább és legősibb magyar vidék fiai, szereznék magunknak képzettséget, erőt és kitérést ama nagy munkához, melly vállainkra fog nehezülni akkor, midőn a' most élő munkások kidőlnek; úgy van barátim! mert nemcsak a' törvényhozó testület munkálkodik a' haza javításán, de ránk is itt, kik többnyire lelkészek, tanítók vagy nép jegyzők, és így a' nép életének vezetői leszünk valaha, szintolly vagy lényegesebb munka várokozik...”¹⁴ Saját lelke eszményi vonásainak szép tükrei e szavak, amelyeket a fáradhatatlan munka szakadatlan tetteivel pecsételt meg.

Rendkívüli testi ereje, amelytől fiatal, egészséges lénye csak úgy duzzadt, lehetővé tette, hogy iskolai kötelességének derekas végzése és a szegény diák legjobb keresetforrásául kínálkozó magántanítóskodás mellett elbírja azt a rengeteg éjszakázással járó erőfeszítést is, amelyhez kedvenc bűvárlatai folytatására szüksége volt s amellet jusson ideje és ereje olyan nem mindennapi testi teljesítményekre is, amilyen volt a főiskolai tűzoltó (Lugossy szerint „erőművész”) társaságban való tevékeny részvétele, amelynek elismerésül 1846-ban elnöke (machinista praeses) is lett ennek a nagymúltú diákintézménynek. De már ekkor jelentkezett az a hibája, amely később aláásta egészségét s előkészítette korai sírját: fizikai és idegerezét, szellemi teherbírását, bármily szokatlanul nagy volt is, túlbecsülte s emiatt már 19—20 éves korában sokszor lepte meg veszedelmes kimerültség: szédült, elájult, sőt vért hányt.¹⁵ Ezek a tünetek később — amikor, megfogadván az okos és jó orvosprofesszor: Dr. Csécsi Nagy Imre tanácsát, ésszerűbb életrendet kezdett követni — megszűntek, de idegélete azontúl a túl-

feszítésre mindig rendellenesen nagy kimerüléssel felelt, aminek telkére is megvolt a terhes visszahatása. Már ezidőből van nyoma annak — ami később egyre sűrűbben előfordult s élete végefele csaknem katasztrófáisan jelentkezett és idült állapotá lett —, hogy nagy erőfeszítései után nemcsak testileg, de szellemileg is elernyedtt, rettentő csüggetettség és léletmalom lepte meg s az lélettől és emberektől való „bús idegenkedése”, melyre, mint láttuk, saját vallomása szerint gyermekkorától hajlama volt, akárhányszor csaknem az embergyűlölet fekete iszapjába méríté el kevéssel azelőtt még napsütötte ormokon járt lelkét.

Pedig máskülönben telve volt ez a lélek derűvel, szépség és jóság utáni szomjjal, a természet és az emberek nagy, csaknem gyermekies szeretetével. Lélekben rokon tanuló társaival bensős, odaadó barátságot kötött s ezek egyike, Böszörményi Pál, a későbbi baji lelkipásztor, még évtizedek multán is a hála meleg és őszinte hangján írja neki: „Te valál az, ki egykori roppant betegségembe szülém, ápolóm, mindenem valál”. (Árva fiú volt.)¹⁶ Egy-két jóbarátjával összefogva, különös gyönyörűséggel tett hatalmas gyalogutakat. 1843 kora őszén így járta meg a Bükköt, Misikoicczal, Diósgyőrrel; 1844 május-júniusában pedig a Szilágy-ságot, Kolozvárt és a gyönyörű Körösvölgyet. Vázlatos útinaplójának tanúsága szerint mindent élénken és élesen megfigyelt: nemcsak a történelmi vonatkozások s a természet zordon szépségei, de az itt-ott található ipartelepek is (papírgyár, üveghuta) igen érdekelték.¹⁷ Legációkba rendszeresen és nagy kedvvel járt, leginkább természetesen oda is az apostolok lovain: a legelső legációja 1843 húsvétján Balmazújváros volt, későbbi egyik gyülekezete. Mindeütt megkedvelték a középtermetei is daliásnak tetsző, testi és lelki erőtől és életkedvtől sugárzó, sűrű sötétbarna hajú, lángoló szemű, nemes arcú ifjút, ki dörgő basszushangján előadott egyházi szónoklataival a templomi gyülekezeteket ragadta el, társaságos, vidám kedélyével, szép dalaival pedig a fehér asztalok közönségének lett kedvencévé. „Hozott új dala kedvessé vált, — írja neki 1846 pünkösdi legációja után a törökszentmiklósi rektor — haljuk hangzani nemcsak gyenge női ajkáról, de mulatságokba a' falu végére ültetett új magyarok zengő cimbalmaikról is”.¹⁸

Hanem mindez csak a felszínen csillámló hullámverés volt. A mélyben mindig ott örködött erős akarata, kemény önfegyelme, eszményi célkitűzése. Épen e pünkösdi legációja végeztével össze-

tépett és megsemmisített minden, általa. addig használt, mások-írta „légátus-prédikációt” s a szemtanú csodálkozó kérdésére ezt felelte: „Jövőre már magamnak kell írni prédikációt, ezekre többé semmi szükségem”.¹⁹ Bár ekkor még, s jó darabig ezután is, a tudományos ambíció s az elméleti érdeklődés volt lelkében az uralkodó, a papi pálya gyakorlati részét mátt ekkor is sokkal komolyabban fogta föl, hogysen maradandóan összefért volna erős és becsületes egyéniségével a mások gondolatainak pusztá hatásvadászó reproductiója.

Ilyen elszánásokkal indult neki az élet nehezebbik felének.

2. Esküdtdeák, praeceptor, contrascriba, könyvtárnok.

A régi református kollégiumi rendszer a kiválóbb deákokat, akadémiái tanfolyamunk bevégeztével, még éveken át ott fogta az anyaiskola kebelében, az akkor nagyfontosságú iskolai ifjúsági tisztségekre (esküdt, contrascriba, szenior stb.) s gymnasiumi tanítóságra, esetleg akadémiái segédtanárságra is alkalmazván őket, s ezzel szerény, de biztos megélhetés mellett kitűnő alkalmat nyújtván az arravalóknak a tudományos továbbképzésre is, a „docendo discimus” kipróbált régi elve alapján. Révész Imre ezt az alkalmat bőven kihasználta: az 1847—48. iskolai év elejétől kezdve teljes négy éven át volt a debreczeni kollégiumnak előbb esküdtdeákja és a gymnasium grammátista, illetőleg humanista osztályainak egyik „köztanítója” (publicus praeceptor), majd ideiglenes, de csaknem teljes hatáskörrel felruházott könyvtárnoka, contrascribája és — az utolsó, 1850—51. iskolai évben — az első éves „bölcészeknek” (körülbelül a mai VII. gymn. osztály megfelelőjének) akadémiái segédtanára a „tiszta mértanban, hellen és latin nyelvészetben”.²⁰ Tanítói működéséről maga később elég kicsinylően emlékszik meg („bizonyos kéziratból az illető lapokat egy-két nappal előbb betanultuk, mint tanítványaink, nekik aztán az órán elmondottuk s ők is elmondották egy másik órán nekünk, con amore!”),²¹ de másfelől ekkori jelesebb tanítványainak tanúságtételéből bizonyos, hogy sohasem szoritkozott a pusztá recitátiásra és magoltatásra s a kezére bízott kisdiakok közül az arra fogékonnyakat nemcsak leckéztetni, hanem egész életükre szólóan irányítani és lelkesíteni is tudta. Amennyire imponált nekik kiemelkedő testi és lelki tulajdonaival, erős és folytonosan gyarapított tudó-

mányos képzettségével, mnemotechnikai kézikönyvek útján tervszerűen fejlesztett roppant memóriájával (hiteles tanúk beszélik, hogy e tekintetben a csodával határos teljesítményekre, s ha jó kedve tartotta, még ámulatot keltő produkciókra is volt képes!)

— annyira magához bilincselte, legalább a javát, érületileg is. Szeretettel és megértéssel foglalkozott velük az iskolai órákon kívül is, társalgás, vitatkozás közben és által is folyton tanítva őket; olykor résztvett a nagyobbaknak még szórakozásaiban is s a kántusban rendszeresen gyakorolt szép hangja együtt zengte a diákjaiéval az akkor közkedvelt nép- és műdalokat. Kedvelt tanítványaival a tanítói viszony megszűnte után is bizalmas, benső kapcsolatban maradt, tegezte őket, figyelemmel, tanáccsal, segítséggel kísérte őket további életpályájukon s azok viszont mint egy bölcs és jó idősebb testvért, vették körül s megható ragaszkodással az „öreg”-et (így hívták maguk között s ezt ő megtudván, egyszer megkérdezte, miért: „mert szeretjük Révész urat” — volt az egyszerű, de sokatmondó válasz) ²² Másfél évtized multával is — amikor volt tanítványainak egyrésze, köztük a vele különösen benső viszonyban állott Miklovicz Bálint, később hódmezővásárhelyi lelkész, 1866-ban 10 éves theologiai találkozóra jött össze Debreczenben — valóságos rajongással vették körül akkor már országos nevű egykori tanítójukat, aki a találkozói ebéd alkalmával délután 1 órától hajnali 2 óráig velük volt, a komoly és víg témák kifogyhatatlan bőségével tanítva és szórakoztatva az ajkán csüggőket» ²³

Tanítói tevékenységétől s egyéb hivatalos kötelességeitől fennmaradó minden idejét önnön tudományos továbbképzésére fordította, amire különösen jó alkalmat nyújtott neki a Lugossy József nemzetörködése és bujdosása következtében 1849—1850-ben ideiglenesen reábízott könyvtámoki tisztség. Legkedvesebb tanyája volt „a könyvek városa”, amelynek közvetlen szomszédságában — a ma már nem létező IL emeleti vasrácsos bejáratnál szemben levő (ma internátus felügyelő-tanári) kis szobában — volt könyvtárnok-sága alatt majdnem mindig a lakása is. Most már teljes erővel és tervszerűséggel a magyar őstörténelem és nyelvészet tanulmányozásának dőlt neki. Jegyzeteiből kitetszőleg széleskörű tanulmányokat tett két pályatétel kidolgozásához: az egyik, a pesti egyetemről kitűzve, a kazárok történeteinek feldolgozását kívánta volna, a másik, a debreczeni főiskolai Keresztési-Deák alapítvány-

ból, a magyar nyelvkincs jelesebb szócsaládainak egyfelől „gyök-rokonság”, másfelől „alakhasonság” szempontjából leendő összeállítását tűzte ki feladatot. De az 1848—49. évek mozgalmas, majd viharos fordulatai megakadályozták terve kivitelében. „Fáradtságomat és költséget, mit e célra tevék — írja a nyelvészeti pályatétel félbenmaradása kapcsán — még sem sajnálom legkevesebbé sem, mert azon alapos meggyőződésre juték, hogy nemzeti nyelvünk a legfönségesebb és legbölcsebben szerkezeit nyelv, minden idők és minden népek nyelvei között.”²⁴ — Folytonosan mélyített tanulmányai (melyeknek segédeszközeiül a klasszikus nyelvek pompás tudásán kívül a német és francia nyelveket már az iskola falai közt, ifjú papkorában pedig az angolt is kitűnően elsajátítá) természetesen nemcsak tudását gyarapították, de tudományos önértzetét is erősítették, ítélőképességét is egyre élesebbre köszörülték. Már láttuk, és még látni fogjuk, mennyire szigorú bírāja volt önmagának: nem csoda, ha a mások — emberek, művek és intézmények — megbírálásában sem volt enyhébb. Egyik legelső, nyomdafestéket látott írása épen egy bírálat volt: Bizoni Károly „Magyarok ásiái emléke” c. munkájának a Budapesti Híradóban 1847 szeptember hó 2-ikán megjelent kritikája, amely tulajdonképpen nem egyéb, mint leleplezése ennek a vakmerő plagizátornak, aki fércműve legnagyobb részét Kiss Bálint „Magyar régiségek” c. művéből írta ki. A tudományos önállóságról és irodalmi becsületről már ekkor a lehető legmagasabb felfogást valló ifjú kritikus oly vehemens támadásban részesíti a tettenért „szerzőt”, „ki a legszegényebb tehetséggel 's készültséggel, de annál nagyobb vakmerőséggel 's szennyes kezekkel mer a tudományok szent ügye körül forgolódni” — hogy azt maga a jólelkű agg tudós Kiss Bálint is megsokallta s nagy szeretettel figyelmeztette Révész a „fortiter in re, suaviter in modo” elvére.²⁵ Alább is hagyott ezzel a szenvedélyesen túlélés bíráló hanggal — csak férfikorának keserű elvi harcai hozták azt ki egyidőre ismét belőle — de részint megvesztegethetlen igazságérzete, részint szellemi erejének és kivételesen nagy tudásának, ha nem is elbizakodott, de erős és büszke önértzete ifjabb éveiben azontúl is elég sokszor ragadták, úgy élőszóban, mint írásban, csípős megjegyzésekre, beretvaéles vágásokra személyek és dolgok ellen, akik és amelyek ugyan azokra rendszerint rá is szolgáltak többé vagy kevésbé. Már egy 1847 januárjában a Pesti Divatlapba beküldött s ott meg is jelent — debreczeni

kollégiumi újdonságokat tartalmazó — rövid tudósításban (Újfalvi Béla álnév alatt) alaposan megcsipkedi az Olvasó Társulat azon tagjait, akik „jámbor egyszerűségükben, hogy ne mondjam tudatlanságukban azt hívék, hogy a' ki már köztök a' seniori méltóságra eljuthatott, az amúgy Calvinusként predestinálva van már mindenféle tisztességekre. ...”²⁶ — Utolsó kollégiumi esztendejében pedig egy hirlapi tudósításban²⁷ az egész kollégiumi élet és rendszer fölött mond még sokkal élesebb bírálatot, aminek egészben véve nem igazságos volna rögtön szembetűnik, ha elgondoljuk, hogy ezidőben az anyaiskola a szabadságharc után közvetlenül következett rendkívül nehéz idők minden anyagi és lelki nyomórúságával küzködött. A sok keserves esztendőt végigküzdött ifjúnak egyéni tapasztalatai és megfigyelései alapján tán indokolható, de az általános helyzetben mégsem helyénvaló panasza zúg e vádló, csüggesztő sorokban: „Azok, kik szembe szállva a' vas erejű szükséggel, 's táplálva lelköket csak a' tudományszeretettel és jobb jövő reményével, — belépnek e' főiskolába, valóban vértanúi életet élnek. Hetenként alig ehetnek néhány kanálnyi főtt ételt, 's midőn illy helyzetükben olly sokszor a' hideg, sőt gyakran gúnyos tekintetével találkoznak még azoknak is, kiktől vigasztalást és bátorítást várnának i megromianak lelkökben, megutálják a' tudományt, az erényt és az életet ...” Annyira megy e rossz órájában keletkezett kritikus kifakadása, hogy ő, az egyházi és iskolai autonómia későbbi féltőn szerető és törhetetlen bajnoka, itt még egyenesen ilyen nyilatkozatot enged meg magának: „Talán eljő az idő nem sokára, s' midőn nem magunk, hanem egy eddig iskolai életünkben nem ismert hatalom, örök nyugalomra küldvén különben is megromlott autonómiánkat, e' részben is parancsolni és rendelkezni fog felettünk.” Később is — egyrészt (mint már említők) idegéletének túlságos kimerülése következtében — nem egyszer voltak órái, amikor mindent sötétben látott s ilyen és hasonló, föltétlen subjectiv igazságérzetből született, de veszedelmesen egyoldalú bíráló megnyilatkozásaival sok félreértésnek tette ki magát és nem egy ellenséget szerzett.

A legutóbb idézett nyilatkozata különben jórészt abból a felzaklatott, majd annál nyomottabb hangulatból is magyarázható, amely rajta s a hozzá hasonló magyar lelkek ezrein a nemzet titáni szabadságküzdelme alatt és annak letiportatása után uralkodott. Lángolva lelkesedni tudó, de csüggedésre nagyon is haj-

landó lelke lobogó érdeklődéssel és fönnszárnyaló reményekkel kísértette a nagy koreszmék gyorsan kibontakozó diadalát, hogy aztán annál sötétebb lelki depresszióval meredjen a sirba, hol nemzete elsüllyedt. A márciusi nagy napok a kollégium falai között, hivatásának teljesítése közben érték az ifjú köztanítót. Az uralkodó közhangulatot megkapóan tükrözi s egyben magasabb régióba emeli az a prédikációja, amelyet éppen 1848 március 15-én fogalmazott s 19-én, vasárnap mondott el a kollégium oratóriumában tartott akadémiai istentiszteleten. A prédikáció, mint már megragadó alapigéje is mutatja (Zsolt. 137. 5, 6.: „Ha elfelejtkezem rólad oh Jeruzsálem, felejtkezzék el magáról az én jobb kezem» Ragadjon az én nyelvem az én ínyemhez, ha meg nem emlékezem rólad, és ha az én fő vigasságom a Jeruzsálem nem léssen!”) a hazaszeretetről szól s igen szép stílusban és emelkedett gondolatmenettel fejtegeti annak lényegét és indítóokait, ámbar felséges alapigéjét — az ő és mások e korbéli rationalista-moralista prédikálásának megszokott hibás eljárása szerint — csak kiindulópontnak veszi s nem magasságos eszme- és erőforrásnak, amelyen, keresztül az Örökkévaló gondolatainak végtelen világossága és ereje buzog bele a kijelentésre szoruló szegény, szűk, sötét embervilágba. Azonban csaknem megrázó, amit — valósággal a bekövetkezendő gyászesemények balsejtelmétől megihletve — már a szabadság ez égigcsapó örömmel és reménnyel sugárzó hajnalán szükségesnek tartott hirdetni az ifjú prédikátori „Az valóban különös tulajdona érzeményvilágunknak, hogy miként minden nemesebb indulatok és érzemények: úgy ezek' legfenségesbje, a' hazaszeretet érzeménye is legtöbbször csak a' szenvedések nehéz napjaiban kél föl és él a! maga méltó tisztaságában és erejében; mintha sujjos villám volna ez, melly csak a' vihar által előhajtott sötét fellegek méhében születik; vagy mintha borostyán volna az, amely csak a' nagyszerű épületromokat koszorúzza meg”.²⁸

Ugyané napon az általános szabadságtörekvéstől természet-szerűleg különösen élénken érintett főiskolai ifjúság gyűlést tartott, melyen a közelebbi napokra egybehívott rendkívüli egyházkerületi közgyűlésre felterjesztendő petíciót tárgyalta és fogadta el.²⁹ Ha nem tudnók is bizonyosan, magának a kérvénynek szövegéből és tartalmából következtetni lehetne, hogy annak megfogalmazója az ifjúság körében nagytekintélyű, bámult öregdiák, Révész Imre volt: annyira mentes az az éretlen forradalmiaskodástól s annyira

nagy súly van benne azon a gondolaton, hogy az ifjúság több szabadságot nem önmagáért, hanem a többel és alaposabban tanuihatás biztosításáért kíván. Talán legmesszebbmenő az a 3-ik pontja, mely a templombajárás kötelező, sőt kényszerítő volta ellen nyilatkozik, de a Révész Imre lelkébe és tollára ezt a gondolatot sem valami idétlen libertinizmus adta, hanem az a korán kialakult s egész életén át keményen megállott meggyőződése, amely szerint a vallás és annak gyakorlata dolgában a legkisebb kényszernek sincsen helye s evangéliumi protestáns alapon az egyéni vallásos meggyőződésnek és cselekvésnek vagy nem-cselekvésnek föltétlen tiszteletben tartását még az esetleg káros kilengésekkel együtt is vállalni kell. Még sokkal később, érett férfikorában, az 1871 januári egyházkerületi közgyűlést megelőző tanügyi bizottságban is egész eréllyel képviselte ugyanezt a felfogását.³⁰

Az alig megnyert nemzeti szabadság fegyveres megvédésének szüksége egyre jobban előrevetvén szorongató árnyékát, a hatalmas testi erejű 22 éves ifjú sokat tusakodott magával, vajjon, annyi társa példáját követve, ne álljon-e be ő is a zászlók alá „megmártani fegyverét az ellenség vérében” s ha kell, a magát is ontani hazájáért. Azonban olthatatlan tudományserzetete végül is leláncolta könyvei mellé. Tábori papnak ajánlkozott ugyan, de felsőbb helyen nem méltányolták e készségét.³¹ Tollával, szavával, magános órállomásán való rendületlen kintartásával igyekezett tehát szolgálni élethalálküzdőlemben vonagló nemzete ügyét. Gyakran írt lelkes és magvas cikkeket a hírlapokba a Kossuth Hírlapja 1848 aug. 17-iki számában a pánszlávizmus ellen mennydörög, ugyanebben szept. 14-ikén „Népünk polgári élete” címen a magyar nép politikai műveltségének hiányait s a vezetők ebből következő kötelességeit fejtegeti igen tiszta látással; szept. 4-ikén az Alföldi Hírlap, majd november folyamán terjedelmesebben a Munkások Újsága közöl tőle cikket, amely, egy balmazújvárosi konkrét eset kapcsán, nagyon keményen figyelmezteti közteherviselési kötelezettségeikre a helyben nem lakó nagybirtokosokat.³² Az 1848. év nyarat és őszt legnagyobb részben Balmazújvároson töltötte, ahol legációk, rokonok és baráti kapcsolatok révén már régebben ismerték és szerették: itt az elagott lelkipásztor, Sólom Balázs helyett, akinek beteges és nemsoká el is hunyt Benjámin fiával benső barátságban volt, sűrűn prédikálgatott, textusait és thémáit gyakorta a „polgári élet,” hazafias kötelességteljesítés stb. köréből merítvén

s így akarván a fölzaklatott, kétség és remény közt hányódó magyar lelkeknek az örökkévalóság szempontjából irányt mutatni, főleg Jeremiásnak e körbe nagyon illő prófétai igéi alapján. Különösen jellemző ama két háborús beszéde, amelyek egyikét Jer. 15: 5, a másikat Jer. 6:4 alapján tartotta: amabban azt fejtegeti, hogy „egy nemzet, mellyet veszélyek fenyegetnek vagy nyomnak,” „bízva életének sorsát minden egyebek felett saját erejére, az igazságra és [!] az Istenre;” emebben azt bizonyítja, hogy „egy nemzetnek sem kell a fegyverforgatástól és hadakozástól iszonyodnia, minthogy ezt saját élete és javai fentartásának természeti ösztöne kívánja” és „mert azt saját nemzeti becsületének és dicsőségének fentartása kívánja.” Mindkét prédikáció inkább népszerű morális értekezés, amelyek még elkerülik a Kijelentés mélységeit s az örök és mindenható Kegyelmet és annak testbe öltözött Igéjét egyáltalán nem állítják oda a figyelem és az érdeklődés középpontjába. Meglátászik, hogy ifjú szerzőjük — mint azt később maga is sokszorosan elismerte — a korabeli theologia és igehirdetés gyökeresen rationalista és moralista szellemének uralma alatt még messze állott a református keresztyénség ama központi gondolatainak meglátásától és megragadásától, amelyeket érett férfikorában oly hatalommal és erővel képviselt. Még ekkor azt tartotta, „hogy szintúgy a' múltakban, mint a' jelenben, mind a' polgári mind a' vallási társadalmi élet fejlődése bizonynyal és örökké nem más — mint az ész uralma felé gravitál.”³³

Nyílt azonban alkalma arra is, hogy tollal és szóval hirdetett eszményi elvei mellett e nehéz időkben személyes bátorságával és önfeláldozásával is bizonyosságot tegyen. Miután a balmaújvárosi jegyzőségre, majd segédlelkészre meghívását visszautasította,³⁴ a tanév elején, novemberre visszatért a kollégium falai közé s ott, amennyire a zavaros idők engedték, folytatta köztanítói működését, 1849 január 6-ikán pedig átvette Lugossytól az anyakönyvtár gondját. Ettől fogva minden szabad idejét a könyvek közé temetkezve töltötte s a Debreczenben ülésező országgyűlésre is — a kollégium oratóriumába — csak ritkán nézett föl, mert egyre inkább elment a kedve annak zavaros és izgalmas jeleneteitől és élesen figyelő szeme már fölfedezte benne az összeomlás csiráit» („Kerülöm azt, mióta látom, hogy tanácskozásaiban, s' a' benne néha történő ünnepélyes beszédekben miily óriásilag mystificaltatik e' derék és jámbor nemzet, melly mindenét odaadja szabadság-

harcunkra, és mégis annyit nem érdemel az illetőktől, hogy ügyeit tisztán, leplezetlenül terjesztenék elébe.”³⁵ A végzet csakugyan rohanva közeledett. Július 3-ikán már muszka csapatok lepték el a várost és a kollégiumot s úgy ezen első, rövid, mint az augusztus 2-iki szerencsétlen debreczeni csatát követő második, huzamosabb orosz megszállás alatt Révész jóformán egyedüli rendes lakója volt a durva és szennyes barbár katonaságtól ellepett szent falaknak. A fiatal ember halálraszánt bátorsággal tette rá életét a reabízott kincsek megőrzésére: koplalva és a sok kolerás beteg részéről folytonos fertőzésnek kiteve örködött éjjel-nappal a könyvtár mellett, vakmerően szembeszállt az itt-ott rabolni próbáló muszkákkal, s midőn azok augusztus 4-ikén reggel (a Darabos-utca felőli, ma már befalazott ajtón) a könyvtárterembe is betörték s ott vagy heten az érem gyűjteményt kezdték dézsmálni, egymaga rontott rájuk s rettenetes kiáltásaival, haragtól és elszántságtól szikrázó szemével, izmos, fenyegető alakjával babonás félelmet gerjesztve bennük, hanyatt-homlok megfutamította őket.³⁶ E rettenthetetlen föllépése — amelyről később a debreczeni kollégium kis világában valószínűs legendák szövődtek — kétségtelenül egyik oka volt annak, hogy a debreczeni kollégiumi könyvtár, a maga már akkor is fölbecsülhetetlen kincseivel, megmenekült a nagyenyedinek ugyanez évben bekövetkezett gyászos sorsától.

Rengeteget tanult és elmélkedett e zaklatott napok alatt is — amint kötetekre menő ekkori tudományos jegyzetei, fordításai mutatják — annál inkább az elnyomatás első napjainak halotti csendjében. Testi táplálkozására sokszor még a legszükségesebbek is hiányoztak, de lelkileg annál dúsabb lakomákban volt része. E válságos időkben, tanult meg — egyedül virrasztva hosszú éjeken át a kihalt nagy épületben — nemcsak könyveibe, de saját lelkébe is mélyebben tekinteni s igazi aszkétikus önfegyelemmel irányozta annak fejlődését magános magaslatok tövises útján eszményeinek csillaga felé. „Mindaz, mit ezen időkből, mint nyereséget későbbben is felmutathatok, nem más, mint lelkem erejének növekedése ama fok felé, melyet én bölcseségnek nevezek, 's az igaz boldogság forrásának tartok; de a' melyet — úgy látszik — az embereknek még vajmi kis része ösmer. Igen, mert annak, ki a' valódi bölcsőség templomához közeledni szándékozik, örökre le kell mondanani minden önszeretetről, 's az egyéniségnek legkisebb eszméjéről is — nehéz úton, kemény és éles sziklák között, gyakorta

vért izzadva, keli kapaszkodnia”. Ezt írta. naplójába még az augusztusi nehéz napok egyikén.³⁷ Nagyon sokat elmélkedett erkölcsi életének e „särkeiveiről” ez időkbén a 23—24 éves ifjú s munkás fáradalmi közt felmagasztalódva tapasztalta „hogy a lélek épen akkor lát tisztán, midőn a’ fáradalmak bilincsekre verik a’ szenvedélyeket, mellyeket Isten úgy látszik csak azért adott, hogy vivjanak örökös tusát a’ lélekkel, mely ha erős, a’ vivásban ha ellankad is, de meg nem törik, miképen a’ tenger a vihar ostromában még emelkedik, míg a kisebb vizek medrekből szórótnak ki”.³⁸ Ez erkölcsi elmélyedésének szép gyümölcse lett valamivel később az a, Kölcsey Parainesisének hatása alatt és mintájára írott, „Gondolatok az életpályákról” c. művecskéje, melyet egy Pfanschmid Kálmán nevű, hozzá akkor s még évek multán is különös gyöngédséggel és hálával ragaszkodó tanítványához³⁹, később löcsei mérnökhöz írt és a Pesti Napló 1850. évi folyamában közre is adott.⁴⁰ Ebben — már ekkor erősen puritán erkölcsi felfogására jellemzően — a pénz- és dicsőségvágy hiábavaló és bűnös voltára figyelmezteti kedves tanítványát s aztán megállapítja, hogy „tökélyesbülés ösmeretekben és erényben: ez az ember valódi rendeltetése”. Az erény egyik alapföltételének még ekkor — a rousseau-i dogma szerint — a „természet”-tel összhangban élést tekintette: az ermenonville-i remetének — akiért a debreczeni diákok Csokonai óta lelkesedtek — Emilje és egyéb művei kedves olvasmányai voltak, s híres díjoni pályáértékezésének (Le rétablissement des sciences et des arts a-t-elle contribué à épurer les moeurs?) olvasásakor az önkény legsötétebb napjaiban keserűen följegyezte, hogy „ha megérte volna Rousseau Magyarországnak mostani sorsát, bizonyosan felhozta volna például” (t. i. Magyarországon szerinte addig virágzottak az erények — haza- és szabadságszeretet stb. — míg a civilizáció nem jutott el arra a fokára, amellyel az önkényuralom akarta Magyarországot boldogítani!) és nagyban készült, hogy ha nyugalmasabb helyzetbe jut, „minden héten elolvassa és aszerint cselekedni és élni teljes erejéből igyekezni fog”.⁴¹ Rousseau mellett különösen kedves olvasmánya volt ez időben Volneynek „Les Ruines” c. híres munkája, a francia felvilágosodás egyik jelentékeny s külföldön és hazánkban egyaránt igen népszerű történelem- és vallásbölcseleti műve, amely akkor még szokatlanul széleskörű összehasonlító vallástörténelmi vizsgálódások alapján és eredményeként, az ész-

vallás egyedül értékes és maradandó voltát hirdeti s a történelmi, pozitív vallások valamennyiét, a keresztyénséget is egészen alantas okokból, elsősorban papi fűrfang következtében előállottaknak tanítja.⁴²

Ilyen, kétségtelenül eszményi, de az evangéliumi keresztyénség világ- és életnézetének bibliai középpontjától még nagyon messze eső gondolat- és életiránnyal nem csoda, ha a lelkipásztori pálya iránt egészen benső vonzalommal ez időben nem is viseltetett még Ifjúságára visszatekintve maga megvallá nem egy ízben⁴³, hogy lelkipásztorrá őt bizony nem az Ige hirdetésének, a Krisztusról való bizonyágtévének lobogó vágya tette „s csak az evangéliumok magyarázása alkalmával Jézus fenségessége kezdé meg lelki fordulását eszközölni”, Ő is, mint ama korban s még sokkal később is számtalan társa, nem vitt ki a főiskola falai közül, mert ott nem is kapott, igazi evangéliumi lelkületet, apostoli buzgalmat és prófétai hevületet a papi pályára. Jóformán egész korával együtt inkább csak népnevelői és erkölcstanítói föladatokat látott a lelkipásztorságban, amelyeknek hűséges és pontos teljesítése mellett még mindig maradhat idő és erő egyéb „közhasznú” tevékenység kifejtésére is, az ő esetében a tudomány művelésére. A lelkipásztorság elérése az ő számára legközelebről egy önálló és független helyzet álmképét jelentette, amelyben biztos megélhetéssel, csöndesen és nyugodtan hódolhat tudományos és irodalmi céljainak és végre szabadulhat az iskola levegőjéből, amely, írta nem szokatlan erős túlzásainak egyikével, „megtelt immár a’ szolgaságnak és rabságnak mérgével, mit tovább aligha szíhat”.⁴⁴ „Szerelmes vagyok és leszek — úgymond ugyanez alkalommal — az erkölcsi szabadságba, igazságba és függetlenségbe. Szükség, hogy miután minden egyéb szerelmet megöltem magamban, czi ápoljam habár véremmel, hogy áldozzak ennek, habár életemmel is.”

A csaknem 5000 lelket számláló büdszentmihályi gyülekezet figyelme fordult legelőször a férfiasan rokonszenves föllépésű és már akkor jeles egyházi szónok hírében álló ifjú segédtanár felé. Ez a gyülekezet az 1850-edik év nyarán veszítette el lelkipásztorát, Borsányi Bors Jánost, akit a szabadságharc mozgalmában való tevékeny és izzó hazafiságú többrendbeli részvétele miatt a katonai és polgári hatóság erőszakos föllépésére az egyházi felsőségnel kellett hivatalából mozdítania.⁴⁵ Az egyházi előjárók s be-

folyásuk alatt az egyháznak jóformán egész közönsége a prédikálásából megismert Révész Imrét kívánták egy-értelemmel lelkipásztoruknak. Révész nagy örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy a kollégiumból szabadulhat, annál is inkább, mert szeniorságra előmenetele tekintetében érzékeny csalódás érte,⁴⁶ úgy, hogy emiatt, de meg a büdszentmihályi meghívás kedvező indulása miatt is, már 1851 február hó végére mind contrascribai, mint segédtanári tisztéről lemondani s a kollégiumból távozni akart.⁴⁷ A büdszentmihályi nép közt leendő szolgálata egyébként is kedvére volt; a Hajdúságnak és Szabolcsnak a népét nagyon szerette, „dús kedélyűnek,” „nagyszerű érzés- és lélek járásúnak” tartotta⁴⁸ s az egyszerű embereknek hozzá való őszinte ragaszkodása igen jól esett neki. Azonban hiába volt a gyülekezet egyértelmű óhajtása: ezt abban az időben még a felsőbb egyházi hatóságok a mainál sokkal szélesebb hatáskörrel ellensúlyozhatták a fennálló kánonok s azok alapján kialakult régi jogszokás szerint, hogyha az állás betöltése az ő ítéletük szerint nem biztatott személyileg megnyugtató megoldással. Már pedig az erősen és következetesen konzervatív és aulikus érzésű Szoboszlai Pap István püspök s a vele egy nyomon járó Benedek Lajos aisószabolcs-hajdúkerületi esperes végképen nem nézték jó szemmel a Révész Imre Szentmihályra kerülésének lehetőségét, ők oda higgadt, tapasztalt, „prudencia pastoralis”-szal bíró idősebb embert akartak, aki a Borsányi Bors által fölszított „forradalmi” szellemet „jóézelmű” magatartásával és tanításaival fogja majd a népben ellensúlyozni. A Révész Imre egyéniségében pedig erre nem találtak kellő biztosítékot, mert ismerték szókimondó természetét, a szabadsáért való rajongását s tartottak az ifjúi tüze és élességei által netán előidézhető bonyodalaktól, amelyekbe a mindig résen levő elnyomó politikai hatóság örömmel avatkozott volna be. Ezért a püspök a büdszentmihályi küldöttségnek egyenesen kijelentette, hogy Révészt a kollégiumban elfoglalt állásaiból nem engedi ki; majd, midőn a szentmihályiak ismételen is lelkes és egyhangú ragaszkodásukat fejezték ki az őket minden tekintetben megnyert fiatal ember iránt, magát Révészt vette elő a püspök s atyailag igyekezett lebeszélni szándékáról, ígérve, hogy eddigi előmeneteléhez és érdeimeihez méltó más elhelyezésétől gondoskodni fog. „Minden hiába lön — írja maga Szoboszlai Pap. — A törhetetlen kemény akaratu ifjú azt nyilvánította, részint, hogy ő azt veendi — ha van érdeme —

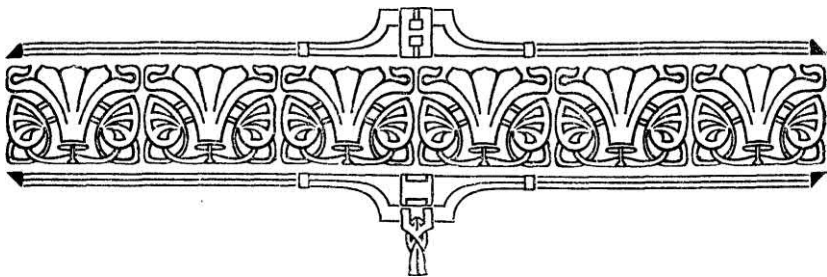
vaiódi és legnagyobb jutalomul, ha az igazgatóság [t. i. az egyházi főhatóság] nem ellenzendi, sőt előmozdítandja az ő szentmihályi papságra jutását; részint, hogy míg érzés lesz benne s ez érzésnél fogva saját javát munkálni köteles lésson, e cél elérését sürgetni fogja s most legközelebb nem áll el attól, hogy — hálájának bizonyítására — Szentmihályra papolni kimenjen. Most még megpróbálom felkérni különösen a professor Révész urat, hogy — mint atyafi is — kísértse meg más észre s más gondolatra hozni öccsét. Lesz-e sikere? nem tudom. Reményem nincs hozzá, amennyire már ösmerem az egyént. Hiszen az ő érdemeit, kitűnő képzettségét, alkalmatos voltát megtagadni részemről bűn volna. De hogy félbeszakassza most tanítói szolgálatát, abba belé nem egyezem.”⁴⁹ Révész Bálint azonban szintén nem tudta megakadályozni gyöngéden szeretett „öccsének” próbaprédikálásra való kimenetelét, amivel ez, természetesen, még jobban magához láncolta a szentmihályi szíveket. „Valóba talán a Jézust nem fogadták Jeruzsálemben nagyobb Hosánna kiáltások között, mint önt, ezen csak egyedül önért esdeklő és folyamodó nép” — írja neki a szeretet túlzásával az ottani rektor.⁵⁰ Ámde az esperes, a püspökkel egyetértve, sok fontolgtatás után kivitte, hogy az egyházmegyei hatóság a szentmihályi egyházat záros határidő alatt rendes lelkész választására kötelezte s nem méltányolta azt az óhajukat, hogy készek megvárni, amíg Révész a kollégium kötelékéből elbocsáttatván, választható leendő. Ebben a kényszerű helyzetben a presbyterium a választást az esperes jelölése alapján meg is ejtette; de választottjuk, Zelizi Károly állásának elfoglalása után néhány nap múlva, az 1851-ik év közepén meghalt.

Most — e váratlan sorsfordulatban Isten ítélő ujját látván — újólág fellángolt a szentmihályiak ragaszkodó reménysége szeretett ifjú Révészök megnyerhetése iránt. De Szoboszlai Pap superintendens most sem nézte ezt a szándékot jobb szemmel, mint azelőtt. „Hisz én őtet szeretem, becsülöm, boldogítani óhajtom, — írta — mert rég ment ki oly készületű ifjú a Collegiumból. De nem szeretném, ha ő zavaros útra indulna”.⁵¹ A sima, de céltudatos öreg diplomata püspök és a hajthatatlan fiatal segédtanár közt újabb keserű huzakodás készült, amikor a balmazújvárosi agg lelképásztornak, Sólyom Baláznak a halála új és megnyugtató fordulatot adott az ügynek: a balmazújvárosi nép régi kedveltjét, Révész Imrét elragadta a szentmihályiak elől s augusztus 24-ikén

nagy lelkesedéssel megválasztotta lelkipásztorának. Révész a szentmihályiakhoz írt emelkedett hangú búcsúlevelében kérte őket, hogy „a sors hatalmának” eme döntésébe csendes lélekkel nyugodjanak bele; hiszen amúgy sem lett volna reá kilátás, hogy a főhatóság, ha később is, beleegyezik szentmihályi papságába; de meg, úgy mond, több jóakarójának figyelmeztetésére el kellett hinnie azt, hogy, ha sikerülne is Szentmihályra jutnia, ottani élete „aligha lehet olly biztos és nyugodt, mint másutt”. „Végezetre vegyük figyelembe azt is, hogy én az újvárosi néppel első gyermekségemtől fogva a! legszorosabb, és leggyöngédebb öszveköttetésben voltam és vagyok, hogy nékem a' hazám nem szülőföldem, hol csak csecsemő koromat töltém, 10 ember sem ösmer, hanem Újváros, hol minden ember ismer, minden ember úgy tart, mint hazafit, 's mondhatom úgy ragaszkodik irántam, mint testvére iránt. Az újvárosi, midőn még nem tudá, hogy én lelkési állomásra szántam magamat, jegyzőjévé akart tenni; későbben, ezelőtt mintegy 3 évvel rendes [?] papjának szólított fel, 's íme most, bár tudta azt, hogy én Sz. Mihálllyal szoros öszve köttetésben állok, 's bár ő hozzá nem ketten hárman ajánlkoztak szolgálatra, mégis megemlékezett rólam, a? nélkül, hogy én arra csak egy intést adtam volna is, forma szerént elválasztott és meghívott lelkésznek, a! nélkül, hogy én ezt csak távolról is gondolhattam volna”.⁵² Hogy a búdszentmihályiak mily nehezen tudtak beletörődni elvesztésébe, mutatja az, hogy még a következő 1852. év tavaszán is vissza akarták Balmazújvárosról hívni.⁵³

1851 augusztus 30-ikán már ki is bocsátják a kollégiumból, melynek falai közt tíz esztendeig tanult, verejtékezett, küzködött. A búcsú pillanata, az eddigiekből ítélve, nem lehetett a számára nehéz; de a rég áhított nagyobb szabadság felett érzett öröme sem akkor, sem később nem kisebbítette az Alma Mater iránt érzett hálás és ragaszkodó kegyeletét: hiszen kétségtelen — s ezt maga is akárhányszor elismerte és hangoztatta azután — hogy mind jellemének, mind tudásának ércalapjait ennek oltalmazó s tápláló kebelén rakta le.

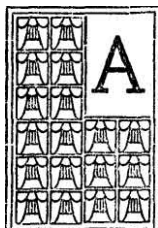

III. FEJEZET.

VÁNDORÉVEK.

1. Külföldi tanulmányútai.

balmazújvárosi lelkipásztorság azért is nagy föllelezést jelentett a Révész Imre számára, mert a gyülekezettel való megegyezés folytán és felsőbb hatóságai engedelmével, sőt támogatásával megnyílt előtte az annyira áhított külföldi tanulmányút lehetősége is. 1851 októberében indult először útnak: egyelőre Bécsben telepedett meg s itt akarta bevárni a távolabbi külföldre szóló útlevelét. Közben beiratkozott a bécsi protestáns theologiai fakultásra, ahol a következő év január havának közepéig bibliai tudományokat, dogmatikát, morált és egyháztörténeimet hallgatott.¹ Tanárai közül később különösen nagy tisztelettel emlékezett meg a magyar protestáns egyháztörténelemben is kitűnően jártas historikus Schimko Dániel Frigyesről,² amíg a magyar dogmatikus Szeremlei Gábor iránt annak személyes szívességeiért érezte magát lekötölezve.³ „Ama Kant és Bretschneider-féle rationalismus — írja Szoboszlai Pap püspöknek ezidőből, jelezve már a saját későbbi nagy világnézeti fordulásának csiráját is, — mely sokaktól a' prot. theologia lelkének, vezetőjének tartatott, nem uralg többé az újabb német irodalomban és a főiskolák tanszékein; belbecsre 's erőre nézve sem állja ki a' versenyt az újabb bölcseslettől vett vezéreszmékkal s ezenkívül a' vallástalanságnak, indifferentismusnak, szakadásoknak igen nagy forrása...”⁴ A napi

6 tanóra mellett idejének és erejének legjava részét a császári könyvtárban való búvárkodásra fordította, kedvenc nyelvészeti kutatásai mellett az egyetemes és magyar politikai és művelődéstörténelem köréből is rengeteg jegyzetet készítve, sőt most már — ami eddig nem igen vonzotta különösebben — a magyar protestantizmus küzdelmes múltjára is kiterjesztve figyelmét, a gazdagon eléje táruló források vonzása alatt, Bécsben sokáig maradni épen nem volt szándéka Szoboszlai Papnak ugyan, az imént idézett levelében még kellemes benyomásokról számolt be („Itt nincsenek vagy legalább rejtve vannak ama nagy városi undok vétkek, mellyek hazánkban Pesten és Debreczenben is felemelt fővel járnak; itt nincsen ama rettenetes proletariátus, mely a' vagyonosok, sőt az egész emberi nemzet vérét szomjúhozza” stb.); de lehet, hogy ezzel inkább csak kedvét akarta kissé tölteni a császárváros iránt közismerten gyöngéd és hódoló érzelmeket tápláló öreg úrnak, mert viszont már egy hónappal később Pál testvérbátyjához írt levelében így nyilatkozik: »Igen haszontalan, nyomorult nép ez; egy becsületes magyar falu népében több nemes érzést és józan észet lehet tapasztalni, mint az egész Bécsben. Én már megutáltam”,⁶ bezzeg szívem teljességéből dúdolgom sokszor és régóta — írja Lévay Józsefnek, útlevele türelmetlen várása közben — Kegyed szép dalát:

El innen — el innen
Szeretnék elmenni,
Mosolygóbb ég alatt
Szabadon pihenni,
Ha volna még egy zug
A' széles világon,
Hol a' szabadságnak
Képét feltalálom”.⁶

Fő vágya volt „a Német szövetség protestáns statusait is ugyan, de különösen Hollandiát és Helvetiát meglátogatni, mivelhogy e' két status az főképen, mellyben hitfelekezetünk vallásos élete elméleti szintűgy, mint gyakorlati tekintetben 2! legfejlettebb 's ennél fogva a legtöbb tanúsággal kínálkozik. Hollandiába és Helvetiába való vágyakozásom olly erős, hogy ha e' két országba nem mehetek, utam célját felerészben sem tartom elértnek”.⁷ A debreczeni egyházi és politikai hatóságok a legjobb bizonyítványokat is állították ki erkölcsi és politikai magatartása felől, — Szoboszlai Pap most „gutgesinnt” volta egekig magasztalásával

igyekezett kárpótolni a nemrég még „rebellis”-nek gyanított fiatal-embert⁸ — de útlevelet ez alkalommal még sem kapott s így csak Cseh- és Morvaország egy részének beutazására szorítkozhatott, azután, eléggé lehangoltan hazatért s 1852 április 4-ikén beköszöntött a balmazújvárosi magyar ekklezsiában, aminek ez időpontban leendő megtörténte megválasztásának feltételeiben kötelezve is volt.

De a protestáns külföld meglátogatásának tervéről nem mondott le, s bár hamarosan bekövetkező második távollétébe mind gyülekezete, mind felettesei nehezebben nyugodtak bele s anyagi ereje, szerény halasi nagyatyai öröksége jövedelmének igénybevételeivel is igen csekély volt, erős akarata nem hátrált meg az akadályok előtt, s midőn májusban végre sikerült útlevelet kapnia, nem sokat késlekedett, hanem már július elején útnak indult. Bécsen át (hol magyaros, pántlikás kalapja miatt a rendőrséggel egy kissé meggyűlt a baja) Prága, Drezda, Lipcse, Halle voltak első állomásai; a legutóbbi helyen megnézte a Francke-féle híres intézeteket, a hősiesen hívő pietizmusnak e nagy alkotásait s ezt jegyezte be róluk naplójába: „Tagadhatatlan szép jele és eredménye ezen intézet a’ humanizmusnak” (!).⁹ Aztán elzarándokolt Wittenbergbe, ahol a nagy múlt emlékein való kegyeletes merengés mellett némi humorral jegyezte föl egy magánháznak 1717-ből való (nyilván a reformáció kétszázados évfordulójának emlékére odafestett) következő felírását:

Gottes „Wort und Lutheri Schrift
Ist des Babst und Caivini Gift.

„Boldogtalan Lutheranus atyafi!” — jegyezte utána a minden szűkeszű és szűkszívű confessionalizmusnak később is, egész életén át meggyőződött ellensége. Wittenbergből Berlinbe utazott, s itt több mint három hétig tartózkodván, egyetemi előadásokat hallgatott, a templomokat, könyvtárakat s a múzeumokat bújta s a magyar egylet révén még társas szórakozásokban is vett részt. Innen augusztus közepére ismét visszatért Haliéba, hol az egykori wittenbergi egyetem régi magyar hallgatóira vonatkozó följegyzéseket tanulmányozta s megismerkedett és nagyon melegen megbarátkozott egy Karow Miksa nevű fiatal, nagytehetségű, magyarul is értő nyelvtudóssal, akivel még azután Magyarországból is fenntartá az összeköttetést egy darabig.¹⁰ Majd Jenát és Göttingent s az útvonal többi nevezetesebb városait látogatta meg, ahol csak

tehetett, belátogatván a híresebb egyetemi tanárok óráira s magyar vonatkozások titán kutatván könyvtárakban és múzeumokban. Augusztus utolsó hetében a Rajnán Hollandiába ér, melynek és Belgiumnak minden nevezetesebb városában tölt egy-egy napot, azután visszafordul Németország felé s szeptember első hetét a rajnaparti nagyvárosok és Heidelberg megtekintésére szánja, majd Svájcba indul s Basel után Zürichben mereng a reformáció nagy emlékein s a magyar gályaraboknak a városi könyvtárban őrzött reliquiáin. Azután, részben gyalogszerrel, egész Svájcot bejárja. Szeptember 16—19-ikén Genfben van. „Népe francia, testtel-lélekkel — írja —: buja fényűzés nőknél az öltözetben. Calvin ha feltámadna, kitekerné ezeknek a nyakát.” Különbösen is kevés pénze itt már annyira fogytán volt, hogy nemcsak táplálkozását kellett a lehető legszűkebbre (gyümölcsre és kenyérré) szorítania, de — utoljára már valósággal koplalva — kénytelen volt napokon át lemondani a gyorskocsi használatáról s a svájci határtól a Rhône völgyén, majd a Simplonon át gyalog tenni meg Milánóig a 6 napos fölséges, de nehéz hegyi túrát. Csak Velencében jutott újra az utána küldött pénzhez. „Leültem a tengerpartra — írja — el-elmerengtem az árapályon, vagy a hullámokon, melyek közel és távol partokhoz tajtékozva csapódtak... 's lelkemben bús emlékezések keltek fel. Vájjon nem ott járok-e én most, hol két századdal ez előtt a' gályarabságtól megszabadult Lányi György egy stíriai zarándokkal énekelgetett, élelmét így keresvén; vájjon nem azon ponton állok-e a' tenger partján, hol ő könnyeket hullatott, midőn a' gályarabokat az embertelen lealáztatásban 's a nehéz munkában küzdeni látta; — mert társai jutottak eszébe' kik ekkor a' nápolyi tenger hátán hasonló sorsban valának; — vájjon nem épen azon szigetre száll-e' merengő tekintetem, mellyre hajdan Kállai István, egy a! szenvedő magyar reform, prédikátorok közül, vele egy sorsú szolgatársának 's hü barátjának karjai közül sirba temettetett? ... animus meminisse horret, luctuque refugit”. Velencéből Triestig hajón, onnan részben szintén gyalogszerrel tért meg a gyönyörű hegyi tájakon át Bécsbe, október 13-ára, lelkét, a magyar gályarabok ez egykori kálvária-útján, mindenütt a reájuk való emlékezés tisztító és erősítő árájában fűrösztve. Október 16-ikára már újra gyülekezetében volt, mely nehezen várta őt s hosszas távolléte alatt is hűségesen kitarott az iránta való bizalomban, annak ellenére is, hogy felelőtlen su-

sáriók — talán még egy helyére ácsingózó egykori tanítótársa is — már első távolléte alkalmával s azóta is állandóan hangulatot igyekeztek szítani ellene, épen hosszás külföldi útjai miatt.¹¹ „Bujdosásaiból” eltörődött testtel, de felfrissült és meggazdagodott lélekkel jött haza. Célját, ha kemény erőfeszítésekkel is, elértet alaposan bele tudott tekinteni a nyugati, különösen a protestáns népek egyházi és társadalmi viszonyaiba, tudományos látóköre tágult és mélyült, református öntudata izmosodott s lelke megnőtt és megfényesedett a természet és a művészet egymással versenyző fenségein. Óriási erőtartalmakat gyűjtött hivatásának és ambíciójának jövendő nehéz munkáira.

2. Balmazújvároson.

„Oh Barátom! Beh sok teher fekszik ezen a' szegény földmivelő magyar paraszt népen. És mégis lásd lelke, kedélye olly szép, olly nemes, olly erős és tiszta, hogy az ember elálmélkodik rajta. Oh be nagy gyönyörűség egy igaz evangéliumi szellemű prédikátornak, beszélni vasárnaponként e' néphez, midőn munkából megfáradva, megtörve bégyüt a' templomba. Mint hervadt virág az ég harmatjára, vagy mint elszott föld az esőre: úgy megújul és földerül a lelke a józan és igaz beszédre. Ez az én népem különösen igen sokat szenvedett a múlt évtizedekben az urasági barbarismus, tyrannismus miatt. Ezen községre kellene már valahogy a? miveltség erősebb sugarait intézni¹² így számol be az ifjú lelkipásztor tevékenysége első idejének hangulatáról és benyomásairól a vele akkor nagyon bizalmas viszonyban levő költőbarátjának, a Pesten újságíróskodó Lévay Józsefnek. Ez a szerető vonzalma a balmazújvárosi, általában a református magyar nép iránt, mint láttuk, mély lelki gyökerekkel bírt, hű és őszinte volt: de kétségtelenül megvolt benne a természet gyermekeinek bizonyos rousseau-i idealizálása is, ami aztán, az elkerülhetetlen csalódások nyomán, nagyon könnyen teret engedett a csüggedő sötétlátásnak. Ottani működésének a vége felé már sokkal pesszimiztikusabban nyilatkozott gyülekezetéről egyik bizalmasa előtti elismerte, hogy „félük, rettegik és tisztelik, elsőtől az utolsóig”, de szeretetet, emberséget, előzékenységet nem kap az egyháztól, az egy földessasszonyon, Semseyné Szemere Klárán kívül, aki becsülte és méltányolta.¹³ Ez a naivúl túlzott eszményítése embe-

reknek és dolgoknak s az arra visszahatásképen pontosan megérkező kiábrándulás és elkeseredés árnyékként kísérté tiszta és nemes lelkét, csak lassanként tanulta meg Rousseau helyett az evangéliumból meríteni az ideális mértékeket s megkülönböztetni egymástól a szentimentalizmus és a keresztyénség optimizmusát, amely utóbbi a bibliai egészséges pesszimizmus sötét háttéréből ragyogván elő, felvértez a kiábrándulások ellen, míg az előbbi folyvást azokba visz; de már akkor sok keserű csalódás mérges fulánkja maradt beletörve lelkébe.

Prédikatori és pásztori munkásságának nagy buzgalommal dőlt neki. A vasárnapi igehirdetés mellett megkezdte a hétköznapi rendszeres bibliamagyarázatokat, s midőn azokat a hivek eleinte nagyon gyéren látogatták, hűséges hallgatója, Szemere Klára kérdésére lelkes elszántsággal jelentette ki, hogy ha kell, akár az üres templom falainak is kész magyarázni a Szentírást.¹⁴ Igényeit igyekezett minél jobban megszorítani, csakhogy gyülekezetének túlságos terheket ne okozzon, s készséggel és szó nélkül ellakott a rozzant, düledező parókiában mindaddig, míg az egyház maga jószántából másikat nem épített.¹⁵ Népének egyházonkívüli ügyesbajos dolgaival is szívesen foglalkozott s jogos érdekeit a politikai hatóság előtt is merészen védte: pl. igen keményen és eredményesen fölemelte a szavát, midőn a zsandárok az adventi napokra a reformátusoknak is eltiltották a zeneszót; megmondta nyíltan, hogy ebben nemcsak felekezete sérelmét, de általában véve „pharisaeismus és képmutatás” fölerőszakolását is látja.¹⁶ Sőt a szájhagyományban fönmaradt az emlékezete annak, hogy öt szerencsétlen ifjú legényt, akiket egy duhaj, de alapjában véve ártatlan tréfa a rögtönítélő bíróság kötelére juttatott, a polgári és katonai hatóság rosszalásával mit sem törődve, megsanyargatott magyar népe iránti szánalomból és szeretetből teljes tisztességgel elprédikált s nem engedte, hogy temetésük a kivégzett gonosztevőkéhez legyen hasonló.¹⁷

Az ilyen dacoskemény viselkedés az abszolutizmus zsandárvilágában különösen veszedelmes volt, nemcsak az egyénre magára, de a reábizott ügyekre és lelkekre is, s érthető, ha felettes hatóságai nyugtalanokdtak miatta s igazolva látták a szentmihályi papság szóbakerültekor fölmerült aggályaikat. Révész, ha egyszer a maga igazságáról meg volt győződve, a szavait, különösen ifjúkorában, nem nagyon válogatta meg: ahol pedig jogsérelmet, a nemzeti

érezően vagy éppen a vallásos meggyőződésen való zsarnokoskodást vélt fölfedezni, ott semmiféle tekintélytisztelet és opportunistá szempont nem gátolhatta meg tiltakozásának őszinte és érdes kimondásában, így állott elő egy különösen kényes helyzet akkor, midőn az egri érsek 1852 májusában meglátogatta a balmazújvárosi róm. katolikus gyülekezetet s tiszteletére az előljáróság a református harangokat is meghúzatta Révész haragra lobbanva tiltakozott e szerinte vallássértő eljárás ellen, amelyben nem volt hajlandó pusztán udvariassági tényt látni, ahogy azt az előljáróság s maga Benedek Lajos esperes is felfogta. Az ügyből kínos huzavona lett, tudomást szerzett róla a nagyváradi kerületi parancsnokság is s ennek nyomására Szoboszlai Pap püspök egyideig azzal a gondolattal foglalkozott, hogy nemcsak Révészt, de vele ez ügyben egyetértő s egyébként is jó viszonyban levő kollegáját, a német egyház papját Roslomi (később Dicsőfi) Józsefet is eltéteti Újvárosról.¹⁸ Csak nagynehezen, Bálint „bátyja” közbejöttével sikerült elsimítani a bajt, de Révésznek idyllikus pásztori álmai ettől fogva már meglehetősen meg voltak zavarva és keserítve.

Hanem a munkakedve nem csökkent s a hivatal terheitől szabad idejében folytatta kedves nyelvészeti és történelmi tanulmányait. Ez időtől fogva már rendes munkatársa volt az akkori pesti lapoknak, hová útirajzokon kívül értékes tanulmányokat, ismertetéseket, bírálatokat írt. A magyar újságírás akkori fejedelme, Kemény Zsigmond báró, a fiatal lelkipásztor Pesti Naplóbeli cikkeiért e levélben közölte vele kitüntető elismerését: „Tiszteletes Úr! Sokkal többre becsültem önnek a Pesti Naplóban eddig megjelent cikkeit, hogysen ne éppen olyakat [!] várjak szíves közrehatásától ezentúlra is Hírlapom számára. — Méltóztassék — és óhajtanám: mielőbb — kizárólag [!] csak tanulmányai körébe tartozó irodalmi közlésekkel és bírálatokkal gazdagítani a Pesti Naplót. — Ezen kérésem megújítása mellett maradok önnek őszinte tisztelője, barátja Kemény.”¹⁹ El lehet gondolni, hogy az ilyen, szellemileg legelőkelőbb helyről jött buzdítás milyen szárnyakat adott az olcsó hírnév után nem áhító, de önbecset és erejét érző léleknek. — A pesti lapokban való munkálkodása hozta kapcsolatba Lévay Józseffel is, akivel külföldi útjaira menet és jövet Pesten (egyéb íróknak, mint egykori tanulótársa Székely Józsefnek, Lisznyay Damó Kálmánnak, Urházy Lajosnak néha kissé túlságosan vidám társaságában) többször barátkozott, vele ez években

a lelkét mélyen feltáró levelezésbe lépett, költeményeiért lelkesedett. Sőt egy ízben arra is felkérte, írjon egy „hymnust a' természethez”, magyar földművelő paraszt emberek gyermekeinek számára, hogy azt iskolákban énekelhessék. „Barátom! a' magyar földművelő parasztnak mindene csak a' természet és vallás. Vedd el tőle e' kettőt: elvetted barátját, apját, anyját, testvérét, hazáját, életét...” „De írj egy másik hymnust a' hazához, vagy nemzetünk Istenéhez, hasonlóképen magyar paraszt iskolás gyermekek számára. — Dallamát vagy dudját válaszd temagad ha lehet az énekes könyvből, hol a 'soltárok közt igen sok szép dallam van. ... Legyenek ezen hymnusok ne valami játszi gyermekies versek, hanem busák, méltóságosak, de egyszerűek, olyanok, mint a' magyar szegény földművelő nép múltja, jelent és jövője kívánja, és mint az a' te lantodhoz illik.”²⁰ Lévay az utóbbi verset ugyan meg is írta; kezdő sorai ezek voltak:

Hol vagy, hová lettéi, mért hagyta'l ennyire
Harckedvellő Isten, magyarok Istene! . . .

— s ezt Révész az iskolás gyermekeknek betaníttatta s egy „Szomorú a halál...” kezdetű halotti ének dallamára énekelte velők.²¹ — Több levelében szinte rajongva buzdította Lévayt a magyar protestáns gályarabok megéneklésére is, és bő forrásokat ajánlott neki e célból.

A hozzáméltó társaságot ez időben még nagyon kedvelte pusztai szórakozás céljából is. A nőtlen fiatal lelkipásztor érthetőleg kapós volt a balmazújvárosi és környékbeli vidám társaséletben s a nehéz tudományos foglalkozás és papi munka közt eltöltött napok testi-lelki feszültségének feloldására maga is kereste azt. Erejének érzete, kedélyvilágának magas és forró hullámverése olykor még túlságba is vitte, amit azonban mindig nagyon megbánt,²² s magábavonulással, túlfeszített újabb munkával és fokozottabb önfegyelemmel vezekelt érte' „Pusztában élek, böjtölök — írta egy ilyen hangulatban a csegei kollegájának, Pethő Bálintnak — 's csendesesen harcolok a' kísértővel még, miként nagy tanítónk, 's azután meglehet megkeresztelkedem én is tűzzel és Szent lélekkel”.²³ Órákat töltött, nagy magános gyaloglások közben, a szabad természet, Isten e legszebb „poemája” ölen²⁴ s ilyenkor elmélyedt gondolataiba önmagának és korának, nemzetének és egyházának sorsa felett. És ez elmélkedéseiben megint csak sokszor pesszimiztikus eredményekre jutott. Az egyházi ügyeket

illetőleg „nincs semmi remény; nyomorultul fogunk elsatnyulni, elveszni. Évtizedek készítették már erre bennünket, 's most főnökeink, a' már megásott sírba, pápisták és ....[?] diadaléneke és hahotái közt, bizonyosan nem sokára belevetik a' valódi protestáns magyar egyház elgyötrött 's iga és éhség alatt elveszett holttestét. En lemondtam minderről; egyházunk jogairól nem is szeretek szólni se többé; mert látom, hogy hasztalan minden erőlködés. Kötelességemet elvégzem a magam gyülekezetében hiven; élni fogok családomnak s a magyar nemzeti nyelvészetnek; protestantismusunk felett el van már törve a' pálca, sőt a' sineget is nyakába kavarították már hóhérai... .”²⁵ De tettvágya a iegcsügesztőbb hangulatok közt is újra meg újra fellobogott; a szószék és az iskola nevelő hatalmába vetett bizalmát nem vesztette el. „Nincs a' világon egyetlenegy felekezet sem — írja kevéssel az imént idézett sorok után, ugyanannak — mellynek fenáílása és virágzása annyira volna feltételezve a' népneveléstől, mint a kálvinista felekezeté. Vallásunk 's isteni tiszteletünk a' cynismusig egyszerű, nincsenek oltárok, képek, gyertyák, orgonák stb. Vallásunk tisztán philosophusi észvallás. A 'népnek tehát midőn templomunkba belép, szükség bírnia némi képzettséggel, alapos gondolkozó és ítélő tehetséggel, hogy templomainkban épületet vehessen. ... Nekünk tehát, nemcsak emberi és polgári de felekezeti és vallási szempontból is az iskolákat virágoztatnunk, és kezünkől ki nem bocsátanunk kell. Iskoláink eddigi állapotjáért nagy részben egyházi főnökeink lesznek Isten előtt felelősök. Ők tekintélyökkel támogathatták volna az egyes lekipászorokat és tanítókat, 's különösen kézi könyveket írni módjokban, sőt kötelességökben lett volna, és még sem igen tették. ... A' kormány nevelni fog csak osztrák polgári, nem pedig magyar kálvinista hazafit, mi pedig ezt akarnánk. Ha Isten megtartja kezünkben a' nevelés ügyét: legtöbbet sőt mindent tehetnek az egyes községi egyházi előljárók... Úgyde ha magok az egyházi előljárók is műveletlenek és nem képesek érezni és előmozdítani az iskolák virágzását? Ez fájdalom, sok helyen így van! Ezen esetre nincs más mód, mint az, hogy mi papok, éveken keresztül, a' szellem és buzgóság hatalmával, úton-útfélen 's különösen társaságokban, jó módjával ébresszük őket felső szellemi öntudatra; hadd lássák, hadd érezzék magok a' kiáltó szükségét; — és ekkor megtesznek mindent. Nehéz és sok évi munka ez; de dicső, s azért csüg-

gedni nem kell”. Példaként felhossa, lelkes magasztalások közt, a nagy felsőlövői paedagogus evangélikus lelkipásztort, Wimmer Ágostont. „Csak hit, buzgóság és kitartás: 's a' hegyeket kimozdítjuk helyökből. A' nép öntudatra 's buzgóságra ébresztésére nézve egyik főeszközünk a' szószék; innen kell a' dicső példákat emlegetnünk a' nép előtt; s' különösen az evangyéliomokat népszerűen és lelkesen magyarázunk. Két élű fegyver ez, mely elhat a' velők megoszlásáig, 's hogy ezt forgassuk a' maradék és a' nép javára: csak hit kell hozzá. És ez, mit az evangyéliomok népszerű magyarázásának erejéről mondok, nem ábránd, vagy tetetés, hanem tapasztalás által szerzett igaz meggyőződés. Prédikálnunk kell ezt a' néma falaknak is, és azok meg fognak mozdulni ... A' hit és önzéstelen buzgóság csudákat mivel a' társadalomban. — Első és fődolog tehát a' népnevelés ügyében is: rendületlen hittel és bizodalommal, 's tiszta erős buzgósággal, az evangyéliom erejével felsőbb öntudatra, eszméltre emelni, ébreszteni a' községi előjárókat és népet. Ezt megadja az Isten.²⁵ A vallástanítást azonban, ha rajta állana, kitiltaná az iskolából. „Ez az észnélküli tanítás aljasítja el vallásunkat.” Ő a 16—18 éves ifjakkal külön foglalkoznék a templomban, 2 évi tanfolyamon, e célra elkészített kézikönyv s főként a Szentírás alapján: csak az e tanfolyamot elvégzettek bocsátaná az Úrasztalához s esketné meg házasságkötésükkor. A kultuszt minél puritánabbnak és ésszerűbbnek, az egyházalkotmányt szélesen és tisztán demokratikus alapra helyeztnek szeretné. „A' mi mostani egyházi kormányzásunkat nyíltan pogánynak és szentírás ellenesnek nevezem.” Mindenféle hierarchikus törekvésnek, megkülönböztető papi jellegnek, formának, viseletnek elszánt elvi ellensége.²⁷

Gondolkozásának és kedélyének sajátos hullámozása, belső feszültségekkel teljes volta látszik e nyilatkozataiból. Igazán illenek e korbéli lelki állapotára a Goethe szépséges, híres sorai:

Freudvoll und leidvoll,
Gedankenvoll sein,
Langen und bängen
In schwebender Pein,
Himmelhoch jauchzend,
Zum Tode betrübt . . .

Néha csillagatlan sötétség, máskor naiv bizakodással magasra tartása az ész mindenhatósága fáklyájának; most teljes csüggedés, majd hegyeket mozgató hit; egyszer az elvont tudóskodás hajla-

mainak túlsúlya, másszor a gyakorlati iskola-és egyházreformátor feszülő energiája; a „philosophusi észvallás” emlegetése, és ugyanazon lélekzetvétele a Biblia s különösen az Evangélium formáló és átalakító erejébe vetett bizalom; a kálvinista iskolához való ragaszkodás és ugyanekkor a vallástanításnak onnan kiküszöbölése... Mennyit kellett még fornia és érnie, hogy azzá a rettenthetetlen és hajlíthatatlan elvi harcossá lehessen, amilyenként néhány év muiva előttünk áll!

Az őt szeretettel és elismeréssel figyelők előtt azonban már ekkor is tisztán állott nagy ígéretekkel teli személyes értéke. Debreczeni jóakarói — elsősorban a hú és nemes Révész Bálint, akinek, saját nyilatkozata szerint, „olly közel állott szívéhez”, mint akár hitvese vagy gyermeke²⁸ — már az ispotályi papság betöltésekor, 1852 elején gondoltak reá és Szoboszlai Pap püspök sem lett volna egészen idegen ettől a kombinációtól,²⁹ de azután más fordulatot vett az ügy; majd 1853 őszén, most már a püspök egyenes akaratából, a kollégiumi tanárok közül többen egyenesen felszólították a magyar irodalmi tanszék vállalására. De úgy ezt, mint a kecskeméti theologiai akadémiára, az akkor felállítandó negyedik tanszékre (a gyakorlati theologia s kezdetben a philosophia és a paedagogia tárgykörével) valamivel még előbb vett meghívását azonnal és határozottan visszautasította» Kifejezetten tudósi lelkülete, erős docensi hajlamai és képességei mellett sem volt kedve bekapcsolódni sem a debreceni főiskola életébe, amelyről akkor s még sokkal később is, épen nem volt felsőbb oktatásügyi és tudományos tekintetben hízelgő véleménye; sem a kecskemétiébe, amelynek lassú haldoklása már nemsoká megkezdődött s ahol különben is több, eddig kevésbé tanulmányozott tárgykör előadásába kellett volna beleugrania, ami ellenkezett volna tudományos lelkiismeretével. Amellett, állandóan nyomasztó hatásával, ott szerepelt e döntéseiben az az eléggé siralmas körülmény is, ami a magyar protestáns főiskolai oktatásügynek és tudósképzésnek — különösen a theologia terén — régtől fogva úgyszólván napjainkig, egyik legnagyobb kerékkötője î hogy t. i. a főiskolai s azok közt is a theologiai tanári fizetések még a közepes papi javadalmakkal sem nagyon állották és állják ki a versenyt. Révész Imre ugyan — eddigi és ezután teljes élete bizonyosság rá! — mi sem volt kevésbé, mint anyagi, pénzszerető lelkület, s lelke legmélyéről fakadt az a meggyőződése, hogy ki

a tudományt pénzért tanulja, az átkozza, meg magát és haljon meg, mert nem méltó, hogy még csak közelítsen is a tudományok szép mezeje felé ...”³⁰ azonban nagyon szegény ember is volt, akit a külföldi útjaira és szenvedéllyel gyűjtött könyveire tett kiadásai miatt állandóan adósságok nyomtak, amelyeknek terhén a halasi örökségrészecske jövedelme, majd jóval később, hosszas családi huzavona után történt eladása sem sokat segített,³¹ s amelyeknek, egy a balmazújvárosi papságnál jóval csekélyebb javadalmú tanári állásban csak a növekedésére volt kilátás. Ezenkívül már ez években forró vágya és elhatározott szándéka volt a családi élet melegét s áldásait gyermeksege óta nélkülözött fiatal papnak a családalapítás is s e szempontból szintén kénytelen volt alaposan megfontolni jövőjének megélhetését.

Mind a megtiszteltetés, mind a megélhetés szempontjából örömmel és reménységgel fogadott el azonban egy harmadik meghívást: a szentesi fényes gyülekezetét, a két lelkipásztori állás egyikére, Dobosy Mihály utódként. Szentesen több hangadó ember régebb ideje ismerte, de legnagyobb súllyal kétségtelenül az esett mellette a latba, hogy a nagytekintélyű tudós agg Kiss Bálint, a Dobosyval csaknem egyidőben elhalt másik szentesi lelkipásztor (akinek utóda s Révész lelkésztestvére fia, Pál lett), mint láttuk, már diákkora óta a lehető legjobb véleménnyel volt ifjú tudóstársáról s ezt a gyülekezet mérvadó elemei tudták és nagyon méltányolták. A szentesi közvéleményben már 1853 őszén Révész Imrének volt több jelölt között a legnagyobb pártja,³² de a választás — melyet a fennálló jogszokás szerint a presbyterium gyakorolt — csak a következő év április hó 2-ikán történhetett meg, amikor is 14 szavazattal 7 ellenében ő választatott meg szentesi lelkipásztorrá. A választást megelőzőleg két szentesi egyháztanácsi kiküldött nála járt Balmazújvároson, hogy meghallgassa prédikálását. Ezek aztán arra is felszólították, hogy próba-prédikáció tartásával mutatkozzék be még a választás előtt Szentesen is, ezt ő azonban egy írásban is kiadott nagyon jellemző nyilatkozatával, határozottan megtagadta. „Bármely gyülekezetben is, valamely rendes lelkipásztornak a' maga vég elválászatása előtt, sőt némi részben, vagy egészen épen ennek eszközése végett, nyilvánosan fellépni, — ellenkezik 1. A' rendes lelkipásztori hivatal erkölcsi sujjával és természetével, melly saját gyülekezeiteink iránt feddhetetlen és tántoríthatatlan hűséget, más gyüleke-

zetek közönsége és szószékei iránt pedig kíméletet és visszavonuló szerénységet parancsol, előtte a vég elválasztatásnak”. 2. Az érvényes egyházi kánonokkal. „3. A' lelkipásztori vagy néptanítói hivatal nagy fontosságával és méltóságával, melly szerint az arra való képességet egy fellépéstől meghatározni és eldönteni nem lehet; sőt gyakran, ezen egyszeri fellépésből eldöntés, mindkét részről, nem vélt kellemetlenségekre vezethetne. 4. Ellenkezik végre az én saját életelveimmel is, ki a férfúi lelkület szilárdságát éppen abban helyezem, hogy a' jó, vagy bal szerencse szellőjének minden érintésére nem mozdulok”.³³ A férfúi lelkület e szilárdsága tiszteletet parancsolt és eredményt ért el s ő néhány hét muiva már búcsút vett balmazújvárosi gyülekezetétől, melyet annyi apróbb-nagyobb csalódás után is, amint Benedek esperesnek ír, mindvégig „igaz szívből szeretett”³⁴ s amelynek egy-két öreg tagjában ma is él az emlékezete vagy legalább a szájhagyománya 70 évvel ezelőtti daliás, híres ifjú papjuknak, akit — mondják — »erőszakkal vittek el tőik a szentesiek”.³⁵

3, Szentesen.

Szentesi lelkipásztorságába 1854 május 7-én köszöntött be, prédikálván II. Timotheus 4: 2. alapján „az egyházi tanításról, mint a' prédikátor főkötelességéről.”³⁶ Már a tétel e megfogalmazásából kitűnik, hogy a gondolatokkal és erővel teljes beszéd, a rationalista-moraiista protestáns papi eszménynek megfelelően, a kathedrai „tanításban” látja a lelkipásztor főfeladatát; e tanítás célját viszont „mind a' vallás és egyház, mind az egyetemes emberi élet mezejére vonatkozó ösmeretek, művelődés és felvilágosodás” terjesztésében. „Kötelességünk e' szerént megösmertetni a' népet mindazon fontos tárgyakkal, mellyek az embert, most mint magánost, majd mind öszveköttetésben 's társaságban élőt érdeklik . . . Értekez-nünk kell a' polgári társaságról, a' törvény, rend és béke iránti tiszteletről . . . Szükség tanítanunk a' szív indulatainak 's a' tetteknek becséről . . . kötelességünk vizsgálni és tanítani a' természet tüneményeinek okait és törvényeit. . . Sőt kötelességünk, ezeken felülemelkedve, egy felsőbb, egy tisztább világba emelni fel hallgatóinkat, tudtokra adván nekik azt, 's meggyőzván őket a' felől, hogy az ő nemesebb részök a' lélek, nem földi, hanem mennyei eredetű, hogy az az Istennek képe, 's örök erő-

nek szikrája ő bennök, mellynek a' testi halál és a' sirhalmok nem árthatnak, 's mellynek kötelessége előretörni és haladni a' jóban és igazban, hogy e' földön a' lelki ösmeret háborgása, 's ez élet után amaz igaz és kérlelhetetlen bíró által, kárhozatba ne taszítottassanak ... De célja az egyházi tanításnak, nem csak terjeszteni a' felvilágosodást és az ösmereteket, hanem ezeket az életre is gyümölcsözőkké tenni, azaz az erényt az erkölcsi nemesbűiést 's tökélyesbűlést 's ez által az általános jóllétet terjeszteni és virágoztatni."

Ezen és ez években írt és elmondott más nagyszámú egyházi beszédei épen nem mutatnak ugyan „parányi prédikatori képzettségre” — mely ítélettel 10 évvel később ő maga, a kegyetlen önbíráló sújtotta ez évekbeli készülségét,³⁷ de mindenestre mutatják azt, hogy a keresztyén lekipásztorság középponti specificumát: a Krisztusban lett váltság hirdetését és szolgálatát ez időben még nem látta elég világosan. Folytonos tanulmányai és lelki vívódásai azonban odasegítették, hogy már ugyanez év végén így irhatott Török Pálnak: „Nem tartózkodom bevallani, hogy a' reformált keresztyén egyházi élet feletti tisztább és nemesebb öntudatra csak mostanában kezdek jutni, miután főiskolai pályám alatt, miként sok egyebek, úgy én is, tanáraimtól — fájdalom! — semmi lelkesítő szikrát és józan útmutatást nem vettem. E' szerint, az én első és második évi dolgozataim nagy részén is, tiszta keresztyén szellem és irány helyett, némi felületes racionaiismus ömlik el”.³⁸ Folytonosan prédikálva folytonosan mélyült s tanulmányai mindinkább a református keresztyén vallásosság, világnézet, egyházfogalom és egyháztörténetem körül összpontosultak. Ezeknek magukból az elsődleges forrásokból megismerése már szentesi tartózkodásának legelején öntudatos célkitűzése volt.³¹⁾ Tanulmányaira azonban itt, a népes gyülekezetben, a hivatali terhek már sokkal kevesebb időt engedtek, mint előbbi helyén. Nemcsak a nagy egyházakban különleges és sokszor lelketelő papi terhet jelentő liturgikus funkciók, elsősorban a sűrű prédikációs temetések vették erősen igénybe, hanem — mint hivatalkorra fiatalabb lekipásztor — az iskolaügy vezetésére is ő volt hivatva. Ez utóbbi téren különösen sokat és alaposan foglalkozott a közoktatásügyi kormány által megkövetelt ú. n. vasárnapi iskolával (amely, eltérőleg a ma így nevezettől, ismétlőiskola-féle volt) s ebben a vallást maga buzgón tanította is.⁴⁰ Mikor pedig

a Bach-kormány az 1854. év elején azt a baljóslatú nyilatkozatot tette, hogy „legfelsőbb határozat következtében a magyarországi mindkét evang. hitvallásúak az 1791. 26-ik törvénycikk 4. §-a szerint, egyházi ügyeket illető legfelsőbb végleges határozat végett, még az 1854-dik év folyamában ki fognak hallgattatni”, az ezen ügyben nyilatkozattételre felhívott szentesi egyháztanács véleményét Révész Imre fogalmazta meg, a két lapnyi votumban már mindazon alapelveket tömören összefoglalva, amelyeken szilárdul megállva, vívta később, bajtársaival együtt, diadalmas harcát a pápens ellen.⁴¹ Ugyanilyen tömör és alapos véleményben tájékoztatta egyházát a kormány 1855-iki iskolai tervezetével szemben elfoglalandó elvi álláspontról, már itt egészen világosan kifejezvéen és kifejtvéen azt a később is rendületlenül vallott alapelvét, hogy „a' protestáns vallás és egyházalkotmány elvei szerént parlamentáris képviseleti hatalom sem hozhat törvényt, a felekezet saját beleegyezése nélkül, egyházi és iskolai ügyben . . . Midőn azonban hazánkban a' képviseleti törvényhozás és kormányzat megszűnt: a' protestáns felekezet egyházi és iskolai ügyei feletti minden törvényhozói hatalom, bizonynyal nem az absolut ministeriumra, hanem a' jog eredeti, törvényes és természetszerénti bírtokosára, azaz magára a felekezetre szállott vissza”.⁴² Már ezen dolgozatai s még sokkal inkább a szintén Szentesen keletkezett „A protestáns egyházalkotmány alapelvei” c. nagyobb műve élénken bizonyítják, hogy az ultrám ontánizmussai szövetkezett politikai abszolutizmus részéről a magyar protestáns egyházak és szellem jövőjét fenyegető veszedelmet, annak első leplezetlen jelentkezésétől kezáve, mily világosan felfogta s hogy' levonta belőle önmagára nézve azt a kötelességet, amelyet Pál bátyjához írott levelében így fejezett ki: „Mostanában fordulási pontja lévén vallásunk ügyének, ha valaha, most van szükség a tanult emberre”.⁴³ Tanulni szakadatlanul, s tanulmányai eredményeivel másoknak, elsősorban veszélyben forgó egyházának szolgálatára sietni t ezt a kötelezettséget napról-napra elutasíthatlanabbúl látta maga előtt. A balmazújvárosi pesszimista hangulatot — hogy a reménytelen egyházi közügyektől teljesen visszavonulva, hivatálának, majdani családjának s a magyar nyelvészetnek él — nem engedte elhatalmasodni rajta (bár az időnkénti visszatérését nem gátolhatta meg) a kormánynak egyre nyíltabban kibontakozó jogfosztó és teljesen protestánsellenes egyházpolitikája sem, mely fölébresztette

benne a szent ősi magyar kálvinista dac oroszánját — de nem engedte elhatalmasodni az országszerte egyre jobban pezsdülő protestáns egyházi, irodalmi és tudományos élet sem, amely már akkor legmértőbb reménysegei közé sorozta Szenteknek még alig 30 éves, hatalmas tudású, kemény és zamatos magyar pennájú pásztorát. Ekkortájt jött benső érintkezésbe az akkori magyar református egyházi élet két legmozgékonyabb szellemével: Török Pállal, a fáradhatatlanul ható, alkotó és gyarapító híres pesti pappal, a későbbi püspökkel, meg Ballagi Mórral, a kecskeméti, majd pesti theologiai tanárral, aki legelőször 1855 húsvétján kereste őt fel Szentesen. Ekkor kötött egymással barátságot ez a két rendkívül ellentétes jellemű és lelkiületű férfiú: sok ideig fegyvertársak az egyház és a tudomány igazainak védelmében, később rettentő elvi és személyes harcba keveredett ellenfelek, akiknek engesztelhetetlen meggyőződésükénél csak nemes és gyöngéd szívük volt erősebb s ez tette lehetővé, hogy negyedszázados kapcsolatuk végre is a kiengesztelődés mélyzengésű akkordjával végződjék — az ifjabbiknak, Révész Imrének korai sírja fölött..... Ballaginak, e kezét folytonosan kora szellemi szükségleteinek ütőerén tartó, rendkívül sokoldalú ismeretkörű s amellet példátlan gyakorlati érzékkel bíró férfiúnak örökké nyughatatlan izgatásaira indult meg az új pesti prot. majd ref. theologiai akadémia tanárkarának kiadásában a Protestáns Theologiai Könyvtár, amelynek első, hatalmas kiadványául Hagenbach Károly Rudolf, baseli egyetemi tanárnak „A theologiai tudományok encyklopaediája és methodotogiája” c, akkor vezető értékű munkája jelent meg a Révész Imre kissé nehézkes, de hű és szabatos magyar fordításában. A 27 íves kötet magyarra átültetésének a sok szakkifejezés miatt (melyeknek akkor még nem volt s jórészt ma sincs megállapodott, pontos és helyes magyarságú egyenértékesük) eléggé kemény munkáját körülbelül háromnegyed év alatt, sokféle egyéb teendője mellett sok virrasztással végezte el — még pedig, az új vállalat céljáért való önfeláldozó lelkesedéssel, minden legkisebb írói tiszteletdíj nélkül. Életbevágó fontosságúnak és minden áldozatra érdemesnek tartotta a magyarnyelvű tudományos theologiai irodalom fellendítését, hiszen — mondotta megint némi túlzott általánosítással, melyet azonban egyes tapasztalatok kétségtelenül támogattak — „az ifjabb kálvinista papok most tudatlanabbak, mint a falusi pópista papok”,⁴⁴ pedig „nem volna okunk kétségbe esni, bármi sуйjos

körülmények között is a' magyar reformait egyház jövődjé felett, ha ifjú papjainkban tudányszeretet 's önmívelési buzgóság lenne".⁴⁵ igazi hivatását most már a theologiai irodalom művelésében ismervén fői, nyelvészeti és magyar őstörténeimi tanulmányaira és munkálkodására egyre kevesebb ideje jutott, pedig Greguss Ágost hízelgően írta neki, midőn Jerney János: „Palócz nemzet és palócz krónika” c. művének a Magyar Sajtóban leendő ismertetésére kérte: „Nem ismerünk illetékesb bírálót kegyednél!”⁴⁶

Tudományos sikerei, hatalmas és meggyőző crejű igehirdetése, férfiasan nyílt és szilárd egyénisége a szentesi gyülekezetben is általános tiszteletet és tekintélyt szereztek neki, a társas élet nemesebb szórakozásaiban való részvétele pedig itt is közkedveségre juttatta. Ő maga azonban itt már sokkal kevésbbé érezte jól magát, mint Balmazújvároson. Már első benyomása az volt, hogy „Szentesen a fényűzés igen nagy; nagyobb, mint Debreczenben, vagy Kallóban; a nép buja életű; a visszás házasság [akiknek békéltetése az időben a prot. lelkészeknek a polgári törvény által is előírt feladata volt] temérdek.... a közügyekben békesség nincs; iszonyú a zavar és visszavonás”.⁴⁷ Másfél év múlva Lévaynak még keserűbben nyilatkozik. „Én e' szentesi egyházban sok részben csalatkoztam. Hittem a' népet jámbor vallásosnak, 's az egyházat szigorú rendet tartó békés egyháznak. 'S fájdalommal kelle meg tapasztalnom, hogy a' nép legnagyobb részének szemtelen vallástalansága égre kiált; 's az egyház minden tekintetben Augias óla, melynek kitisztítására Hercules kellene. Küzdöttem, harcoltam, a' mint bírtam, jó lelkiösmerettel, mind szószékben, mind másutt. Némi sikerét tapasztaltam is . . . .”⁴⁸ Ezt a megint csak túlságosan fekete szemüveget elsősorban alighanem azok a kedvetlen viszályok erőszakolták reá, amelyek csakhamar az ő odakerülése után, épen az ő és kollegája lelkészi állásának betöltése körül kitortek. Ugyanis a városi előljároság református vallású tagjait a presbyterium nem hívta meg a lelkészválasztó gyűlésre I emiatt aztán azok, régi jogokra hivatkozva, törvénytelennek bélyegezték az egész választást. Áldatlan és hosszas, a gyülekezet és a városi társadalom békességét fölkaparó huzalkodás tört ki erre az egyházi és polgári hatóság között, melynek a superintendentia útján való végleges elintézéséig Révész Imre, tisztársával együtt, lemondott lelkészi állásáról — hogy az esetleges új választás útján való megoldásnak útját ne állja — se lemondott állapotban való

működésének ideje alatt fizetését csak mint tiszteletdíjat fogadta el. Az új választás, a superintendent döntése után, a városi előljárók kívánta módon tényleg megtörtént s Révész Imre újra, most már közfelkiáltással, formaszertint rendes lelkésze lett a szentesi egyháznak — de már nem sokáig maradt meg ebben az állapotban. Újra feléje fordult a figyelme és bizalma a debreczeni fényes egyháznak, ahol ez év folyamán úgy a Szoboszlai Pap István püspök, mint a Fésős András lelkipásztor, egyházkerületi főjegyző, katedrása és parókiája elhalálozásuk következtében üresen maradt, megürült lemondás következtében az elaggott Márton József is, egy negyedik pedig, az erősen hazafias magatartása miatt politikai fogságot szenvedett, s az abszolút kormány ulti állásába visszatérni kiszabadulása után sem engedett Könyves Tóth Mihályé, már 1849 óta üresen állt. Két üres helyre most (a Fésősére és a Mártonéra) Révész Bálintot és — szept. 30-ikán 36 szavazatból i9-cei — Révész Imrét választá el a presbyterium, „a jobb rész azon meggyőződésének” eredményeként, „hogy ide meg kell válogatni már valahára az embert.”⁴⁹ A szentesi presbyterium valósággal megdöbbsent e hirre, s ismételten a legnagyobb szeretettel unszolta maradásra már akkor országosan ismert nevű lelkipásztorát, késznek ajánlkozván megmaraszthatása kedvéért egyebek közt arra is, hogy az egyház költségén tart mellette segédlelkészt, csak hogy szabadabban élhessen tudományos búvárlatainak. Ámde Révész, abban a meggyőződésben, hogy amott „nyugalom is, ösztön is bizonyosan több lesz nemes célokra nézve, mint Szentesen,”⁵⁰ a szeretet, becsüies és ragaszkodás ezen, talán nem is várt nyilatkozataitól mélyen meghatva bár, elfogadta a debreczeni állást, noha jól tudta, hogy sokkal szerényebb javadalomra (talán 1000 forinttal is kisebb értékűre) megy. Véteknek tartotta volna visszautasítani az ország első református egyházából feléje nyúló, roppant erkölcsi értékű tisztességadást s annak a remélt lehetőségét, hogy ott szellemi élete és tudományos tervei az eddiginél sokkalta gazdagabb és könnyebb továbbfejlődésre juthatnak. A debreczeni választást elfogadó nyilatkozata így szól e tárgyban: „Noha a szentesi gyülekezet, mellynek kebelében jelenleg szolgálók, elégedetlenségre nekem soha semmi okot nem szolgáltatott, sőt ennek előljárói a legújabb időkben is, közöttük maradásomért minden lehető áldozatot felajánlottak t tekintve mégis az élet nemesebb céljait, 's a' lelkipásztori hivatal fensőbb érdekeit, az isteni gondviselésbe vetett

hú bizalommal, 's a' Nagytiszteletű 's Tekintetes Egyházi Előjáróság kegyes pártfogása 's támogatása iránti édes reménységgel, az ajánlott rendes lelkipásztori hivatalt ezennel ünnepélyesen elfogadom.”⁵¹ Így, az egész gyülekezet őszinte szomorúságára, 1856 április 20-ikán megtartotta szentesi búcsúbeszédjét „a' távozó lelkipásztor hú óhajtásának legfőbb tárgyairól, az Ap. Csel. 20:32. alapján.⁵² E legfőbb tárgyakul a hitet, tudományt és a szeretetet, s azoknak virágzását állította oda a gyülekezet elé — alapigéjének gazdag motívumaihoz még most sem nagyon ragaszkodva ugyan, de mégis feltűnően nagyobb elmélyüléssel, mint amekkorával be-köszöntőjében találkoztunk. Már itt meglepő erővel rajzolja a tudomány, mégpedig az Igéből merített tudomány nélkülözhetetlen voita mellett a hitnek, mégpedig a testet öltött, megváltó Igébe vetett hitnek sarkalatos egyházfenntartó erejét is, himnuszt zeng a Krisztus lelkéből merített szeretetről, mely „erősebb a' halálnál, diadalmat vészen az enyészet hatalmán és az Isten harcoló népét, e' rövid földi élet romjain keresztül, az örök boldogság és dicsőség hajlékiba emeli föl ...”; a saját, mélyen érzett gyarlósága fölött pedig egyedüli vigasztalását Abban leli, „ki — úgymond —, az én bűneimnek terhét is hordozta a' Golgotha keresztyén.” E nagyon ihletett és magasztos hangulatban sokszoros súlya volt e kijelentésének: „noha az egyházi élet ama hullámozása, mellynek e' gyülekezet, a' végzések ereje által kitétetve volt, nekem is szerzett néha. bús órákat: de az én személyem és hivatalos szolgálatom iránt köztettek, folytonosan testvéri szíves bizodalmat, vonzódást és tiszteletet tapasztaltam. Soha közzületek senki engem meg nem bántott ...”

A szentesiek nagyon nehezen tudtak belenyugodni szeretvetiszteit papjuk hamari eltávozásába. Komikus voltában is jellemző a közhangulatra az a szájhagyományban fönmaradt eset, hogy egy, a városi és egyházi közvéleményben hangadó férfiú — egybéként derék iparos — aki Szentesre megválasztásának az egyik főtényezője volt, a Révész megmásíthatatlan eltávozása hírére e némileg túlönérzetes szókra fakadt: „Bánom, hogy teremtettem!”⁵³ De az elkeseredésnél nagyobb volt a ragaszkodás: Debreczenbe eikötözte után még kétszer igyekeztek visszaédesgetni felejteni nem bírt pásztorukat: egyszer mindjárt 1856 karácsony táján — ekkor egypár tisztos öreg asszonyság, akik, ha lehetett volna, már a szent ünnepekre visszasírják vala a dörgő szavú drága papot,

finom tarhonyaküldeménnyel is nyomatékosabbá igyekezett tenni a szeretet visszahívó szavát előtte és ifjú felesége előtt; másodsor még majdnem harmadfél évtized múlva, 1879-ben is.⁵⁴

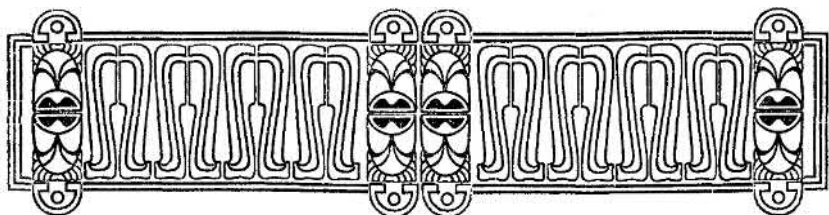
De a vándorévek beveződtek s „elvégre révbe ért a hányatott hajó.” Révész Imre nem mozdult többé Debreczenből, ahová szíve szerint vágyott, ahol családi boldogsága, fészket megrakta s ahol az óhajtott „nyugalmat” ugyan mind a sírjáig nem találta meg, de módja és alkalma nyílt elvégeznie az életének legsúlyosabb és legmesszebbre kiható, bús csonkaságában is nagyszerű, férfi-munkáját.

Rev. Árpád Székely

a debreceni református egyház egyik prédikátora
Kisbánya Új Zichron, Kábelvárosban, 1826. Január
14. délután.

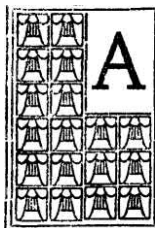

IV. FEJEZET.

HITVALLÓ ŐSÖK NYOMAIN.

1. Házassága.

AZ 1855 augusztus hó 6-án Debreczenben, egyházkerületi közgyűlés alkalmával tartott ieikézszen telésen a fõlszentelt ifjú Timotheusok eleje, Révész Imre volt a prédikátor, megelőzőleg mindenből kitűnően állván meg az akkor a fõlszenteiést megelőzőleg szokásos írás- és szóbeli lelkészi vizsgálatot.¹ A IL Timotheus 4:5-rõl tartott prédikációját — amelyet előzőleg a néhány nap múlva elhunyt Szoboszlai Pap István püspök sajátkezűleg cenzúrázott végig, kihúzgálván belõle az egyházi vagy politikai szempontból aggályosaknak ítélt merészebb részeket —² a közönség soraiban nagy figyelemmel hallgatta egy, a középtermétúnél kisebb, nemes magyar arcvonású, egészséges, barnapiros szép húszéves leány, rajtafelejtván lelkes, okos szemét az erõtéljes előadású, bensõ tüztõl égõ, ifjú szónokon. Vecsey Johanna — akkori és késõbbi becézõ nevén „Zsanét” — volt ez, a kevéssel azelőtt elhunyt, nagytudású bölcelettanárnak, Vecsey Józsefnek a sok közül egyik árvája.³ A boldogult atya nagyon szerette és becsülte egykori tanítványát, Révész Imrét s kevéssel halála előtt családi bizalmas körben ilyenféle nyilatkozatot ejtett el a jellemben és ... en kimagasló ifjúról: „ezt, vagy ilyet óhajtanék én v”

A Révész Imre boldogságát minden tekintetben oly ocaoan munkáló Révész Bálintnak ezekután nem volt nehéz a két

egymáshoz illő lélek figyelmét mélyebben is egymásra irányítani. Az akkori patriarchális csaiádaipitási szokás szerint a két fiatal közötti sűrűbb érintkezés és ismerkedés nem előzte meg a megkérést, amely már 1855 novemberében, Révész Bálint által, megtörtént. A ritka energiájú, józan gondolkozású, özvegy édesanya, Árvay Zsuzsanna, örömmel fogadta a megtisztelő házassági ajánlatot, majd 1856 januárjában megtörtént a jegyváltás is, amire a fiatalok levelezésbe léptek egymással s inkább ezen az úton, mintsem szemtől-szembe, érintkeztek. Leveleik,⁵ ma már ei sem képzelhető, de abban a korban, tisztos középosztálybeli református családok jegyesei közt még egyedül comme il faut-nak tartott öregek, kimért illemtudással, puritan tartózkodással íródtak (a megszólításuk is „Kedves Kisasszony!” és „Kedves Tiszteletes Úr!”), de a vőlegény, ki úgy volt meggyőződve, „hogy e lépés hánykódó és sok búval terhelt életének visszaadja az óhajtott nyugalmat és boldogságot”,⁶ érzései igazságának és meleg bensőségének hangot tudott adni a hűvösebb formák között is. „Milly jó..., hogy a' ki távol van attól, kinek közelében lenni óhajtana, midőn élőszóval nem lehet, legalább írásban társaikodhatik a' maga vágyainak tárgyával. De van a' jó természetnek egy másik nagy áldása is e' tekintetben. Az álom és a' szelid álmodás ez, melly nem csak a' távoi levőket, de a' megholtakat is, sokszor lelkünk 's képzeletünk elé hozza., hogy azokkal beszéljünk, társalogjunk 's folytonosan együtt lehessünk. Bár elmúlik is az álom, mihelyest felsejkenünk, 's bár sokszor annyival kellemetlenebb a' felébredés, mennél édesebb volt az álom: mégis jól esik arra csak visszagondolni is; mert egyebek mellett, mintegy akaratumk ellenére is bizonyoságot tesz arról, hogy kit szeretünk, ki által vagyunk érdekeltetve, 's ébren létünkben is kivel foglalkozunk. — Én az újabb időkben is tapasztalom, a' természet e' jó adományának, az álomnak kellemes hatását. — Az én napjaim egyébiránt folyanak rendesen, küzdve az élet, a' hivatal és a' tanulás gondjaival. Nagy teher nehezül egy férfira, Kedves Kisasszony i ha az önzés földhöz kötő láncából kiszabadulva, lelkével nemesebb és fensőbb tárgyak felé is emelkedni képes, 's a' szegény haza, nemzet és felekezet sorsát is szívéen viseli. De ép' azért rendelte Isten mellénk a' hölgyet és nőt, hogy midőn munkánkban reá tekintünk, vagy csak gondolunk is, erősbüljünk, érzéseinkben tisztuljunk 's bűnkben vigasztalódjunk”.⁷ ilyen nemesen rezervált, s mégis, vagy

tán ép azért, annyi levedulallatú, tiszta finomsággal teljes levelezés közben telt el a jegyesség négy hosszú hónapja; hat napra a Révész Imre debreczeni beiktatása után, 1856 május 24-ikén, hú Bálint bátyjok boldogan összeadta a boldog párt, E nap egy negyedszázados, szép és tiszta ház- és családi életnek volt a kezdete, Vecsey Zsanét páratlanul jó háziasszony, az aggodalmassáig gondos és gyöngéd hitves és anya volt, akit egészen elfoglalt a vendégek előtt is — kivált eleinte — gyakran megnyíló papi ház vezetésének kedves gondja s két, féltett gyermeküknek, Kálmánnak (szül. 1860 aug. ii.) és Gizellának (szül. 1864 szept. 15.) önfeláldozó gondozása és nevelése, A Révész Imre orozláni ereje pedig, amikor magát a munka és a harc mezején kitombolta, odahaza már csak mint családfői eréllyel párosult megható férji és apai gyöngédség s a házvezetésnek és a család-fenntartás szükségleteinek minden legkisebb részletét fölkaroló rendkívül aprólékos és önmegtágadó figyelem jelentkezett, A családi élet bensőségétői gyermek- és ifjúkorában megfosztott nagy ember házassága óta családjában kereste és találta meg legtisztább, legtöbb erőt és enyhet adó üdüléseit, alkonyi, elborult éveiben pedig kizárólag ennek kötébe zárkozott el. Gondviselészerű volt, hogy már a legközelebb megnyílt évek nehéz terhei hordozásában és harcai vívásában meríthetett az áldásoknak ebből a szent forrásából.

2. Az első debreczeni évek.

„Üdvöz légy újabb korbéli Melius Pétere Debreczennek!” ezzel a fellengzős, de a következmények által nem egy tekintetben igazolt üdvözléssel tudatta Szűcs István kollégiumi tanár, Debreczen későbbi történetírója, Révész Imrével debreczeni pappá választatását.⁸ Maga az egyház is ünnepélyes külsőségek között kívánta fogadni s egészen a Tiszaparra, Csegéig deputációt akart meneszteni elébe: ám ő ezt, mint menyasszonyának írja, egész határozottsággal letiltotta: „megvallom, hogy a' külsőségeket, teketóriákat kerülni szoktam 's akarom, 's csak a valóságra szeretek tekinteni.”⁹ Puritán lényé egyetlenegy ünnepet ismert: a jól elvégzett munka nyomán bekövetkező lelkiismereti nyugalmat. Munka pedig várt rá Debreczenben elég. Az akkor kb. 30,000 lelkes gyülekezetben, az ispotályival együtt, öt rendes lelkipásztor hordozta az Ige gondját s a lelkek terheit (ezek közül egynek az állása ez időben nem

is volt még betöltve) s a belvárosi négy prédikátor közül — kiknek egyike most Révész Imre lett — „mindegyik tart évenként, az ünnepek és vasárnapok reggelén mintegy harminc templomi tanítást, az egész év folyamán 40—50 halotti tanítást, e mellett minden második héten négy nap reggelén magyarázza a gyülekezetnek a szentírást, E szerint a debreczeni papok mindegyike, tart évenként a gyülekezethez — az esketéseket nem számítva — mintegy 180 nyilvános tanítást, melyből tehát majdnem minden második napra esik egy.¹⁰ A gyülekezet lélekszámánál s a lelkészek nagy igehirdetési és adminisztratív elfoglaltságánál fogva igazi pásztorokdásról már ez időben sem lehetett szó: a kívülálló Hunfalvy Pál, a nagy nyelv- és történettudós, éles megfigyelése és igaz megállapítása már ekkor azt találta, hogy „úgy, amint van, vagy volt, Debreczenben prédikációkat mondók vannak, nem lelkészek”,¹¹ Maga a gyülekezet is, sajnos, ép az előkelőktől adott példa nyomán, majdnem kizárólag szónoki „teljesítményeik” alapján értékelte lelkészeit, emiatt nagyban divatozott a papok közti válogatás, ami aztán, egyéb elkerülhető és elkerülhetetlen emberi gyarlóságok együtthatójaként, magában a lelkészi karban is nem egyszer kisebb-nagyobb féltékenységeket, feszültségeket, súrlódásokat idézett elő,¹²

Az új debreczeni papot azonban ez a nehéz helyzet csak fokozott erőfeszítésre sarkalta. Beköszöntő beszédében (az I. Kor. 3:11 alapján) régebbi rationalista felfogását és modorát már teljesen maga mögött hagyva, erőteljesen hirdette, hogy azon az egyszerű vetetett fundamentumon, melyen kívül mást senki sem vehet, szilárdul megáll és nem prédikál mást, mint a Jézus Krisztust, azt pedig, aki megfeszítettet. Meggyőzően tett bizonyosságot a bűnből szabadító Megváltóról, aki „a keresztyén egyházi életnek, sőt az egész emberi nemzet igaz boldogságának a maga mivolta és célja szerint” egyetlenegy igaz alapja s markáns vonásokkal rajzolta meg papi eszményét, az erős hitű, kellő tudományos képzettségű és tiszta erkölcsű lelkipásztort. „Oh jaj, ezerszer jaj — kiáltott fel szíveket remegtető hangján — az olyan lelkipásztoroknak, akik a hitet és tudományt csak mint álarcot akarják használni a nép előtt, hogy önnön romlottságuknak mély sebeit takargassák. Látassanak bár a velőig ható ékesszólással bírni s dicsőíttessenek bár a felszínen maradó közvélemény által: minden hatásuk, hírvök s dicsőségek elenyészik az idővel, mint könnyű köd az erős szél-

nek fuvaliására; és e mellett önnön kebelök gyötrelmének tüze ei nem enyészik és férge meg nem hal, mert nincsen ez életben nagyobb kin a tettetésnél s különösen a közhivatalokban! képmutatásnál.”¹³ Ezt a papi eszményét igyekezett belevinni minden munkájába. Nagy buzgalommal hirdette az Igét úgy ünnep- és vasárnapi prédikációiban, mint hétköznapi írásmagyarázataiban s nagyon súlyos oknak kellett lennie annak, amely miatt egyik, vagy másik szolgálatát nem maga végezte („hogya deák prédikáljon helyettem: azt nem szeretem”, írja ezidőben Révész Bálintnak¹⁴; káplánt pedig ez években egyáltalán nem tartott még). Igehirdetésével jóformán egy csapásra a legcsodáltabb és legszélesebb körökben kedvelt prédikátora lett, az e tekintetben mindig meglehetősen elkényeztetett debreczeni közönségnek: a műveltebb hallgatók beszédeinek eszmékben dús tartalmáért és mindig gondosan, lendületesen, előre kidolgozott formájáért lelkesedtek, az egyszerűbb népet pedig az óriási templomok minden zugát betöltő hangja, méltósággal, de tűzzel is teljes, nyomatékos előadása s hétköznapi bibliamagyarázatainak az alsóbb értelmi színvonalon is élvezhető egyszerű, világos és energikus fejtegetései ragadták meg és bilincseltek le. Mint „belső” lelkipásztorra csak minden második héten került reá, három tiszttársával együtt, a vasárnapi prédikálás sora s ő is egész debreczeni papsága alatt követte azt a, még később is meglehetősen általános helyi szokást, hogy nagytemplomi „sora” alkalmával elmondott prédikációját két hét múlva a Kistemplomban — vagy viszont — megint szórói-szóra elmondotta, ami az egyes templomok még akkor majdnem teljesen lokalizált törzsközönsége előtt nemcsak megbotránkozthatnak nem, de természetesnek, sőt kívánatosnak tűnt föl. Az így nyert „otiumra” egyébként az akkori debreczeni papoknak szükségük is volt: mert a rendes igehirdetéssel egyenlő, sőt — váratlan felmerülésük miatt — annál jóval súlyosabb terhet jelentettek reájuk nézve a még akkor igen nagy részben formaszerinti (a mai templomi prédikációk átlagos hosszával legalább is egyenlő terjedelmű) prédikációval történő temetések. Révész Imrere 25 évi debreczeni papsága alatt esztendőnként átlag majdnem 50 temetés esett¹⁵ s ő ezekre, épúgy mint rendes prédikációira, a rendelkezésre ily esetben rendkívül szűken álló idő alatt is teljes alapos-sággal, súlyos tartalmi és szabatos formai kidolgozással, írásban előre elkészült. Egyéb, szintén hasonló arányban gyakori liturgikus funk-

ciókon kívül rendes lelkeszi kötelességei közé tartozván neki is, a többieknek is a viszálykodó házaspárok békéltetése: ez is sok időbe és nyügölődésbe kerülő munkát jelentett, amelyet följegyzései szerint szintén nagyon alaposan és épen nem csak formálisan teljesített, egy-egy házaspárral néha órákat töltvén legsürgősebb más teendői közt, és sokszor tényleg elérvén az óhajtott eredményt.¹⁰ Amellett a helyi egyháznak már akkor is sok gyűléskezéssel s egyéb adminisztrációs munkával járó kormányzásából is bőven ki kellett vennie a maga részét. A legfiatalabb lelkész erős vállaira egymásután nehezültek a belkörü megbízások: nemcsak árvaügyi (1857), majd később (1861) nevelésügyi bizottmányi elnökké lesz, hanem egész sereg alkalmi megbízást is kap a presbyteriumtól: még „kontraktus-vizsgáló bizottmányi” elnöknek is megnyomortják egy ízben.¹⁷ Minden megbízatásában az őt rendkívül jellemző tudományos alapossággal jár el: egy-egy ügy megfelelő megvilágítására sokszor mélyreható tanulmányokat csinál. Igen tanulságos javaslatokat készít pl. a temetkezési szertartás és az istentiszteleti bibliaolvasás javítása érdekében, az egyház nevelésügyét pedig különösen a szívében viseli s ez ügyben a tudós és körültekintő elaborátumok és memorandumok sora kerül ki alkalom adtán a tolla alól.¹⁵ Debreczennek a magyar református keresztyén kultúra és nevelés terén, úgy egyházi mint nemzeti szempontból kiváltságos jelentőségéről és feladatairól mélyen meg volt győződve és azokat hangoztatni, élőszóval és írásban, soha meg nem szűnt: „Mindnyájan tudjuk — hirdette sok változatban — hogy a legközelebbi egypár évtized alatt, a közlekedési eszközök s az ipar és kereskedelem nagy lendülete s a politikai viszonyok változása következtében, annyi idegen érdekekkel és elemekkel jött érülködésbe és vegyülésbe e gyülekezet népe, a mennyivel azelőtt egy pár száz esztendő alatt sem, Nem mondom, hogy ezen elemek már önmagukban mind gonoszok, de azt állítom igenis, hogy mind a közérkölcösiségre, mind a vallásos és nemzeti jellemre nézve próbáló, szédítő és rontó hatással bírnak. Ne feledjük soha, hogy miként másutt e hazában, úgy épen e mi gyülekezetünkben is, a református nép vallásos jelleme szorosan össze van forrva a magyar nemzeti jellemmel, annyira, hogy egyiknek bármelyiknek romlása romlása a másiknak is, és hogy ha a mi népünk ma elveszti vallásos öntudatát és önbecsérzetét, holnap már nemzeti nyelve és hazája iránti szeretetét kezdi elveszteni. Vegyük ezt jól figyelembe atyámfiai, mert két-

ségtelen bizonyos, hogy ha itten teljes erőben virágozó népnevelés nem lesz: egypár évtized alatt egy jellemtelen és minden rosszra felhasználható szédelgő népcsoport fog itten létre jönni s ennek és a folyvást áramló idegen elemeknek és érdekeknek hatása következtében, ez a város és gyülekezet, egykori dicsőséges szép tiszta, nemes és határozott jellemét el fogja veszteni. Rettenetes lesz a mi lelkünk sorsa, ha ezért az Isten, a haza, nemzet és a maradék, nemcsak a mostoha idők szerzőit, hanem minket is számadásra, felelősségre találva vonni.¹⁹ Általában a legnagyobb felelősségérzettel és — eleinte legalább — lángoló lelkesedéssel és magasracsapó remények között is hordozta debreczeni pásztorsága terheit, önmagát és másokat folyton buzdítva: „oda működünk, miszerint e név kimondására «Debreczen», a magyar és református műveltség dicsó pontja ragyogjon fel az említőben és a hallóban.»²⁰

Könnyen elgondolhatni, hogy ily tevékenység és buzgalom mellett, megközelítőleg sem igen valósultak meg abbeli óhajításai, amelyeket a Debreczenben, tudományos és irodalmi munka számára biztosítható nagyobb nyugalomhoz és csendességhez fűzött. Már itteni papsága harmadik évében a nyilvánosság előtt teszi ezt a vallomást: „Én szolgáltam pár évig egy 5000—6000 lélekből álló gyülekezetben magam, szolgáltam másodmagammal egy háromszorta nagyobb gyülekezetben; s míg e helyeken a hivatal teendőinek lelkiismeretes végzése mellett, maradt szabad idő a magán-tanulmányokra is: most folytonosan a hivatalos teendők igáját kell hordoznom; egyebekre az időt mintegy lopnom kell . . .” Annál inkább be kellett ennek következnie, mert ha már Balmazújvároson és Szentesen sem rejthette véka alá tehetsége és tudása fénylő gyertyáját a nagyobb nyilvánosság figyelme előtt: itt, a magyar református élet egyik leglüktetőbb középpontján, még sokkal kevésbé tehetné azt. A debreczeni egyházmegye jóformán rögtön azután, hogy kebelébe került, lefoglalta tanácsbírájának („egyházvidéki ülnök”) s ily minőségében is sokat kellett dolgoznia; az egyházmegye megbízásából készített egy nagyon eredeti és józan felfogású munkát a lelkészválasztás ügyének rendezése tárgyában. Ennek alapgondolata az, hogy a lelkészt válassza, ös-református mintára, a presbyterium, a gyülekezet vétőjogának fenntartásával. „Azon eljárást, hogy a lelkészválasztásnál a gyülekezet minden egyházi adót fizető önálló tagja közvetlen választó legyen, sem szükségesnek, sem helyesnek nem tartjuk.” Erkölcsi

célú társaságban nem lehet a jogok gyakorlását pusztán az anyagi részesedésre alapozni, mint valami részvénytársaságban!²² Hasonlóan és még inkább igénybevette munkaerejét az egyházkerület is, amelynek akkor még consistorialis szervezetű, szűkkörű közgyűlése szintén már 1856-ban aljegyzővé „nevezte ki” s bár ezt a terhet már igazán keservesen és zúgolódva hordozta s attól már két év múlva — azzal az indokolással, hogy ebbeli teendőinek „csak középszerű teljesítésére is sem ideje, sem ereje nincsen többé”²³ — menekülni kívánt, a közbejött nagy egyházpolitikai önvédelmi harc és egyéb fontos események miatt még évekig rajtamaradt az teherbíró vállán, sőt 1860 elején, új, széleskörű választással, a kerület gyülekezeteinek többségi közakarata is megmarasztá őt abban. Egyházkerületének, s vele egész egyházának, a mindjárt alább külön ismertetendő egyházalkotmányvédő tevékenységén kívül már e korszakban igen értékes szolgálatokat tesz a nevelés- és oktatásügy, a felekezeti iskolázás védelme és fejlesztése terén is. Hatalmas eréllyel képviselte s nagyszerű történelmi és paedagogiai tájékozottsággal fejtegette és védelmezte már ekkor, az abszolút kormánynak a maga németesítő és katholizáló tanrendszert a protestáns nép- és középiskolákra is kiterjeszteni akaró szívós törekvéseivel szemben, azt a sarkelvét, „hogy az iskolákban ne a’ törvényen álló statushatalom — akár respublica, akár más legyen az, — hanem a Jézus Krisztus legyen a vezér és tanító; mert ő az volt tegnap, a’ ki ma és a’ ki leszen mindörökké. Más fundamentumot nem vethet senki sem, a’ tanintézetekben s az emberiség egyetemes képződésében sem. A’ presbyterianus skótok, ezt írták hajdan zászlójukra,; «A Krisztusért, és az ő koronájáért». Én ezt írom: «a’ Krisztusért’ és az ő tanítói méltóságáért.» Másik oldalára pedig: «A’ magyar nyelvért és nemzetiségért.»²⁴ Ez alapelv mutatta iránytól soha el nem tántorodva, tevékeny részt vett, mint jegyző, előadó, albizottsági elnök s legfőképen mint történelmi és jogi szakértő, úgy a népiskolai, mint a gymnasiumi tanrendszer átalakítására irányult egyházkerületi kísérletekben, úgyszintén a négy egyházkerületnek Debreczenben, 1858 szeptemberében leginkább a tanügyi védekezés és reform céljából tartott „egyetemes értekezletén” (konvent) s az ezáltal létesített egyetemes tanügyi bizottságnak a munkálataiban. Úgy az iskolai, mint egyéb egyházi ügyek terén a négy kerület lehetőleg egységes eljárásának lelkes híve volt: a kerületeknek akkor még

teljes virágjában levő (egyébként még ma sem teljesen kiküszöbölődött) particularismusát a helyi érdekhajászat és — különösen tanügyekben — a tudománytalan maradiság melegágyának tekintette. Különösen benső összeköttetést tartott fenn a szomszéd tiszáninneri egyházkerület vezérémbereivel, elsősorban a tanult, szellemes, éleslátású és nagytekintélyű sárospataki lelkésszel és alsózempléni esperessel, Hegedűs Lászlóval, e „szűzies tiszta, feddhetetlen jellemű férfival”,²⁵ akivel az 1858. évbéli egyetemes tanügyi tárgyalások alkalmával kezdődött hivatalos jellegű érintkezésük hamarosan benső barátsággá, mindkettőjükre fejlesztőleg és üdítőleg ható eszmei és érzelmi közösségé mélyült. Hasonlóan nagyon értékes baráti és munkatársi kapcsolatba lépett a sárospataki főiskola tanárkarának liegkiválóbbjaival (főként a nagy Erdélyi Jánossal) is. Sárospatak haladó szellemét tanügyi, általában tudományos téren sokkal többre becsülte a Debreczenél s mélyen el volt keseredve, amidőn az abszolút korszak megszűnte után Debreczen, Patakkal ellentétben, visszatért egy darab időre az elavult 6 oszt. gymnasiumhoz (hozzáadván a 3 évi philosophiát) s részint nemzeties daczból, részint paedagogiai fontolvaladásból nem óhajtotta szervezni a 6 osztályú gymnasiumot, amelynek számára Révész egy nagyon színvonalas, átgondolt vallástanítástervet dolgozott ki,²⁶ s amelynek bevezetéséért általában véve tudományos készsége teljes fegyverzetével lépett sorompóba 1861 szeptember-októberében egyházkerületének csaknem egész közvéleményével szemben,²⁷ alig néhány súlyosabb egyéniségtől (elsősorban Tisza Kálmántól) támogatva. — Buzgón munkálkodott ez időben a tiszántúli egyházkerület kiadásában megindult „Egyházi Könyvtár a magyar reformált vallású nép számára” c. hasznos, de nem hosszúéletű füzetes vállalat létrehozása körül is. (1856.) Tervezetét is ő készítette s ebbeli nagy érdemét az egyházkerület annál hálásabb elismeréssel honorálta, mert — mint előre kijelentette — a vállalat előkészítésének munkájáért semmiféle tiszteletdíjat nem volt hajlandó elfogadni.²⁸

És mindezen, rengeteg idejét és erejét fölemésztő egyház- és iskolaügyi hivatalos munkálkodás mellett ráért e forró esztendőekben többirányú értékes tudományos munkásságot is kifejezni, részint önálló művekben, részint a Sárospataki Füzetek és a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap hasábjain. Ennek az utóbbi, már 1848 előtt igen értékes, hézagpótló szerepet betöltött orgánumnak

az életrekeltése mindjárt az elnyomatás első éveiben egyik fővágya volt az irodalom és a tudomány szerepét az egyházban is. oly nagyra becsülő Révész Imrének. Már a Pesti Napló 1850. évfolyamának 80. számában egy eléggé éleshangú cikkeskében sürgeti ezt az illetékesektől, Borús Kálmán álnév alatt. Később a kecskeméti theologiai tanároknál, sőt Bécsben Szeremlei Gábornál is próbált tapogatózni egyházi lap indítása iránt; majd Szentestről, 1854-ben egyenesen Török Pálhoz, az 1848 előtti egyik szerkesztőhöz fordul ez olyannyira szívében fekvő tárgyban: nagyon őszinte és nagyon kemény szavakkal rajzolja előtte az egyházi életben mindenütt, de különösen Tiszántúl uralkodó tespedést, amelynek egyik főokául Szoboszlai Papnak aulikus-konzervatív magatartását tünteti föl, s múlhatatlan szükségnek tartja egy, az egyházi közvéleményt fölrazzó és emelő sajtószervnek a megindítását, ami az adott körülmények között legalkalmasabban a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapnak Török és Székács József által leendő fel-támasztásával volna megvalósítható. „Én ugyan, azon eszmét és óhajást régen táplálok: vajha egy tisztán református egyházi és iskolai orgánum alapíthatnék, nem annyira separatismusból, mint a református egyház hitei iránti belső szeretetből, s azon kívánságból, vajha ezek fejtetnének ki, minél felsőbb, minei tisztább öntudatra nálunk, előbb mintsem a célbavett egyesülés megtörténhetnék: jelen körülményeink közt azonban, egy ily tisztán református egyházi lap megindításához aligha van sikerrel biztató ki-látás.”²⁹ Nemcsak a maga, de több tiszántúli lelkész-társa nevében is intézte Törökhöz ezt az erélyes sürgetést. De még évek teltek bele, amíg — ismételt sikertelen kísérletezések után, amelyek folyamán egyszer viszont Török Pál szólította föl Révészt egy Debreczenben kiadandó egyházi lap megindítására³⁰ — 1858-ban az új Prot. Egyh. és Isk. Lap, a „Ballagi Mór szerkesztésében és kiadásában, végre megindulhatott. Révész a lapnak egyik legsúlyosabb tollú állandó munkatársa lett s maradt éveken keresztül, míg csak meg nem kezdődött a Ballagitól való elhidegülése, majd ádáz tollharcuk. Nagyértékű tudományos vizsgálódásokon, kritikákon kívül az egyház gyakorlati életét elevenebbül és közvetlenebbül érdeklő becses íránycikkek egész sorát is írta e lapba. Itt indított meg ezenkívül egy igen nagyjelentőségű akciót is, amely nyilván mutatja, hogy ő, a tudomány embere, már ekkor milyen mélyen átérezte, legalább bizonyos vonatkozásban, az egyház leg-

gyakorlatibb és legelhanyagoltabb, missziói föladatait is. Koós Ferencz, a bukaresti református magyar egyháznak fiatal és buzgó lelkipásztora 1856—1858-ban levelezésbe lépett vele s föl hívta figyelmét az akkor még „két dunai fejedelemségnek” (Moldva—Oláhország) emlegetett Romániában szétszórtan élő református magyarságnak testben-léleekben szomorú sorsára s arra a szellemi és erkölcsi veszedelemre, mely a jóformán semmi lelki és kulturális gondozásban nem részesülő kívándoroltakat mind vallási, mind nemzeti öntudatuk lassú elhomályosodása révén fenyegeti. A Révész Imre lelkét mélyen meghatotta, nemes szánalomra, keresztyéni és magyar felelősségérzetre indította a haza testéről leszakadt nyomorgó és züllő véreinek a sorsa. Balogh Péterrel, a jólelkű és kemény magyarságú tiszántúli helyettes püspökkel egyetértve³¹ s tőle hathatósan buzdíttatva és támogatva, a Prot. Egyh. és Isk. Lapnak mindjárt az 1858-iki első új évfolyamában szíveket fölrazó és megnyerő hangon emelte föl szavát a Romániában szétszórt református magyarok misszionálása érdekében.³² A nyilvánosság előtt és egyidejűleg magánúton folytatott tájékoztató és gyűjtő akciójának eredményeképpen (melyet a sajtórendőrség nem nézett jó szemmel, annyira, hogy az adakozók névsorának közlését nem is engedte meg)³³ már a nyár derekán 37 000 aranyat bocsáthatott rendelkezésére Koósnak, aki ez összeg fölhasználásával a szétszórtságban élő híveket be is járta s azoknak elhagyatott állapotáról további érdeklődésre és áldozatkészségre ösztönző tájékoztásokat bocsátott a nyilvánosság elé. Ezeknek a hatása alatt vállalkozott a misszionáriusi nehéz föladataira a fiatal és tehetséges Czelder Márton, losonczyi segédlelkész és gymn. segédtanár, 1861-ben. Révész örömmel üdvözölte Czelder vállalkozását s első néhány évi buzgó és eredményes misszionáló és gyűjtemény-kezeszervező munkásságáról rendkívül lelkes elismeréssel nyilatkozott. „Czelder Márton — úgy mond — a pálya nehézségeivel mind ezideig dicsőségesen megküzdött, el nem alélt, le nem roskadott, reményről-reményre, győzelemről-győzelemre lépett. — Iskolákat alapított, templomokat épített; úton-útfélen, szabad ég alatt, hajókon, sirhalmok felett hirdette az igét, szolgáltatta a sakramentomokat, vigasztalta a szenvedőket, s az édes magyar nyelvet és nemzetiiséget ápolta, erősítette a bujdosók között. Általa a setétségben helyeztetett nép, látta nagy világosságot, s mennyei fény támadt azok felett, kik a halál árnyékának völgyében már-már elepedtek.

Az Isten itt is megdicsőítette a maga erejét.³⁴ Sajnos, a személy távolról sem érdemelte meg annyira a Révész lelkes és jóhiszemű odaadását, mint maga a szent ügy: Czeldert a saját kiforratlan lelke, hiányos önfegyelme, és evangéliumellenes becsvágya, igaz, jórészen az ottani szerencsétlen viszonyok és méltatlan környezet liataima is, csakhamar tévutakra vitte s missziója területén átkot hintvén áldás helyett, hosszú évekig tartó botrányos zűrzavart támasztott³⁵ Révész mély fájdalommal vette tudomásul az ember és a dolgok ily fordulatát, bár Czeldert túlkeményen ezután sem ítélte meg, s inkább csak „szerencsétlen rajongót” látott benne, akit „végképen még sem kell eltapodni, ez keresztyéntelenség lenne”³⁶, és bizonyos irodalmi kapcsolatot kénytelen-kelletlen később is fenntartott vele, amikor már ez a tiszántúli egyházkerület kebelébe került. Ezután már a romániai misszió ügyével sem foglalkozott Révész behatóbban, de élete végéig fenntartotta s Figyelmezőjében a tulajdonképeni külmisszió ügyének állandó nyilvántartásával, rendszeres pogánymissziói szemlék kezdeményezésével és közlésével (a szászországi misszió-egylet kis közlönyének magyar fordításával) is megbizonyította és úttörően szolgálta azt a már 1863-ban erőteljes világossággal kifejezett meggyőződését, hogy „a misszió nem egyéb, mint az Úr ama parancsolatjának teljesítése: menjetek el a széles világra és prédikáljátok az evangéliumot minden teremtetett állatnak — s általában a keresztyén egyház-társadalom egyik nélkülözhetetlen életnyilvánulása. Amely országos keresztyén egyház megelégszik azzal, hogy a keresztyéni ösmeretet és erényeket csak ő maga bírja, és a maga kebelében gyakorolja, s nem érzi szoros kötelességének és rendeltetésének azt, hogy ama kincseket terjessze és ápolja azok között is, a kik azokkal még nem bírnak: az valóban, igen szomorú helyzetben van. Miként minden valódi ösmeret és erény: úgy a keresztyénség is talentom, mellyel kereskedni kell, égő szövetnek, melyet véka alá rejteni nem szabad. A keresztyénség elve, s az egyház mivolta magában hordozza azon rendeltetést, miszerint neki nem csak élnie, hanem terjednie is kell éjjel és nappal, s meg kell hódítania a világot”³⁷ Ez a kiterjedt tudományos és közéleti tevékenység, az abban megnyilvánuló hatalmas és szüntelen gyarapított tudás, lelkes szorgalom és kimeríthetetlennek látszó munkabírás méltán fordította felé a legkülönbözőbb körök méltányoló figyelmét. A pesti egyházi és theologiai körökkel való élénk összeköttetése 1858-ban egy nagyon

megtisztelő felszólítást hozott számára: Török és Ballagi ez évtavasán és nyarán élőlőszóval, majd írásban is meghívták a Tatai András Kecskemétre visszatérése következtében megüresedett pesti systematika-theológiai tanszékre, abban az időben rendkívül nagy fizetést — debreczeni akkori jövedelmének majdnem kétszeresét — 2500 forintot ígérve neki. Bizonyos ideig tusakodott a döntés fölött,³⁸ de már július végén határozott, így írva Török Pálnak: „Az én életem és életerőm lehányatlott már azon pontról, amelyről bátran és nyugodtan léphettem volna tanári pályára . . . Hetedik évet töltöm már a papi pályán; — oly hét év volt ez, amellyel együtt a pályaváltóztatási és vállalkozási kedv, erő és képesség is elenyészett már. Systematika theológiával különben sem foglalkozott máig alaposan, „Fél ember pedig nem szeretek, nem akarok lenni seholsem s nem szeretnék és nem akarnék az lenni, különösen a pesti főiskolában . . .”³⁹

Minél több volt, ami gátolta: annál forróbb odaadással csüngött azon a vágyán és tervén, amely pár év óta már uralkodó látomása lett életének — t. i. a magyar protestantizmus östörténelmének rendszeres föl kutatására, általában történetírásának marandó alapvetésén. Szerény jövedelméből rengeteg áldozatot hozott erre a célra nemcsak a szakadatlan könyvvásárlással, hanem pl. azzal is, hogy 1859 májusában két hetet szánt egy bécsi tartózkodásra, s ez idő alatt a császári könyvtárban a magyar reformáció történetére vonatkozó adatokat kutatott.⁴⁰ Könnyen elkeseredő lelke e kedves történelmi stúdiumai, a nagy ősök szellemének idézgetése közben újra meg újra megkapta a balzsamot azokra a sebekre, amelyeket rajta az egyházi és polgári közélet visszás sivársága, meg a saját — olykor betegessé váló — túlérzékenysége ütött. „Én minden közügyektől határozottan visszavonultam — írja Hegedűsnek 1859 nyarán... Miért áldoznám fel a közhivatal és tanácskozások viharos, mérges mezején időmet, erőmet oly egyház ügyéért, melynek jövendője felől, fájdalom, csaknem egészen kétségbe vagyok esve? Elek csendesen az irodalomnak, vagyis a tanulásnak.”⁴¹ Tudományos elmélyedésének és eredményeinek jutalmául a Magyar Tudományos Akadémia tagválasztásán már 1858-ban (az Akadémia működésének hosszú szünetelés utáni újra megkezdésekor) a jelöltek között szerepelt: ekkor azonban, bár Deák Ferenc és Eötvös József báró is ott volt az ajánlói között, még nem sikerült elnyernie a szavazatok több-

ségét, amint hírlett, leginkább azon róm. kath. papi tagoknak az ellenzése miatt, akik a kemény kálvinista prédikátornak egyéb megnyilatkozásait sem néztek jó szemmel, de különösen „Az ordaliák vagy istenítéletek” c. kis művében a kath. középkor vallási fölfogása és intézményei fölött elmondott szigor« — bár szorosán a tudomány határai közt maradó — bírálatát nem tudták neki megbocsátani.⁴² Azonban már a következő évben, 1859 dec. ié-ikán megtisztelő többséggel — 27 szóval 7 ellen — választották meg levelező tagnak az akkor fennállott külön történettudományi (IV.) osztályba; a 7 ellenző szavazat, a Lugossy ironikus, de jól-értésült tudósítása szerint, a „papurak”-é volt.⁴³

Az egyszerű, puritán debreczeni prédikátor tehát szellemileg rendkívül tevékeny és mozgalmas életet élt, hovatovább az ország legjobbainak figyelő érdeklődésétől kísérve, az ősrégi, kicsiny, ma már a föld színéről eltűnt parókián, amelynek egyik ablaka vas-kosarába fonódva, a múltak halk kísérő zenéjét zizegte töprengéseihez és álmiaihoz a hagyomány szerint még Méliusz korából eredő, fává izmosodott iszalagcserje. Úgy ezen, mint másik parókiáján, a Kistemplom melletti maig meglévő piacuccai emeletes házban (melyet amavval 1873-ban cserélt föl s aztán haláláig lakott) gyakran megjelent hivatlan vendégül e tájt is, később is az anyagi gond az először mindössze 1050 frt. készpénzből (mely csak 1872-ben emeltetett 1200-ra), stólából s némi természetbeliekből (ill. azok váltságából vagy bérjövendelméből) álló, tehát fényesnek és minden gondot kiküszöbölőnek épen nem mondható fizetés mellett. De nehéz gondok s emésztő lelki tusák közepette is a liciumos kis parókián csaknem idyllikus csönd, békesség és nyugalom honolt, s aki belől kerülhetett annak bűvös körén, föllélekezve érezte meg jótékony, üdítő hatását. — A nagytehetségű, geniális villanásaiban utolérhetetlen, de szakgatott és sokszor meghasonlott lelkű, cynismusra hajló Dobos János, Czegléd híres papja, vonzatva Debreczen „topicus hatalmától, melynek akaratlanul hódol mindegyik magyar református ember,”⁴⁴ 1858 késő őszén látogatást tesz „a helvét hitvallás magyar Genevájában,” egykori diákoskodása helyén. Az öt annyira jellemző sajátos elmeszőkellésekkel teli útirajzában rendkívül rokonszenvesen emlékszik meg a tudományos elmélyedése közben talált (nála csaknem egy negyedszázaddal fiatalabb) Révész Imréről, akit Lugossyval együtt, eredeti és találó ötlettel így jellemez: „Mindkettejük régi pergamenkötését, mint a régi köny-

vek sarkát, egy saját [!] költészeti szellem aranyozza, mely...
Révésznél :

monte decurrens veit amnis
fervet, immensusque rttit
ore profundo”.

„Révész Imrénél — folytatja tovább — egy vidám estét töltöttem meghitt családi körben. Lelkemnek jól esett őt boldognak látni, mint embert és boldogítani tudni [!] a nőt, ki őt földünkre visszahozta, s akinek gyöngéd érzelmével magasban lángoló érzelmei és keble felcsapkodó hullámai felvegyelvén [!], egy csendes folyam partjai közé bájolták le életét és annak határozott irányt adának”. Másnap nagyobb társaság gyűlik össze a ritka vendég tiszteletére ugyancsak Révész Imrénéknél (R. Bálint, Lugossy és akkor még lelkészi hivatalát nem folytatható Könyves Tóth Mihály stb.) és Dobos, bár makacs főfájás kínozza, módot lel magának „mélyebben” tekinteni a szokottnál nyíltabb keblekbe és megnyilatkozának — úgymond — borult lelkem előtt a jövő idők titokteljes superlátjai. Vannak idők, mikor az ember sejti lelke legbensőjében, hogy a háromlábú asztalon ül és a képzele fölé vonult szívárvány halvány színei közé látja szöve a képeket, melyek a jövőben megelevenülnek. A két Révész között ült a megtörhetlen lelkű T. Mihály, e háromban van és e három különbségében a tiszántúli kálvinista egyház egysége. Ez a prognostikon. Az egyiknek csendes, folytonos munkássága és úgyszeretete, a másiknak egyháztörténeti és jogi, áttanulmányozott, kimerítő ismeretei, a harmadiknak ügyvezetésekben és az ultima analysisinái nyilatkozó tagadhatatlan supremáciája, az egyházi részen, bizonyosan irányadója leend túl a Tiszának — Tisza két Révésze”.⁴⁵

A Dobos divinációja Révész Imrere nézve valóra vált: egy évre ez őszi esték után már az ő erős keze forgatta az egyháznak rettentő vihartól hányt-vetett hajócskáján az eszmék és az elvek megtörhetetlen kormánykereket.

3. Fölkészülés az egyház szabadságának védelmére.

Már eddig is láttuk s ezután is lesz elég alkalmunk látni, hogy a csüggedés sötét óráiban, a testi-lelki kimerültség ernyed hangulatai között nagyon sokszor látta Révész Imre reménytelennek egyháza helyzetét. De felelősségérzete a legsötétebb pillana-

tokban sem homályosult el. Sőt minél megdöbbenőbben kibontakozott az a veszély, amely az ultramontánizmussal szövetezett abszolút kormányhatalom részéről fenyegette egyházának alkotmányos szabadságát, vérrel megpecsételt békekötések és országos, törvények biztosította önkormányzatát: annál világosabban álltak előtte a munka és a harc nagy, hitvalló elkötelezetései. Azon idők minden gondolkozó, öntudatos és fejlett nemzeti érzésű magyar protestánsával együtt tisztán látta, hogy a Bach-kormány végcélja valláspolitikai tekintetben nem más, mint a katolicizmus „államfenntartó” erejének még az állami souverainitas rovására hozott áldozatokkal is biztosítása, lekötése és ápolása s ezzel szemben a protestantizmusnak, mint gyógyíthatatlanul „forradalmi” kovásznak — mely a bécsi államférfiak, sőt még a magyar katolikus és aulikus konzervatívok megrögzött nézete szerint is legfőbb szellemi erjesztő je volt a 48-as mozgalmaknak⁴⁶ — alapos és végleges állami megrendszabályozása s ezáltal a lehetőségig ártalmatlanná tétele politikai és társadalmi tekintetben. E céljának megfelelően a gróf Thun Leó kultuskormányzata állhatatosan ragaszkodott ahhoz az alapelvéhez, hogy a magyarországi protestánsoknak particularisan tarka, rendezetlen egyházalkotmányi és szervezeti viszonyaiba egyedül ő van hivatva és jogositva felülről belevinni az új egységet, mégpedig gyökeres újrendezés útján. A protestánsod vezérférfiai közül azok, akikkel ezidőben és e tárgyban a kormány egyáltalán érintkezett, hiába fejezték ki (a pánszláv hajlandóságúakon kívül) valamennyien — még a legaulikusabbak és legfélényebbek is, elsősorban Szoboszlai Pap István — egyértelműleg azt az elvi nézetüket, hogy ennek a tényleg kívánatos egységes újrendezésnek homlokegyenest ellenkező irányban, alulról kellene történnie s hiába kérték e célból országos zsinat engedélyezését. A kormány épen csak ezt nem akarhatta, hiszen az autonóm protestáns zsinat szabad levegője egy, az ő társadalmi, koncepciójában legkevésbé sem kívánatos elemet képviselt. Haladt tehát a maga útján tovább s az 1855. év második s a következő év első felében már nagyban készült a bécsi minisztériumban az a törvényterv, mely octroy útján lett volna hivatva egységes szervezettel megajándékozni s a föltétlen államhűség és polgári megbízhatóság járszalagára fűzni a mindkét hitvallású magyarországi protestáns egyházakat.

Az elfojtott lélekzetű várakozás e nehéz napjaiban vállalko-

zott arra Révész Imre, hogy egyháza elé odatárja a történelmi jogok és a református hitelvek szempontjából egyedül helyes és követendő magatartás tükörét. Már ekkor szilárdan hitte és vallotta, „hogy a' középkor óta aligha van institutio, melly nagy jellemek formálására oly képes legyen, kivált kritikus időkben, mint a mi vallásunk.”⁷ És abban a meggyőződésben volt, hogy egyházának a tudomány erejével végrehajtandó nagy orientációra még abban az esetben is égető szüksége volna már, hogyha erre a kívülről fenyegető kényszer nem szorítaná is. „Az eltörpült, s' csaknem teljes öntudatlanságra hanyatlott magyar reformált egyházigazgatásnak, gyökeres átalakulásra, újjászületésre, múlhatatlan szüksége van, ha azt akarjuk, hogy az, a' protestáns keresztyén egyházi élet nagy rendeltetéséhez! közeledésünknek célszerű és sikeres előmozdítója legyen.” Ily célból írta meg és adta ki még Szentesen azt a munkáját, melynek előszavában a most idézett mondat olvasható s melynek teljes címe: „A' protestáns egyházalkotmány alapelveit a' XVI-dik századi főbb reformátorok, vallástételek és egyházszervezetek bizonyítása szerint”⁴ (Szarvas 1856.) A rendkívül beható forrástanulmányból született könyv azon az alap gondolaton épül föl, hogy az egyház helyes alkotmánya annak lelkével, lényegével a legszorosabb és legszerveesebb összefüggésben van, illetőleg- kell, hogy legyen. Ez összefüggés vezérelve pedig, evangéliumi alapon, csak a következő lehet: „Ha... a' Krisztus azon egyedüli alap, melyen az egyháznak állania, s' azon iegfensőbb eszmény, melynek az egyházban megtestesülnie 's az élet fenntartására 's vezérlésére működni kell: innen látni való, hogy csak azon egyházalkotmány lehet célszerű és igaz, melly az egyháznak Krisztussal benső és életerős egységet, a' leghívebben eszközi és fentartja. Ezek szerint, ne vélje senki, hogy az illy egyházalkotmányt, a' társadalmi szervezetekre vonatkozó tudományok ösmerete, vagy úgy nevezett természeti józan ész, párosulva talán világi ügyességgel, közvetítői okos eljárással, 's más e féle tehetségekkel, mellyekre az Isten népének ritkán van szüksége, képesek lennének tervben és életben, úgy a' mint kell, létre hozni és fentartani. A legigazabb egyházalkotmányt, leginkább csak azok foghatják létre hozni és fentartani, kik a' Jézus Krisztust lehető legtisztábban felfogták, s' legerősebben hisznek ő benne.” (Előző V.) E hatalmas intonáció nyilván mutatja Révésznek egyfelől a rationalista felfogástól való elvi elszakadását, másfelől azt az egész

ezutáni munkásságát és küzdelmeit meghatározó sarkalatos meggyőződését, hogy a „protestáns” egyházalkotmányoknak — melyen ő túlnyomólag (a potiori fit denominatio!) reformátust ért — saját léike van s ez a lélek nem más, mint az egyháztagoknak fejjelkel, a Krisztussal való egyfelől teljesen szabad és személyes, másfelől feltétlen alattvalói alárendeltségű viszonya. Ez a meggyőzés élteti az egész dolgot, mely lényegében nem egyéb, mint pompásan kiválogatott és rendszeresen összeállított forrásszemelvényekkel való ismertetése a keresztyén s közelebbről a protestáns egyházalkotmány fejlődésének» Egyfelől a reformátorok, másfelől a főbb protestáns hitvallások tanúbizonyságait gondosan idézve, éles világításba állítja a protestáns, különösebben a református elveket a papságot és annak hatáskörét, a leikésválasztási jogot, az egyházi fegyelmet, az iskolákat, az államhoz való viszonyt s más sarkkérdéseket illetőleg. A szemelvényeket mindenütt talpraesett és teljesen tárgyyszerű kommentárokkal kíséri. Majd rátér a XVI. századbeli főbb protestáns egyházszervezetek ismertetésére s itt történelmi megjegyzéseibe a saját korához és egyházához szóló lélekbemetsző intelmeket burkol, amilyen például ez: „Szerencséje ... a' német protestáns egyháznak, hogy az isteni gondviselés, a' XVI-dik század folyamán mind a' fejedelmek visszahanyatlásától, mind a' benső felekezeti szakadásoktól megmentette; mert ezeknek esetére, a' jogaiktól megfosztott, kiskorú gyülekezetekből álló, 's így valódi öntudattal nem bíró egyház, elvesztvén a' nemes önérzetet a' veszélyek ide/ént ez egyetlen győzelmes fegyvert magát semmiképen fent nem tarthatta volna.” (81. l.) Különös alaposággal és elmélyedéssel természetesen itt is a református egyházalkotmányi fejlődést ismerteti; ennek, s általában a keresztyén egyházalkotmányának legtisztább és iegeszményibb típusát a skót egyházban találja meg. „Mindazok — úgymond — kik a' keresztyén egyház mivoltának tiszta felfogására eljuthattak, 's leiköket a' félelem vagy más emberi gyarlóság, az Isten országa javának 's dicsőségének munkálásában nem gátolja: a' skót reformált egyház alkotmányát, ha a.' viszonyok nagy különbözősénél fogva nem mindenben feltétlenül is, de alapelveiben mindenestre követendő példánynak tartják.” (103. l.) A református egyházalkotmányi elvek mélyreható és világos elemzése után a következő — Bécsnek és csatlósainak szóló — ércszavú intellemmel végzi művének ârekas részét: „Vajha figyelembe vennék, 's általlották

minden illetők, hogy a' mi egyházunk, sem tanaiban, sem kül-életében, külső tekintélyre, világi hatalomra 's uralomra nem törekedett soha; és hogy ha néhol, a' létezés örök jogáért, keserves harcokat kellett is vívnia, méltó kárhoztatás alá épen úgy nem eshetik, mint az első keresztyénség, mellynek e harcokat szintén ki kellett állania. Vajha látnák, a' minthogy iátniok is kell, hogy a' társadalmi rend és béke felforgatásának mélységből feljövő szörnyetegét, nem csak a' protestáns államokban tünteti föl a' történetek folyama. Vajha mélyebben figyelembe vennék, hogy léteznek nagy tekintélyű protestáns országok, mellyeknek példája cáfolhatatlanul bizonyítja azt, hogy miként a' thronok hatalma és fénye, úgy a' nemzeteknek a' Jézus Krisztus által kimutatott nagy rendeltetéshez! közeledése, 's békés nyugalma a' protestáns vallás elveivel is bizvást fenállhat." (114. l.) Toldalékul művéhez roppantul értékes irodalmi revuet csatol, behatóan ismertetve s református elvi alapon bírálva az egyházalkotmány tudományának akkori újabb irodalmából 30 kisebb-nagyobb művet. A magyar protestáns theologiai irodalomnak — akkor még — csaknem embryonalis állapotában, pusztán már e toldalékkal is, annálinkább egész művével eléggé m nem becsülhető szolgálatot tett Révész annak az ügynek, amely mellett, amint hangoztatni meg nem szűnt, „legfőbb fegyver a tudomány”, amit azonban — mint több ízben leverten panaszkolt — az illetékesek nagy része sem akkor, sem később „nem érzett kellőleg”.⁴⁸

E munkájának megjelenése után mintegy félfévre ismertté ión s az 1856. évi nyár végén az egyes egyházkerületekhez véleményezés végett leküldetett a nehezen, bár nem sok reménységgel várt cs. és kir. egyházi törvénytervezet. Az, ami, egész felkínálásának felülről történő, tehát a protestáns autonómiát teljes = tökéletesen megcsúfoló, merőben octroy-szerű jellege és módja mellett leginkább elfogadhatatlanná tette, az a minden részletből, de különösen a cs. és kir. egyházi főtanácsnak legfelsőbb hatóságként való beillesztéséből kitetsző törekvés volt, amely az önkormányzatot annak minden lényeges pontján a fejedelmi felügyeleti jog törvény- és evangéliumellenes túlfeszítésével igyekezett illúzióriussá tenni. A négy református kerület egyértelműleg a legnagyobb határozottsággal, a részletek taglalásába bele sem bocsátkozva utasítá vissza az egész tervezetet s kérte újólág a szabad és törvényszerinti zsinat tartásának megengedését.⁴⁹ Ez újabb fe-

szült és kínos várakozásban bocsátotta ki Révész Imre, a már akkor debreczeni pap, a most ismertettet logikusan folytató és betetőző második egyházalkotmányi tanulmányát, melynek címe: „Vélemény a magyar protestáns egyházalkotmány fő pontjai felett, különös tekintettel a jövődő törvényhozásra.” (Debreczen 1857.) „E munkát — mint maga mondja 1857 márc. 20-ikán kelt előszavában — eredetileg a debreczeni reformált egyházi zsinati véleménye akart lenni” De dolgozás közben oly terjedelművé és modorúvá vált (ami vele, mint egy-egy nagyfontosságú elvi és történelmi vonatkozású ügynek az előadójával, elmélyedésére és utánjárására jellemzően, akárhányszor egyébkor is megtörtént), hogy többé nem tartotta alkalmasnak, elő sem terjesztette gyülekezeti véleményül, hanem önálló munkaként tette közzé. Célja nem az volt vele, hogy „a magas kormány törvénytervét, vagy az arra tett megjegyzéseket vegye bírálat alá”, hanem, általánosabb és maradandóbb távlatban, az, „hogy azon hitfeleit, kiknek e mezőni közleményeivel segítségökre lenni képes lehet, egy oly pontra helyezze, a melyről saját magyar protestáns egyházunk főbb érdekeinek szempontjából, bármely egyházalkotmányi törvényterv felett, saját meggyőződéssel nyilatkozhasanak.” Legbiztosabb kiindulópontnak itt magát a történelmi múltat s az ennek alapján kialakult akkori tényleges helyzetet tartotta. „Nyíltan bevallom, hogy egyházi intézményeink főbb elveire nézve conservatív akarok lenni, a mi nem megmerevülést és stabilismust jelent, hanem azt, hogy egyházalkotmányi helyzetünket semmiképen nem szeretném bármely törvényhozás által is tabula rasanak, vagy egészen ignorálandó romnak tekintetni.” (Előszó IV—V. 1.) Már ez a nyilatkozata s méginkább az egész dolgozat ennek megfelelő iránya és fejtegetései szépen mutatják, hogy Révészt szenvedéllyel és áhítattal műveit történelmi tanulmányai lépésről-lépésre mennyire átváltoztatták fiatalos rationalista radikálisból — aki a múltbeli fejlődés értékei fölött, ha azok „észelveinek” nem feleltek meg, hajlandó volt néha lázasan forradalmi, máskor reménytelenül csüggedt hangulatban, kiméletlenül pálcát törni — a történelmi adottságok s a bennük megnyilvánuló gondviselés szerű mozzanatok tisztelő megértőjévé. Krisztályosan és acélos erővel kialakult elveiből soha egy hajszálnyit sem alkudott le: de egyre tisztábban látta, hogy azoknak egészséges és maradandó alkalmazása csak szerves történelmi kiegészítésben lehetséges. E vezérgondolat fényénél taglalja e művében, mindenütt

a lehetőség szerint a legelsőrendű forrásokra menvén vissza, a magyar protestáns egyház államjogi állását s az államhatalomhoz való viszonyát. Különös részletességgel fejtegeti az 1791. XXVL törvénycikk 4. pontjában foglaltatott ama kifejezést, mely szerint a magyar protestáns egyházalkotmány végleges rendezésére nézve „reservat sibi sua majestas sacratissima ... earn stabilire ordinem, qui communi virorum ejttsdem religionis... consensione maxime congruus reputabitur.” A Bach-Thun kormánynak az volt megrögzött (Bécsben egyébiránt már akkor nagyon régi gyökerekkel bíró) felfogása, hogy ez a törvényt s benne különösen a „stabilire” szónak (kissé tényleg, s alighanem szándékosan, kétértelmű) használatát a magyar protestáns egyházalkotmány és szervezet ügyeiben indítványozást, intézési és megállapítási jogot ad a mindenkori kormánynak. Révész most meggyőzően, a törvény keletkezésének történetéből merített súlyos tárgyi érvekkel fejti ki a törvény szellemét és ratióját, amely ezt a rosszhiszemű értelmezést merőben kizárja. Ezután, hasonló alapossággal a magyar protestáns egyháznak más egyházakhoz való jogviszonyát tárgyalja, majd beható részletességgel fejtegeti az iskoláknak mindenestől az egyház testéhez tartozását, azután az egyházszervezet belkörü kérdéseit — a kérdések történelmi állásának fölfejtése mellett mindenütt megfontolt javaslatokat is tévén a jövőre rendezkedésre. E fejtegetéseiben és javaslataiban mindenütt szemellátható és igen lelkiismeretes erőfeszítéssel igyekszik tiszta és eszményien puritán egyházalkotmányi alapelveit a konkrét viszonyok aprópénzére fölváltani s a történelmi adottságokat lehetőleg rázkódás nélkül irányítani a magasabb, tehát következetesebben kálvini és református fejlődés felé. A főszöveg gondolatmenetéhez végig az egész munkán nagyszámú világosító és kiegészítő lapalji jegyzetet fűz, amelyekben néhol távolabb eső kérdésekre is tanulságosan kiterjeszkedik; függéiképpen pedig itt is irodalmi szemlét közöl, nagyon hasznos kritikai ismertetését adván a magyar protestáns egyházalkotmány történetére vonatkozó régibb és újabb műveknek és különös elismeréssel nyilatkozván az általa „angol vallásos kedélyű”-nek tartott, sokoldalú és eredeti észjárású Irinyi Józsefnek⁵⁰ ugyanez évben megjelent jeles művéről (Az 1790/91-diki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme stb.) Irinyi és Révész e művei igazi delejtűi voltak az olvasni és gondolkodni szerető s egyházuk múltját és elveit értő és megbecsülő mindkét felekezetbeli magyar pro-

testánsoknak a nemsokára elközelgett nagy harcban. Maga Révész pedig e munkái megírása után nagyban fokozódott öntudatossággal és erőérzetei nézett a fejlemények elé — természetesen szüntelenül érezve az evés közben megjött étvágyat, a református egyház szellemébe és a magyar protestantizmus történelmébe való további belemélyedés parancsoló lelki szükségét is.

„Minden dicsekvés nélkül legyen mondva, — írja önérzetesen Hegedűsnek — én azt hiszem, hogy az 1791. XXVL tcikk félelmesnek látszó fulánkjai s korlátai, különösen a melyek az egyházszervezésre s iskolákra vonatkoznak, [az állami felügyelet és beavatkozás tekintetében t. i.] Irinyi által és általam, nagy részben el vannak enyésztetve, a mennyiben kimutatni igyekeztünk, hogy ama korlátok csak időszerűek és feltételesek, nem pedig általánosak és most is érvényben állók.”⁵¹ A kormány azonban épen nem így gondolkozott: egy darabig megint hallgatott az egyházalkotmányi ügyben, de iskolapolitikájának állhatatos erőszakolásával már sejtetni engedte e másik téren is következő magatartását. „Semmi örvendetes tény, vagy remény nincs. Bizonyos csüggettség és levertség a kedélyekben.” Ebben foglalja össze pesti tapasztalatait az ott 1857 májusában megfordult Révész Imre.⁵⁸ A következő évben pedig már majdnem a saját sorsán is nagyon érzékenyen kellett tapasztalnia, hogy a fennálló kormányrendszer jóakarátában nemcsak reménykedni nincs ok, de a legrosszabbra is el kell készülni a részéről. Nevezetesen Ballagi Mór az 1558. év elején újonnan megindított Protestáns Egyházi és Iskolai Lapnak mindjárt az első számában közölni akarta Révész Imrének a bécsi békekötésről szóló dolgozatát, amely „mellőzve a békekötésnek, a polgári alkotmányra vonatkozó pontjait, melyek a viszonyok közelebbi alakulásánál fogva, a jelenre közvetlenül ható s szabályzó erejüket elvesztve, a történelem tárgyaivá lőnek,” az egész békekötés előzményeinek és lefolyásának rövid történelmi tárgyalása után annak vallásügyi pontjait, s a magyarországi protestáns egyházak állami jogi létezésére nézve alapvető jelentőségét kívánta kifejteni. — A cenzúra azonban a már felében kiszedett cikket nem engedte közölni, annak kéziratát lefoglalta s Preysier pesti vizsgálóbíró ez év augusztusában, Bogovich államügyész-helyettes beleegyezésével, elrendelte a „különös vizsgálatot” úgy Révész, mint Ballagi ellen: „minthogy — végzése szerint — ezen cikkben nem annyira a protestáns vallás története, hanem inkább-a Bocskaiféle lázzadás

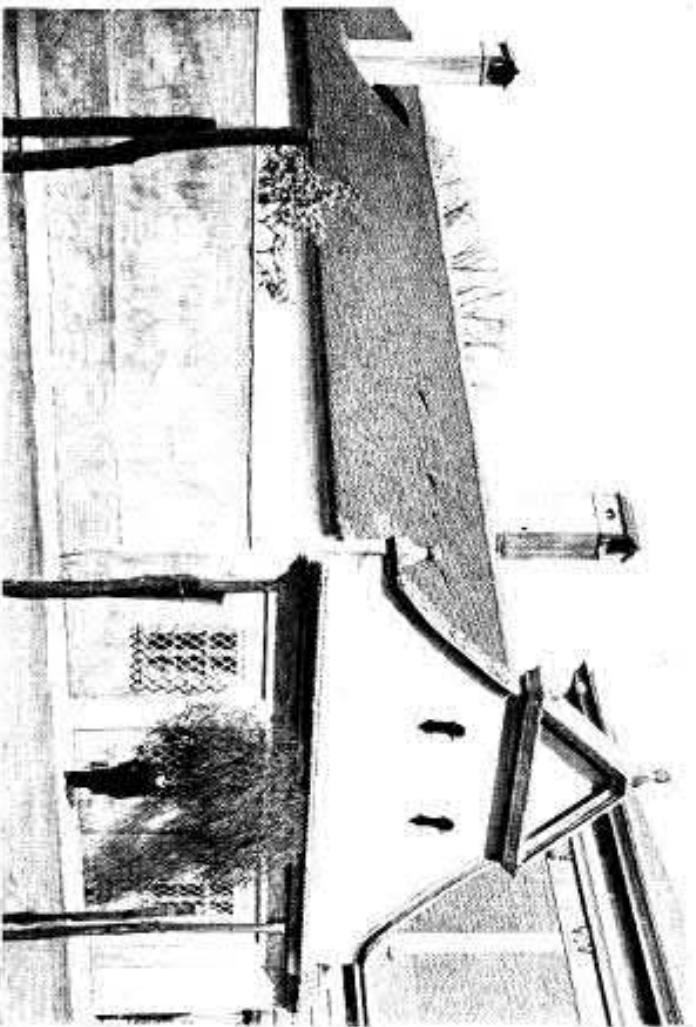
íratik le, és ennek oka, a magasb polcon álló kormányférfiaknak, a mint állítatik, törvényellenes tetteikben, és az idegenekre rótt [!] kegyetlenségeikben és a jezsuitáknak a protestáns vallás elleni fondorkodásaikban kerestetik, ezen lázzadás igazolása megkésértetett, sőt az akkori mozgalmak szükségeseknek, célravezetőeknek és jogszerűeknek tüntettetnek ki, s így azon lázzadás helyeseitnek állítatik elő, mi a b. t. k. 305. §-a szerént törvénytelen cselekmények jóváhagyása általi vétség tényálladékát képezi.” Révész a debreczeni megyetörvényszéki vizsgálóbíró előtt erélyesen, bátran és okosan védekezett, az igazságnak megfelelően mutatva ki, hogy e műve megírásában távol állott tőle mindennemű politikai célzatosság. „Nagy bajtól nem tartok; — írta már az ügy kezdetekor Hegedűsnek — de mégis keserves, hogy immár a múlt századok történeteit sem lehet félelem és veszedelem nélkül hirdetni. Azt fogják rám, hogy a művel lázzítani akartam, s tükört s példát adni arra, hogy most is miképen kelljen jogainkat védelmezni. Valóban így, szegény egyházunk egész háromszázados története merő lázzítás.”⁵³ A „nagy baj” azonban valószínűleg mégis bekövetkezett volna — az ügy hatósági kezelésének átlátszó rosszindulatával szemben hiába lett volna mindennemű komoly tudományos és történelmi érvelés s a bár néhol kemény historikus hangon, de tényleg minden legkisebb politikai célzat nélkül írt cikk jóhiszeműségének bizonygatása — hogyha a két vádlott mellett egyes nagybefolyású világi urak, elsősorban Lónyay Menyhért, közbe nem vetik magokat Albrecht főherceg magyarországi helytartónál⁵⁴ s el nem hártják a kilátásban levő 5 évi fogházbüntetést. A különös vizsgálatot elrendelő vizsgálóbírói végzést a pesti cs. kir. orsz. törvényszék 1859 márciusában oldotta fel, az államügyész föllebbezése folytán azonban még az orsz. főtörvényszék elé is odakerült az ügy s ennek végzésével csak ugyanez év augusztusában szűnt meg végleg a több mint másfélévig húzódott bünvádi eljárás.⁵⁰

Hogy a törvénytelen hatalom e megfélemlítési szándéka Révész Imrével szemben, épúgy mint annyi más hithű és jellemes honfitársával szemben mennyire kudarcot vallott: megmutatták a közvetlenül ezután bekövetkezett fejlemények.

4. Harcban a pátens ellen.

Az abszolút Habsburg-monarchiának az 1850-es évek végére bekövetkezett kritikus pénzügyi helyzetében, — amelyet a legmagasabb kormánykörökig felhatolt corruptio még kilátástalanabbá tett — valamint egyre szerencsétlenebb külpolitikai constellatiot között, különösen az olasz hadjárat súlyos vereségei után a legenyhébben szólva is bizonyos fejvesztettség tünete volt, az 1857-ben egyértelemmel visszautasított protestáns egyházalkotmányi és szervezeti octroy-jai tovább is, még erőszakosabban kísérletezni. Ez történt az 1859 szeptember 1-jén e tárgyban kiadott császári Nyílt-paranccsal — melyet a történelem közönségesen „Pátens” néven ismer és emleget — és az azt másnap követő terjedelmes miniszteri végrehajtási utasítással. Annyi belátás volt ugyan a kormányban, hogy a pátensbe foglalt s véglegesnek szánt egyházrendezésnél igyekezett figyelembevenni mindazokat a részletekbe menő kifogásokat, amelyek az 1856-iki törvénytervvel szemben — főként evangélikus részről — felmerültek s egyébként is igyekezett az egész mondvascinált szerkezetet sok, önmagában célszerű s az addigi állapothoz képest kétségtelen haladást jelentő, vagy anyagilag kedvező kilátást nyújtó intézkedéssel, illetőleg kijelentéssel tenni kívánatosná a mindkét felekezetű magyar protestánsokra nézve. De a lényegre, az alapelvekre, az új berendezkedés egész szellemére és módjára nézve most is ép oly áthidalhatatlannak bizonyult az ellentét, mint néhány évvel azelőtt. Ezt — a lutheránus egyház panszlávjain s néhány aulikus érzelmű német nemzetiségű papi kitűnőségén kívül — mindkét protestáns egyház mindenik felelős vezérférfia s más súllyal bíró tényezője azonnal tisztán látta. Az egyházkerületek egymásután nyilatkoztak meg s fejezték ki többé-kevésbé erélyes, de mindig méltósággal teljes és félreérthetetlen tiltakozásukat a pátenssel célzott nagyszabású jogfosztás ellen. A tiszántúli egyházkerület néhány vezérférfia már szeptember 27-ikén — tehát még a tiszai evang. egyházkerület híres késmárki gyűlését, ezt az első nagy nyilvános pátensellenes demonstrációt megelőzőleg — összeült Debreczenben, Balogh Péter helyettes püspöknél, tanakodni a válságos helyzet fölött.⁵⁰ Ezen az értekezleten olvasta föl Révész Imre, akinek a pátens „oly mélyen hatott kedélyére, hogy gyakorta órákon keresztül nem volt képes egyébről, mint erről gondolkodni, vagy inkább tépelődni”,⁵⁷ több

REVESZ IMRE PARÓKIAJA A PÁTENSKÜZDELEM IDEJÉN: A HÍRES ISZALAGGAL.

(Dzseml Lajos fényképezésén alapul. A fotó 1881 előtt készült az eredeti Révisi Árvai lelkészről emlékező írás alapján.)

pontját ama „magán észrevételeinek”, amelyeket „tüstént a császári nyíltparancs megjelenése után, leginkább saját tanulmányai öregbítése végett” vetett papírra. (PM. 21—55. 11.) E nagyszabású munkálat elején kijelenti a bűnvádi eljárás alól csak nemrég szabadult írója, hogy felségárulást és lázítást elkövetni egyáltalán nincs szándékában, de élni akar azzal az „örök és sérthetetlen szabadsággal”, „mely szerint mi protestánsok, magokat a szent írásokat s hitágazatokat is, magának az Isten lelkének utasítása szerint is, vizsgálat és ítélet alá vesszük, s miért ne vehetnők az ezeknél biztonnal nem felyebb való császári nyíltparancsokat és ministeri rendeleteket is.” (23.) Tudja nagyon jól, hogy a nyíltparancs nem tervezet és javaslat többé, hanem „legfelsőbb tekintélyű pozitív törvény, parancs”, amelynek visszavonásáról, legalább egyhamar, álmodni sem lehet. Mindamellett azt hiszi, „hogy szabadságában, sőt kötelességében áll minden kerületnek nyilvánítani azt, hogy nevetett parancsot és rendeletet a büntető törvények sújtó hatalmától tartván, kényszerűségből elfogadjuk ugyan: de az Isten és az ő anyaszentegyháza, saját lelkiösméretünk és maradékaink iránt való kötelességből, kinyilatkoztatjuk a feletti nézeteinket s attói való alapos és törvényes idegenségünket. A kerületeknek ezt megtenni kötelességük; mert ők jelenleg az egyház jogainak őrállói, ők azokért felelősök Isten és a világ előtt, melyre tagjaik esküvéssel is kötelezték magukat. Ezen kötelességet tehát megsérteni sem félelem, sem más emberi tekintetek miatt nem szabad.” (23.) Ezután először is a nyíltparancs és a miniszteri rendelet jogi alapjait veszi vizsgálat alá. Kimutatja, hogy annak az 1791. XXVI. törvénycikk 4. pontjára való hivatkozása teljesen önkényes törvénymagyarázaton alapul s a budai és pesti zsinatok munkálataival — saját állításának ellenére — semmiféle szerves, logikus és törvényszerű kapcsolatban nincs. „A nyíltparancs és miniszteri rendelet gyökeresen megsérti, sőt csaknem egészen semmivé teszi a vallásszabadságot...” és „... nem egyéb mint a magyar protestáns egyház öntörvényhozási hatalmának, autonómiájának tetteleges megtagadása és elvétele, s az államnak egyházi ügyekben való önhatalmú törvényhozása.” (27.) Mint ilyen, „ellenkezik általában bármely vallás szabadságával, s különösen a protestáns egyházi életnek alapelveivel” (28.) „A mi fejünk egyedül a Krisztus, s mi ő tagjai, a mi egyházi életünk, törvényhozásunk s minden intézkedéseink végcélja az, hogy ezen mi fejünkkel közvetlen, élő

egybekötetésben legyünk. Aki már most közénk és a Krisztus közé, sőt mintegy a Krisztus helyére lép, az megrohanja ieiki-ösmeretünk szabadságát, gátol bennünket idvességünk keresésében, s szánandó merészséggel, el akarja ragadni a Krisztustól az ő főpapi, prófétai és királyi koronáját, melyet ő érettünk kiomlott vérével keresett, s melyben minket is, ő híveit, részesített. Valóban dicsőséges hitágazat ez, melyről itt szó vagyon. Én ugyan, soha lelki magasztosultság nélkül nem tudok emlékezni ezen hitágazatról ...” (30—31.) — Ellenkezik továbbá a pátens és a rendelet „a magyar protestáns egyház alkotmányának történeti fejlődésével, vagyis azon elvvel is, mely ezen fejlődést vezette”, (32.) végül „a magyar protestáns egyház mostani alaptörvényeivel is,” (34.) amelyek nem mások, mint a bécsi és a linczi békekötések; ugyanis „Világosnál a fegyver kockájára tett s jure fortioris elenyészett alkotmányban és Corpus Jurisban a bécsi és linczi békekötések legfőbb támasza és garantiája csakugyan eldőlt, de magok a békekötések és azoknak vallásügyre vonatkozó pontjai épen nem,” amit egyébként közvetve maga a pátens is elismer. (34.) — A vizsgálat ez első részének végeredményeül azt állapítja meg Révész, hogy „az országunk felett uralkodó dynastiának, jogában és tisztében állana ugyan, egyházunk államjogi helyzetére s más felekezetekhez való viszonyára vonatkozólag, oly rendeleteket bocsátani ki, melyek a bécsi és linczi békekötésekkel, s az /79/. XXVL törvénycikkkel teljes egyezésben állanak; mert ezen hatalom, de csupán ily értelemben, a fegyver és fegyveres győzelem rideg jogánál fogva, valóban megilleti őt; de oly hatalmat, mely szerént egyházunk szervezetére és alkotmányára tényező befolyással birjon, sem az Istentől, sem az emberektől nem vehetett.” (37.) A pátensben fölerőszakolt egyházi szervezkedésbe tehát már csak ez egy okon sem mehet bele a magyar protestantizmus; de meg különben is — teszi hozzá e mély fölháborodástól és végsőkig való elszántságtól fűtött, rettenetes szavakat — „ha a magyar protestáns egyház, az austriai, német, római katolikus államhatalomnak, magát a szervezetre nézve is aláveti: ez, egy tiszta szűz hölgynek bujasenyv által megfertéztetett férfival való ölekezése lesz; a mérég át fog hatni, s a csontokat emésztendi és őrlendi széjjel.” A második főrészben tartalmilag bírálja a pátens és az utasítás rendelkezéseit s pontról-pontra menve mutatja ki a szembe-szökőbben jogfosztó, protestánsellenes s olykor még a józan ésszel

is ellenkező intézkedéseket. Különös súllyal tiltakozik az iskoláknak az egyház testéből való kitépése ellen, védi az egyházi gyűléseknek a pátens által eltörölt vagy „nyomorúságos, szűk körbe szorított” nyilvánosságát s előre alaptalannak bizonyítja meg azt a reményt, amely sok jóhiszemű lélekben — utolsó szalmaszálként — esetleg még föltámadhat a pátens és a min. rendelet egyes kijelentései alapján; mintha tudniillik a pátensi szervezet aipján összeülendő zsinattól még lehetne várni az egyházalkotmány ügyében egy nagyszerű s az államhatalmat majd jobb irányban befolyásolandó végszót. „Csak romlott szív és ferdült elme nem látja azt, hogy a Nyp. és miniszteri rendelet értelmében megalakulandó zsinattól józanul és alaposan semmi jót várni nem lehet”. (53.) — Végül a legközelebbi teendőkre nézve azt a véleményét nyilvánítja, hogy az egyházkerület, akár a régi törvényes, akár — ha ez nem lehetséges, — az új, pátenses szervezet alapján, okvetlenül üljön össze, a világiak nagyon hathatós és odaadó részvételével s nyilatkoztassa ki, hogy a pátens és a rendelet elfogadását meggyőződése tiltja; egyszersmind a bécsi angol, porosz és holland követségeknél emlékiratokat keli benyújtani e páratlan jogelkobzás részletes fölfejtésével.

E dolgozatnak az értekezleten fölolvastott pontjait az ott jelenvoltak általános helyeslése kísérte. Egyikük, Tisza Kálmán, mindjárt el is kérte s másnap Pestre magával vitte azt, hogy ott bizalmasan több előkelő és befolyásos embernek megmutassa. Magának a tiszántúli egyházkerületnek pedig minden, a pátenssel szemben tett lépésénél, a „magán észrevételek”-ben világosan és alku nélkül leszögezett elvek alapján (melyek egyébként teljes következetességgel folytak Révésznek a megelőző részben ismertetett 1856. és 1857. évekbeli tudományos dolgozataiból) Révész Imre lett a szakértője, sugalmazója, megvesztegethetetlen harciaságú kemény pennája. Két évvel később maga írta bizalmasan Hegedűsnek a megbántott önérzet hangján: „ennek a tiszántúli kerületnek egyetlenegy eszméje, önvédelmi fegyvere sem volt a nehéz időkben, mely tőlem nem származott, általam ne adatott volna, s most mégis oly kevéssé hallgatnak reám”.⁵⁸ De magát a tiltakozás mikéntjét illetőleg mindjárt kezdeti túlmént az egyházkerület a Révész Imre óvatosabb álláspontján. Ő ugyanis, sok elszomorító tapasztalata alapján, régebb ideje úgy volt már meggyőződve, hogy „a roppantul lármázó protestánskodásnak, a

legnagyobb résznél legalább »századrésznyi lelkületi vagy értelmi intenzív erő sem felel meg» Azzal azonban vigasztalhatjuk talán magunkat» hogy az eddigi nyilvánulások csak a szokott magyar száimatűzek voltak»⁵⁹ E sok részben indokolt pesszimista nézete alapján telve volt aggodalommal amiatt» hogy a pátenssel szemben való állásfoglalás majd nagyhangú» izgalmas és többé-kevésbé politikai» nemzeti színezetű tüntetésekbe fül» ami, amellet» hogy az elnyomó hatalom bosszúállását végzetesen fölingerelheti, az egész ügynek lényegesen vallási és egyházi jellegét is elhomályosíthatja s a Krisztus reformált anyaszentegyházához méltatlan lelki zűrzavart és alantas kapkodást idézhet elő' Ezért épen nem fogadta lelkes elragadtatással az egyházkerület vezetőségének azt a merész tényét, hogy a ker» közgyűlést október 8-ikára, a minisztérium határozott figyelmeztetése ellenére, a régi, törvényes és alkotmányos alapon, tehát nem a pátenses rendelkezések értelmében, összehívta. „Bus kétség és nagy aggodalom” között írta Hegedűsnek, a közgyűlés előtt egy órával, a következő sorokat: „Tegnap estve volt konferenciánk, melyben a felett történt tanakodást a patens értelmében tartassék-e meg a gyűlés, vagy a régi mód szerént? A patens értelmében nem lehet, mondának, mert ez már tetteles elfogadása lenne a pátensnek; kell tehát tartanunk a régi mód szerént a tiszántúli egyházkerületnek rendszeréni közgyűlését, s mert ilyen hirdettetett meg, s mi ilyenre jöttünk be» Ez a nézet egyhangúlag elfogadtatott, még kormány tisztviselők által is» Ezzel lépett a mi kerületünk a forradalom terére, a mely lépésnek vészes következéseitől a jó Isten mentsen meg bennünket! Ezen lépés ugyanis az állam felsőség positiv rendeletének ignorálása, sőt egyenes ellenszegülés. »...tisztünk és kötelességünk az lett volna, hogy se pátens, se régi mód szerinti gyűlést ne tartsunk, hanem a segédgondnokok és esperestek egyenként aláírásával menjen fel csak értekezletből egy folyamodvány» Csak oly, sőt nagyobb diplomáciai sujja lett volna ennek is, mert loyalis téren maradtunk volna, és a hatalom bosszúállását, melytől Te is oly méltán félsz, nem idéztük volna fel magunk ellen. Preces et lacrymae sunt arma ecclesiae. Ha az egyház a leopoldi időktől kezdve mostanig engedelmeskedett a felsőbb rendeleteknek, de esedező szavát egyúttal mindenkor felemelte és az Isten azt meg is hallgatta s dolgainkon az idők folyamán sokat könnyített: nem tudom, mi szükség volt most az egyenes ellenszegülésre. Mellettünk nem külső erő és

hatalom, hanem a Jézus Krisztus áll, kire mi, mint az egyház fejére és védelmezőjére mindenkor bátran appellálhatunk, s keresztjét hordoznunk kell békével; tudván, hogy egykor bizonyosan győzelemre jutandunk. Örök igazság, hogy a ki fegyvert fog, fegyver által vész el. Az ellenszegülés még nagyobb elnyomatást szü. Én ilyen nézetben voltam . . . de a conferentiában, mint legfiatalabb, annyi tekintélyes egyének ellenében, mélyen hallgattam, egy iget sem szóltam . . . Isten óvjon bennünket a vészes következtől.”⁶⁰ Révész Imre ez aggodalma azonban úgy saját kerülete, mint az egész magyar protestantizmus vezérférfiainak elszánt felfogásával ellentétben állt s az egyházkerületi közgyűlést, mint egybeült, a Tiszántúl is megtartották a régi, törvényes rend szerint. Ez a gyűlés, a Tisza Kálmán lelkes és kemény beszéde után — amely érveit legnagyobb részben a Révész Magánészrevételeiből merítette — egy, a fejedelemhez intézendő feliratot fogadott el a pápens ügyében, amely felirat szintén nem volt egyéb, mint a Révész-féle észrevételeknek néhol a kelleténél is hübb kivonata (PM. 2L). „Ezen feliratról monda egykor Lónyay Menyhért többek előtt, hogy azt Deák Ferenc megolvastván, reá azt mondta: hogy a legközelebbi tíz év alatt semmit nagyobb örömmel nem olvasott, mint ezt.” (u. o.)

Nem sokkal magánészrevételei keletkezése után, Révész Imrének alkalmá nyílt az azokban kifejezett elvek és eszmék terjedelmesebb kifejtésére is. Tisza Kálmán közvetítésével ugyanis a bécsi angol követség titkára, Westmoreland lord tájékoztatást kért a pápens ügye felől. Ezt a tájékoztatást Révész Imre néhány nap alatt megírta s benne a pápensnek és a miniszteri utasításnak már magánészrevételeiben kifejtett s most még világosabban kidolgozott részletes kritikáját a külföldiek tájékoztatásához szükséges alapos történelmi fejtegetésekkel támasztotta alá. Ebben készségesen elismerte, nemcsak a maga, de magyar protestáns hittestvérei nevében is, hogy történelmileg kialakult és országos törvényekkel biztosított egyházalkotmányunknak megvannak a maga hiányai. „Tudják, hogy ebben nincs mindenütt kellő szigorú következetességgel keresztülvive a képviselőt elve, érzik a némely pontokra nézve igen kívánatos egyformaság és összhangzat hiányát is: ugyanazért évtizedek óta folyvást óhajtották és sürgették egy autonóm zsinat tarthatását, mely a bajokon kellőleg segítsen” (PM. 94.), csak az octroyt nem fogadhatják és nem viselhetik el. Kimutatta,

hogy a miniszteri utasítás „legnagyobb részben nem egyéb, mint a vallás- és közoktatásügyi miniszter által 1856-ban kibocsátott, s a kerületek által egyáltalában el nem fogadott törvényterv» s hogy ez viszont nem egyéb, mint a westphaliai és rajnatartományi protestáns egyházak szervezetének némi módosítása, számos helyeken pedig, szórói-szóra való átírása” (113.) tehát „egy oly idegen föld és egyház Kirchenordnung-ja, melynek történeti fejlődése, viszonyai és szükségai a magyar protestánsokétól egészen különbözők” (113—114.)» Ez utasító rendelet sérelmes pontjait e helyt külön is kritikai bonckés alá veszi s annak főképp választási rendszere ellen sorakoztatja föl érveit, kimutatván benne a világiak jogosulatlan háttérbe szorítását s az esperesi és superintendensi burokrácia megteremtésére irányuló áldatlan törekvést» Az emlékirat annak erőteljes hangsúlyozásával végződik, hogy a magyar protestantizmus ezen reákenyszerített újjászervezkedést soha semmi szín alatt, „s még vad erőszak esetében” sem lesz hajlandó elfogadni, hanem Istenbe vetett reménységgel passzív resistenciát kezd az ellen» „Töletek pedig, a művelt Európában boldogabb helyzetben élő protestáns testvérek, megvárja az oly sokat szenvedett, és most is erős próbáztatások közt harcoló magyar protestáns egyház, hogy feléje testvéri részvételt tekintetek s ha ügyéről az irodalom mezején, vagy másutt szólni fogtok, hogy «megnyissátok a ti szátokat a mellett, aki néma az ő dolgában, és aki adatott a veszedelemre»: (Példabeszédek 31 i δ.) tegyétek ezt, ezen szenvedő egyház helyzetének alapos felösmerése után, amely célra akarnak néktek segítségtekre lenni, ezen őszinte közlemények is» — Az Úr védelmezzen titeket és óvjon meg azon gyászos helyzettől, melyből most, a magyar protestáns egyház fájdalommal nyújtja felétek karjait” (126.) — Ez emlékirat német fordítása márt ez év novemberében Loftus lord bécsi angol nagykövet kezében, azután kevéssel peäufig a követség postája útján» Londonban volt, majd az Edinburgh Review-ben angolul is megjelent s hiteles értesülések szerint nem kis befolyással volt arra, hogy az angol és skót egyházi és polgári társadalom a szorongatott magyar protestantizmus mellett oly energikusan állást foglalt és hogy maga az angol diplomácia is lépéseket tett a bécsi kormánynál ez ügyben már 1860 elején» (PM. 56—57» 11»)

Október 31» és november 1» napjain a népiskolai kérdésben egyetemes református tanügyi bizottsági ülés volt Sárospatakon» Révész Imre, noha már e bizottság tagságáról lemondott volt,

szintén megjelent itt, hogy a saját kerülete s a többiek vezér-embereivel együtt tanakodják az ezután megteendő védekező lépések felől. Ekkor ugyanis az volt a helyzet, hogy a kormány, amely már október 8-ikán kelt rendeletében eltiltotta azt, hogy a régi, törvényszerinti egyházkerületi gyűlések összeülhessenek, egyes jelek szerint avval a taktikával akart élni, hogy ígéretések vagy terror útján az alsóbb és legalsóbb egyházi hatóságokat: az egyház-megyéket és főképp az egyes gyülekezeteket fogja rávenni a pátens elfogadására s az annak értelmében való berendezkedésre. Révész Imre aggódva forgatta elméjében annak a lehetőségét, hogy a kormány a kiskorú protestáns tömegekre próbál majd appealálni s talán nem is siker nélkül, mert: „a suffrage universel kéjhölgy, mely fordul a többet fizetőhöz; vagy legfeljebb egy falusi liba, mely áldozatul esik az első csábítónak.” (PM. 129.) O is, más mérvadó tényezők is szükségesnek tartották a mind jobban komorodó helyzetben utasítással látni el a magasabb és alsóbbfokú egyházi hatóságokat s azoknak személyes képviselőit. Ez az Utasítás, a Révész fogalmazásában, Patakról széjjel is ment a kézalatti terjesztésnek minden lehető útján-módján. Lényege az volt, hogy mindenütt rá kell lépni a passzív ellentállás terére, összehívni ott is, ahol még nem voltak, a törvényszerinti superintendentalis és egyéb gyűléseket s csak a fegyveres erőszaknak engedve oszolni széjjel; a kormánynak az alsóbbfokú egyházi hatóságok és testületek ügyeibe való, s a pátens végrehajtását célzó illetéktelen beavatkozási kísérleteire erélyes tiltakozással kell felelni s az esetleg megtántorodó egyházi tisztviselőkkel szemben a kánonok értelme szerint fegyelmi úton eljárni; minden egyházi tisztviselő álljon meg helyén s hivatala jogát még azon esetre is tartsa meg és gyakorolja, hogyha tőle a hivatal jelvényei erőszakkal elvételtnének is. (PM. W—W. 11.)

A kocka tehát el volt vetve s a passzív ellenállás megkezdődött. De a kormány is el volt szánva a legvégsőkre i hátvédül használva az evangélikus egyház pátensbarát elemeit s egyes, nem kellőleg tájékozott német protestáns theologusoknak és jogtudósoknak a pátensben ajándékozott „szabadelvű” egyházalkotmányt magasztaló nyilatkozatait, elég erősnek érezte magát egyelőre arra, hogy különösen a református részről a Révész Imre aggodalmait megcáfoló — impozáns és méltósággal teljes egyértelműségben megnyilatkozó ellenállást letörje, illetőleg, ahol ez tanácsosabb,

lassú taktikázással felőrölje. Pesten november hó 16-án mindkét protestáns egyház küldötteinek részvételével nagyszabású gyász-ünnepély tartatott a nemrég elhunyt, evangélikus vallású Tihanyi Ferencz temesi gróf felett, aki a legutóbbi években egyik jeles és befolyásos képviselője volt a legmagasabb körök előtt egyháza s az egész magyar protestantizmus ügyeinek s akinek felesége református Rhédey-leány lévén, már ez okból is, méginkább pedig a közös nagy veszedelem súlya alatt, forrón összedobbant e gyászos alkalommal a két hitvallású protestáns magyarok legjobbjainak a szíve (annál inkább, mert már akkor szomorúan nyilvánvaló volt a nem magyar nemzetiségű lutheránusok nagy többségének a pápens felé hajlása.) A nagy Székács József mellett — az evangélikus templomban — Révész Imre, az evangéliumi protestáns testvériséget akkor is, később is egész életén át szívében viselt debreceni kálvinista pap volt a csendes és fenséges demonstrációvá vált gyászünnepének másik szónoka. Beszédében (Jeremiás 50: 4—5. alapján) a lelkeken ülő nyomott és elszánt hangulatna megfelelően, megragadó szavakkal fejtegette a magyar protestáns köz- és főnemességnek elévülhetlen történelmi érdemeit a magyar reformáció elterjesztése és a protestáns hit megszilárdítása körül s megrázó erővel tette föl a kérdést: „vájjon lesznek-e, avagy vannak-e e nehéz időkhöz képest elegendő számmal, az elhunyt apáknak méltó ivadéki?” „Oh e kérdésre bús kétséggel hánykódik szívünk indulatja’... Ha tekintjük az egyházat a maga egész mivoltában: pásztorok és nyáj, nép és főrangúak, már-már mindnyájan szédeigünk az Isten haragjának borától és szégyenelni kezdjük a mi Urunk Jézus Krisztusnak evangyeliomát...” Majd szívbemarkoló szavakkal intette további összetartásra a két testvéregyház gyermekeit, magasztos bizonyágtévással rajzolva eléjük a megváltó Jézus Krisztusba vetett hit csodahatalmát. „Tegyük bár az egyházért — monda a pápensügynek pusztá politikummá válása miatt állandóan aggódo prédikátor — oly függetlenné az államtól s más hitfelezetektől, amilyenné csak lehet, s vívjuk bár ki számára, a lehető legszélesebb társadalmi szabadságot, és adjunk néki oly alkotmányt, mely a törvényhozói bölcsességnek remeke legyen, ha nincs igaz hit, mely mindezekbe életet fuvalljon, akkor minden szabadság s az egész alkotmány nem egyéb fővényre épült háznál, mely ellen el jó az idők folyamán a zápor és szélvész, s egy fuvallattal, egy illetessel végkép ledönti azt. Nem más tehát, mint

egyedül az igaz, élő, apostoli hit, lehet az anyaszentegyháznak azon kőszikla fundamentuma, melyen az életnek bármely kísérte-
 teti és szenvedései s még a pokolnak kapui is soha diadalt nem
 vehetnek.”⁶¹ Ezt a beszédet a család, a Székácséval együtt, csak-
 hamar kinyomatta, a rendőrség azonban a már kész példányokat
 lefoglalta és a Heckenast-nyomda udvarán halomba rakatván, el-
 égettette. „És hogy ezzel vége lett az ügynek: azt csak tekintélyes
 protestáns főurak közbenjárásának lehet köszönni.”⁶² A gyászünne-
 pély alkalmából közös protestáns értekezlet is volt Pesten, amelyen
 a vezérférfiak az ellenállás további, lehetőleg egységes irányításáról
 tanakodtak, s melyen Révész Imre azt az elég leverő tapasztal-
 tatott tette, „hogy világi uraink közül, voltaképen csak Tisza K.
 az, ki az ügyet igazán tanulmányozza s valójában szívén viseli.”⁶³
 Ez ítélezésben sok része lehet szokott sötétenlátásának, (maga is
 korrigálta később) de annyi bizonyos, hogy a pátenstügy a már
 akkor országszerte egyéb vonatkozásban is egyre merészebben
 megnyilatkozó egyetemes, dacos nemzeti érzés áramába csakugyan
 erősen bekapcsolódott, ami ugyan egyrésztől rendkívül emelte a
 protestantizmus népszerűségét valláskülönbőség nélkül minden jó
 magyar ember előtt — de másrészt alkalmas volt arra, ami
 Révészt folyton nyugtalanította, hogy különösen a világiak ambi-
 ciónusabb része politikai- köz- és talán magáncélokot is talál
 majd összekötni az egyházvédelem ügyével. A kormány egyelőre
 úgy papokkal, mint világiakkal szemben a legmerevebbül visel-
 kedett: Tiszánál és Balogh Péternél már novemberben házkutatás
 volt a Révész biztos tudomása szerint. „Nálunk közügyekben
 semmi újabb fordulat — írja december elején. — De állhatatosság,
 következetesség, s hűség mind halálig, azt hiszem, hogy van.”⁶⁴
 A tiszántúli egyházkerület 1860 január 11-ikén tartotta ez
 ügyben a debreczeni Kistemplomban legemlékezetesebb, hitvalló
 tényé magasztosult közgyűlését, a közelebbi és távolabbi vidé-
 kekről begyűlt óriási közönség jelenlétében, amely a katonai és
 polgári közegeket ideges megdöbbenésbe ejtette s a legmesszebb
 menő fegyveres óvintézkedésekre bírta. Erőszakos föllépésre azon-
 ban nem került sor, mert a gyűlés elejétől végig a legméltóságo-
 sabb nyugalommal, a szent ügghöz méltó halálrakész komoly ön-
 fegyelemmel folyt le. A gyűlés a császári biztos tiltakozását tuda-
 másul vévén, lelkes és elszánt hangulatban együttmaradt s egy,
 az uralkodó elé terjesztendő újabb feliratot fogadott el, amelyben

ismét a Révész Imre azon érvei és tételei érvényesültek, amelyekkel ez az ügyben október 8-ikán és 22-ikén, valamint november 2-ikán kelt újabb miniszteri rendeleteket bírálta. (PM. 140—157. II.) Az elsőnek Révész ama három állítását cáfolta meg röviden és hathatósan, amelyek szerint az uralkodónak az egyházalkotmány ügyébe való illetén beavatkozását 1. az 1791. XXVL törvénycikk 4. pontja öneki tartotta fenn; 2. maguk a protestánsok ismétlenül sürgetve kérték; 3. 1827-ben maga az országgyűlés is, az orvoslandó sérelmek között, sürgette. A másodiknak abbéli állítása tarthatatlan voltát mutatta ki, hogy „az 1848. előtti állapotra való visszahelyezést kérelmező beadványok ő Felségével közöltettek a pápens és a miniszteri rendelet által elintéztettek.” A harmadiknak, — mely már magyarázgatásokba bocsátkozott s szokatlanul mérsékelt hangjával némi reményt nyújtott a közeledésre — Révész azt a két főtételeit vette széleskörű történelmi vizsgálat s azon alapuló cáfolat alá, hogy 1. „a zsinatra nézve határozott szabály nem létezett, elannyira, hogy a zsinat szerkezete és tárgyai feletti döntő határozatot az 1791. XXVI. t.-c. 4. §-ában az országfejedelemre kellett hizni⁴ t 2. „hogy a zsinati törvényhozás kellő tökélyű, tekintélyű s megnyugtató legyen, e végre azon alsóbb testületeket kellett mindenekelőtt rendezni, melyeknek közvetett vagy közvetlen választásából a zsinat megalakulni fog”.

Ez a közgyűlés egyúttal egy, a legkiválóbb lelkészi és világi vezetőkből álló küldöttséget is delegált, hogy ezt a főliratot az uralkodóhoz juttassa el, s megbízta azt, hogy lehetőleg egyöntetűen járjon el a többi református, sőt evangélikus kerületek ugyané célra kiküldendő vezérférfiaival. „Ne félj, csak higgy!” idézte az Úr szavait Hegedűsnek Révész Imre⁶⁵, aki amavval együtt szintén a bécsi küldöttség tagjai közt volt. A nagy és tekintélyes országos protestáns küldöttség január 22-ikén ért Bécsbe s ott napokig tartózkodott, remélve a császár elé bocsáttatásának kieszközölhetését. Erre az eshetőségre számítva, a küldöttség méltán nagytekintélyű elnöke, idb. Vay Miklós báró számára el kellett készíteni azon feliratszerű beszédet, amelyet ő a küldöttség élén s a kiküldő egyházak nevében élőszóval fogott volna a fejedelemnek elébe terjeszteni. Ezenkívül nagyfontosságú irat megfogalmazását a küldöttek közbizalma ismét csak Révész Imrére ruházta, aki azt némi vonakodással, de közmegelegedésre teljesítette is. Fogalmazványa formailag remeke az igazát tudó és érző,

de bölcsen és nemesen mértéktartó, bensőleg szabad és rendületlenül hívó magyar kálvinista jobbágy hangjának; tartalmilag pedig pompás összefoglalása mindazon súlyos és cáfolhatatlan érveknek, amelyek eddig — legnagyobbbrészt szintén a Révész Imre tudományos készletéből — a pátens ellen felhozattak. Ezeknek rövid, tömör és nyomatékos fölfejtése után a beszéd esdekelve kérte a fejedelemtől a nyiltparancs visszavonását, az egyháznak 1848 előtti törvényes állapotába visszahelyezését, szabad zsinattartást, az alsóbbfokú egyházi hatóságok, testületek és személyek zaklatásának és kényszergetésének megszüntetését s a pátenssel szemben való ellentállás miatt eddig elítéltek számára az amnestiát' „Mi pedig — e burkolt, de nagyon komoly intelmet magukban foglaló szavakkal végződik, a kitűnő írásmű — mint mindvégig hú alattvalók, hitfeleinkkel együtt, buzgón könyörgünk a királyok királyának s a népek Istenének, hogy... áldja meg Felségedet azon valódi dicsőséggel, mely a bölcs, igazságszerető és kegyelmes fejedelmeket, népeik csendes megelégedésében, nyugalomban és hú ragaszkodásában a sírig, sőt azon túl is szokta kísérni.” (PM. 158—167. 11.)

A küldöttség hiába tartózkodott egy hétig Bécsben: a császár elé bebocsáttatást nem nyerhetett, s egyes tagjainak, köztük Révész Imrének, Zimmermann József miniszteri osztálytanácsossal folytatott tárgyalása is — melyet pedig a közeledés útjának egyengetésére maga a kormány kezdeményezett — eredménytelenül végződött. Zimmermann Révészt — akinek munkáit jól ismerte és nagybecsüléssel emlegette — ismételten invitálta négyszemközti tárgyalásra is, de ő nem volt erre kapható (PM. 159. 1.). Már ekkor ismeretes volt az a (jan. 10-rol valószínűleg csak taktikából keletkezett) újabb miniszteri rendelet, amelyre már a Vay számára elkészített beszédben is történt reflexió s amely nem kevesebbet célzott, mint az egyes gyülekezetek egyenes föllázítását törvényes egyházi felsőségeik ellen, fölhíván őket, hogy a pátens értelmében azonnal szervezkedjenek s így alulról fölfelé erőszakolják ki a nagyobb egyházi testületek hasonló berendezkedését; az egyes helyi lelkészeknek pedig közvetlenül megparancsolta, hogy a rendeletet kézhezvétel után a legközelebbi vasárnapon a templomi szószékből hirdessék ki. A küldöttség — mely az élőszóval el nem mondhatott beszédet felirat alakjában próbálta, de siker nélkül, benyújtani az uralkodóhoz — nem akart addig szétozolni,

amíg e legújabb rendelettel szemben követendő magatartásra az egyházaknak, főképp a vidék távolabb eső helyein könnyen zavarba hozható lelkipásztoroknak félreérthetetlen és föltétlen erkölcsi tekintély» tájékoztatást nem nyújt. Ennek a tájékozásnak a megfogalmazására ismét csak Révész Imrét kérték föl, aki azt Hotel Muntsch-beli szállásán késedelem nélkül meg is írta úgy, hogy a kiküldöttek, mindössze két rövid pont utólagos betoldásával, betűről-betűre első hallásra elfogadták (némelyek ugyan túlkeménynek tartották, de, különösen a Lónyay Menyhért erélyes föllépésére, mégsem lágyítottak semmit a Révész eredeti szövegén; PM. 7. 1.). Ez a Tájékozás igazi vezéri hangon figyelmezteti a lelkipásztorokat arra, hogy a miniszteri rendelet pusztá kihirdetése által is az érvényben levő egyházi törvényekkel jönnek ellenkezésbe és hivatali esküjüket szegik meg; röviden, de alaposan kioktatja őket a polgári hatóság erőszakos fellépésével szemben követendő maguktartásáról, a presbyteriumokat inti, hogy a netán eltántorodó lelkipásztorokkal szemben is maradjanak meg a törvényes alapon; ígéri a törvényes alapot elhagyókkal szemben a kánon-szerű fegyelmi eljárás megindítását, az állhatatos hűségük miatt sérelmet szenvedőkkel szemben pedig az erkölcsi és anyagi kártalanitást; végül hangoztatja, hogy az egyes lelkészekre nézve kötelező követelmények fokozott mértékben kötelezik az espereseket, püspököket, egyházm. gondnokokat és egyházker. főgondnokokat is kívánja, hogy a püspökök járjanak el lehetőleg egyöntetűen és hogy a törvényszerű egyházkerületi gyűlések mindenütt tartassanak meg.

A küldöttség, ezt a rendkívül nagy kihatású, bár fokozottan kockázatos lépést megtévén, január 28-ikán délben tartotta utolsó értekezletét ε azután eloszlott Bécsből. Ez ünnepélyesen komoly és felelősségteljes hangulatban tartott záróösszejevetelen Székács József indítatva érezte magát, hogy befejezésül a pillanat súlyához mért magasztos hangú imádságot s utána Miatyánkot és áldást mondjon.⁶⁶ Jellemző, hogy Székácsnak ezen a, mielőttünk nagyon is természetesnek tetsző cselekedetén a küldöttség tagjai többen, köztük Révész Imre is, erősen meglepődtek; még pedig nemcsak azért, mert arra Székács a küldöttség egyetemétől előre felkérve nem volt, hanem azért is, mert különösen a reformátusok közül többen osztoztak Révész Imrének ama, 18 évvel később is fenntartott és irodalmilag nyíltan kifejezett nézetében, mely szerint, úgymond;

„részemről semmiféle oly imádkozásnak helyeslője s barátja nem vagyok, amelyhez az ostentázióknak vagy produktzióknak, az őszinteség és természetesség hiányának s más efélének még csak árnyéka is férhetne. Nekünk magyaroknak sehogy sem jól állának ezek az uton-utféien való pietisztikts imagyakorlatok. Nagyon jól ösmerem a maga helyén való igaz könyörgésnek kibeszélhetetlen magasztos erejét; de túlzásokat helyeselni itt sem lehet. Volt a többek közt egy oly külföldi protestáns lelkész ösmerősöm, aki az árnyékszékbe is magával vitte az imakönyvet és ott imádkozott.⁶⁷ A minap egy külföldi jezsuitával utaztam együtt vasúton, fiatal nők is ültek ott, és a szegény barát, órákon keresztül, mozgó szájjal, folyvást morzsolta a breviáriumot. Az eféiek már, csakugyan nem iienének magyar emberhez; pedig a pietizmusnak tényleg vannak ám, különösen némely külföldi protestánsoknál ily ragályos kór tünetei”.⁶⁸ Ez az eset és felfogás vakítóan világot vet arra a XIX. századi magyar kálvinista lelkületre, amelynek Révész egyik legtisztább és legnemesebb képviselője volt s amely — csakhogy a vallásosság külső megnyilatkozásaiban farizeusi túlzásba ne essék — az ellenkező, mondhatnók sadduceusi túlzásba esett: a lelki szemérmességet lelki begombolkozottságig fokozta s inkább világiasabbnak szeretett látszani, mint amilyen volt tényleg, semhogy kiteregesse mások előtt a maga legintimebb érzéseit. Ez a magyar kálvinista lelkület a kultikus formákhoz nem kötött imádság egyedüli helyéül, Jézus szavainak (Máté 6: 5—8) nagy mértékben egyoldalú értelmezésével, a bezárt ajtajú belső szobát tekintette s elhalványodni engedte maga előtt úgy gyakorlatban, mint elméletben, a közösségi könyörgésnek, az imádság nyilvános biznyságtévő erejének. szükségét és jelentőségét, amely pedig úgy a Jézus életéből, mint általában az egész Újszövetségből époly kétségtelenül és kötelezően kiemelkedik, mint az eiőhbi — aminthogy e kétféle (magán és közösségi) imádkozásnak együttes meglétele és egymásra való folytonos kölcsönhatása nélkül nincsen is normálisan fejlődő és egészségesen bővőködő keresztyén élet. Innen van aztán, hogy a pátnssal szemben tanúsított hősies és hitvalló ellenállásnak, különösen református részről, vannak olyan lelki mozzanatai, amelyek a maguk kuruos dacával inkább a még nem teljes hitű Tamás apostol zordonul elszánt lelki magatartására emlékeztetnek bennünket: „Menjünk el mi is, hogy meghaljunk vele.” (János 11:56), mint azoknak a már húsvét és pünkösöd után lévő apostoloknak végte-

lenül elmélyültebb heroismusára, akik „minekutána könyörögtek, megmozdula a hely, ahol egybegyűttek; és betétének mindnyájan Szent Lélekkel és az Isten beszédét bátorsággal szölik vala”. (Csel. 4131.) Révész Imre meghalni bármikor kész volt királyi Krisztusáért s a zsarnok arca előtt nem rettegett, de amidőn, Bécsből hazajövetelük után alig 3 héttel, Balogh Péter, a helyettes püspök „nagyon komolyan felszólította, hogy írjon könyörgést a szorongatott egyházzért, melyet aztán ő pásztori levéllel szétküld, hogy mindenütt mondják vasárnaponként”, így írt Hegedűsnek bizalmasan és jellemzően. „Kemény dolog. Nem szeretek beleavatkozni. Nem akarom hinni, hogy az imádság tartja bennünk a lelket.”⁶⁹ (Holott, mint láttuk, a történelemből jól ismerte és hangoztatta is a régi bölcs és mély keresztyéni tapasztalatot: „Preces et lacrymae sont arma ecclesiae!”) Amire Hegedűs nem is késett a helyeslő váiaszszal: „Imádságot ne készíts. Ezen fegyvert hagyjak a pápának s a lutheránusoknak..... mi válasszuk jelszavul az öreg Terhes esperes mondatát: átkodjunk meg emberül s üljünk le. Imádkozzék kiki, amint lelki szüksége hozza magával. Imádság mellé félő, hogy még bűjtöt is kellene rendelni. Ezt majd rendel a törvényszék, akit markába kap, annak.”⁷⁰ Minden kegyeletsértés nélkül megállapíthatjuk ma már, hogy itt egy, a magyar kálvinista lélekbe századok alatt beidegződött téves következtetésről van szó, mert abból, hogy némely kurucok egyúttal hitvallók is voltak, nem helyes azt következtetni, hogy minden kuruckodás egyúttal, már mint ilyen, hitvalló tény is. Olyan volt ez a felfogás, mint hogyha valaki a folyó felduzzasztott víztömegének óriási energiáját s annak hatásait szemlélve, teljesen megfélemlenék arról, hogy ez a nagy folyó végsőleg egynéhány kicsiny forrásból táplálkozik; és hogyha ezek a források kiszáradnak, az energia egy darabig még buzoghat ugyan a forrástól távolabb eső pontokon, de bizonyos idő múlva mindenütt feltartóztatatlanul odavész. A pátens-harcban erre a felfokozott, dacos energiára szerencsére nem sokáig, de annál sürítettebb mennyiségben volt szükség. A Tájékoztató küldöttség több tagja mátt Bécsben lemásolta s nemsoká az ország legkülönbözőbb pontjain olvasható volt az, kézről-kézre dugdosott másolatokban, — a tiszántúli egyházkerület pedig, márc. 1-jén tartott tanácskozmányában a maga részéről hivatalos érvényre is emelte. E hatalmas kerületben teljesen s az ország egyéb területein is nagy mértékben ez irat hatásának volt

köszönhető, hogy a most következett legsúlyosabb napokban és hetekben különösen a református gyülekezetek és azok előljárai (az eltántorodás elenyészően csekély és elszigetelten maradt eseteit nem számítva) teljesen egyértelmű hűséggel és szilárdsággal maradtak meg a régi, törvényes alapokon és keretekben s a csakhamar bekövetkezett rendőri és közigazgatási zaklatásoknak épúgy nem volt rájuk hatása, mint a köznép közt furfangosan terjesztett ama híresztelésnek, mintha a császár a pátenst a szegény nép egyházi adóterheinek könnyítésére adta volna ki s csak a papok, meg az urak ellenzik, önzésből, az egészet! — A Révész Imre tolla azonban a Tájékozás megírása után sem pihent. Bécsből hazajöttük után — amikor a tiszántúli küldöttség többi tagjaival együtt ő is kapott, lopva, fáklyás zenét a diákságtól⁷¹ — pár napra már megjelent egy február 5-rői keltezett újabb miniszteri rendelet, amely ugyan némi halvány biztatást nyújtott arra nézve, hogy a kormány a már Bécsben megkezdett és sikertelenül félbeszakadt egyezkedési kísérletek folytatásától nem zárkózik el, de másfelől annál keményebben követelte addig is a pátenshez való alkalmazkodást az egyházi élet valamennyi fokozatán. És, hogy e kemény követelésnek némi aransúlyú nyomatéka is legyen, egy ugyanaznap kelt császári rendelet 94,000 forintot utalt ki az állampénztárból, a magasabb és alsóbb egyházi tisztviselők segélyezésére» Az ügy ez állásában Révész — a néhány napig Debreczenben tartózkodó Vay Miklós báró kérésére — egy újabb emlékiratot („Futtában feltett gondolatok” stb. PM. 174. 191. 11.) fogalmazott. Ebben — bár az egész, egy nyomtatott ívre terjedő dolgozatot hirtelen, egy napról a másra kellett összeütnie — ismét nagyon részletesen, alaposan és szabatosan bizonyítja meg először is a január 10-iki rendelet sérelmes voltát, rámutatva arra, hogy az már az egyházat egészen törvényen kívüli állapotba taszította. „Oly helyzet ez, melyben még a török járom alatt sem voltak a protestáns egyházak; melyektől a maga módja szerinti igazságkiszolgáltatást és jobbiztosítást, még a pogány török sem tagadta meg. És miért történik mindez? Nem másért, mint csupán azért, mert a magyar protestáns egyház, a maga alaptörvényeihez és történeti fejlődéséhez, mindvégig hű kíván maradni.” Azután rátér a február 5-iki rendeletre s gondos vizsgálat után az egyezkedésre azt az egyetlen utat és módot találja, tisztességgel lehetségesnek, „mit hir szerint maga a Felső ajánlott”, hogy az egyéb vitás kérdé-

sek egyelőre kapcsoltsanak ki, „a megyék és gyülekezetek szervezete maradjon épen, s a megyei közgyűlések, vagy ha tetszik, az egyes gyülekezetek, megyénként válasszák, de szabadon a zsinati követeket”. Az így összeülő zsinat intézze azután tovább, egységesen, a pátenssel szemben való magatartást, kieszközölve annak megfelelő módosítását; viszont a császár engedje meg rögtön a zsinattartást. Tudja ugyan, hogy az egyházkerületi közgyűléseknek ilyképen leendő megkerülése elvi okokból aggályos, hiszen „mindennek a kerületi gyűlésből kellene kiindulni. Azonban, ha némi önmegtagadásra s resignatióra készek nem vagyunk: soha eredményre nem jutunk, ha csak az isteni gondviselés váratlan utakon nem segít rajtunk. Ha ezen kiegyenlítési mód elfogadtatnék sokkal, de sokkal többet fogna a kormány engedni, mint mi. Azért ez nagy figyelemre méltó! Mert ha a politikai viszonyok nem változnak, és mi ezen ügyet ki nem egyenlítjük, csakugyan rettenetes lesz a mi sorsunk”. (PM. 191. 1.) Ezt a dolgotat Vay Miklós báró elkészülte után azonnal magához vette, feleségével angolra fordíttatta s az angol és több német protestáns udvarokba kijuttatta.

A kormánynak és közegeinek magatartásából egyelőre tényleg mind a Tiszántúl, mind egyebütt csak rosszat lehetett jósolni. A lelkészek, esperesek, egyházi gyűlések karhatalmi brutalizálásai egymást érték. De Révész Imre örömmel írhatta Hegedűsnek március végén: „Környékünkben az ingadozásnak semmi legkisebb jelenségét nem látom. A debreceni ekkla is elhatározta, hogy ha valamelyik papját fogság stb. éri: annak fizetését rendszerént kiadja, s helyette semmi szín alatt más papot nem választ. Per se a szervezkedésről tudni sem akar. E vidéken pedig bír a debreceni ekkla példája befolyással.... Ha a kormány tovább is erőszakolni fogja a dolgot: iszonyú skandalumok lehetnek, s csudálom, hogy emberei közül senki sincs aki legalább ezt mondaná neki: állj meg egy kissé, ne rohanj vakon, mint a kergetett nyúl.”⁷² A kormány idegessége most már tényleg fejvesztett kapkodással fokozódott: noha az imént még engesztelékenyebb hírokat pengtetett, most már a vezető állásban lévő egyházi férfiak majd mind-egyike ellen megkezdte az erőszakos eljárást. Nem kerülhette ki ezt a kormánynak és közegeinek Tájékoztatásával annyi bosszúságot okozott Révész Imre sem. Néhány nappal az iménti sorok írása után, április 2-ikán, értésére adták, hogy megjött Nagyvá-

radrói Pópa György, a vizsgálóbíró, akinek a látogatására legyen elkészülve. Erre ő a pátensüggyre vonatkozó összes iratait és levelezését két, sajátkezüleg gyalult deszka közt elrejtette az iszalagos parókia kertre néző, sűrű fák takarta eresze alá s azután nyugodtan várta a fejleményeket. A vizsgálóbíró Balasovich államügyész, két polgári tanú és az atyafiságos féltés és segítőkészség vezette Révész Bálint kíséretében már aznap délután meg is jelent nála s a pátensre vonatkozó iratokat követelte tőle, mire azonban Révész Imre — életében talán ez egyszer élvén bizonyos „reservatio mentalis”-szal — kijelentette, hogy „nála nincsenek”, de azt a vizsgálóbíró felszólítására rögtön elismerte s egy előmutatott másolati példányon aláírásával is bizonyította, hogy a Tájékoztató ő a szerzője. Másnap délelőtt a városházán a vizsgálóbíró — egy év múlva már országgyűlési képviselőtársa — kihallgatta s többek között ezt a kérdést intézte hozzá: „Nem tartozott engedelmeskedni a küldöttségnek, miért írta mégis?” „Igaz — felelé a vádlott — hogy nem tartoztam engedelmeskedni a küldöttségnek, de tartoztam lelkiösméretemnek, törvényeinknek, eskümnek. Ezekkel pedig a Tájékoztató egyezik”. (PM. 208—209.11.) A kihallgatás egy hónap múlva, május 4-ikén folytatódott Nagyváradon s itt tudtára adták, hogy ellene közcsendháborítás miatt, a Btkv. 65. §-a értelmében elrendeltetett a különös vizsgálat. E vizsgálóbírói határozat ellen Révész Imre ott nyomban föllebezett az országos törvényszékhez, azután — a vizsgálati fogságot a bíró nem tartván még szükségesnek — visszatért Debreczenbe.

„Ha sejtelmem nem csal, vagy árulók vannak közöttünk, — írja ép a házkutatás napján Hegedűsnek — még pedig itt Debreczenben: vagy nekem valami levelemet fogták el. Mindegy! balgatag ember az, aki mostanában e félékre, sőt még keményebbekre is készen nincsen”.⁷³ „Látom az egészet, minden lehető vészes következményeivel együtt! — írja ugyanannak, Nagyváradról hazajöven. — Minden addig megy, ameddig a nagy Isten bocsátja? és ha Ő Felségének, a nagy Istennek tudniillik, úgy tetszik, hogy én is viseljek keresztet, elhordozom örömmel..... annyit látok és érzek, hogy én, hű leszek mind halálig. Igaz az, hogy a dob akkor szól, mikor ütik”.⁷⁴ — Ezek a félelmes napok egyáltalában nem bénították meg, sőt, ha lehetett, még fokozták munkaerejét. A tiszántúli egyházkerületnek április 20-ikán tartott harmadik nagy demonstratív közgyűlésén az ő tollából eredt a

pátensügyi újabb kemény határozat; majd, amikor összeülendő volt a négy református egyházkerületnek az az intéző-bizottmánya, melybe — a kibontakozás újabb megkísérlésére — mindegyik kerület hat rendes és hat póttagot választott (a tiszántúli ezek egyikeül Révész Imrét), a Vay Miklós báró felszólítására ismét ő fogalmazta meg május 8-ikán e bizottmány programját, amelyben, a kibontakozás végett teendő lépések egymásutánját igen körültekintően és lelkiismeretesen megjelölván, a következő helyes megfigyelést vonta le a helyzet akkori képéből: „Minden jelek oda mutatnak, hogy a protestáns ügy már igen nagy mértékben a közvélemény kezében van, melyet erőszakos rendszabályok által megzabolázni, különösen a mostani izgatott napokban egyáltalában nem lehet; minden jelek oda mutatnak, hogy a protestáns kérdés nem pusztán egyházi, hanem társadalmi kérdés, melynek célszerű megoldása, mind az egyháznak, mind a státusnak egyiránt érdekében áll, és kiáltó szüksége. Nincs benne semmi kétség, hogy ha a ministerium a maga rideg és kegyetlen eljárását tovább folytatja, a még most csak forrongó elkeseredés és elégtelenség oly tettekben fog nemcsak egyesek, de tömegek részéről kitörni, melyeket fegyveres erő is, csak nagy vérontással gátolhat meg, bizonyos időre”. (PM. 201. 1.)

E különösen nehéz, izgalmas tavaszi napok alatt, melyeknek terhét első gyermekük várása és a Révész nagymérvű testi gyengélkedése is fokozta, talált időt s egyszersmind lelki nyugalmat arra is, hogy egy, minden eddigi pátensügyi munkálatánál nagyobb-szabású terjedelmes dolgozatot készítsen aránylag nagyon rövid idő alatt azoknak a németbirodalmi protestáns theologusoknak és jogtudósoknak részletes megcáfolására, akiket az abszolút kormány a pátens mellett egy vagy más úton-módon megszólaltatott. Ezek a különben nagytekintélyű és nagy tudású urak vagy teljességgel nem, vagy nem kielégítőleg voltak ismerősök a magyar protestantizmus sajátos egyházalkotmányi és jogfejlődésével, történelmi jogállásával s a mérték, amellyel a pátenset és az abban ajándékozott egyházalkotmányt és szervezetet megítélték, elméleti megfontolások mellett kizárólag a saját, fejedelmi „summe-piscopus” alatt élő, consistorialis szervezetű egyházi életük volt. Ehhez mérten nem csoda, hogyha a pátenses ajándékot azon időkben hallatlanul szabadelvűnek találták és semmiképen nem voltak képesek megérteni a makacs és elmaradott magyarok állhatatos tiltakozását

az ellen. Révész e tudósok ellen német fordításra szánt, 6 nyomtatott ívre terjedő, nagy apológiát írt, amely a jobb idők földerültével a Sárospataki Füzetek 1862-ik évfolyamában „A magyar prot. egyház szabadságának védelme” címen teljes terjedelmében napvilágot is látott. E műben sorra veszi a pátens-ügyben fölszólat német tudósokat s azokat rendre a legnagyobb alaposággal, kimerítően és a tudományos vita szakszerű és mérsékelt hangján cáfolja. Rendre megdönti a Neue Evangelische Kirchenzeitung ismeretlen cikkírójának, Dr. Lechler G. V. lipcsei superintendensnek és egyetemi tanárnak, az egyéb (exegetikai és systematikai) téren több szerencsével működött Schenkel Dániel heidelbergi egyetemi tanárnak, Hoffmannak, a Gusztáv Adolf-egylet nagytekintélyű elnökének, Jakobson H. Fr. köningsbergi egyetemi jogtanárnak a pátens támogatására felhozott, sokszor eléggé fölszínés érveit s époly szabatosan, mint amilyen lendületesen fölsorakoztatott dokumentumokkal és argumentumokkal igyekszik fölnyitni a szemüket arra az általuk egyáltalán nem méltányolt történelmi tényre, „hogy a magyar protestáns egyházra nézve, helyzetének s viszonyainak sajátságosságánál fogva, az autonómia kérdése, egyáltalán nem oly közönyös és csekély értékű, mint sok más egyházakra nézve, hanem oly fontos és nagy horderejű, mely sok tekintetben magokkal a legfőbb dogmatikai és liturgiái kérdésekkel vetekedik/” (32, 1.) Toldalékul bírálja még az 1859 november 2-iki minisztert rendelet érvelését s külön is nagyon gondosan, ismételten fölfejt a vitában döntő jelentőséggel bíró 1791. XXVI. t. c. 4. §-ában említett felségi jogok eredetét, mely őt egész eddigi idevágó munkássága folyamán a legtöbbször foglalkoztatta. A munka német fordítását Révész, a Ballagi Mór segítségével, azonnal kijuttatta Németországba, ahol azonban — valószínűleg nem jóakarató kezek által — egy esztendőnél is tovább késleltetve volt a megjelenése. Végre sikerült azt a berlini Protestantische Kirchenzeitung, ez akkor vezető tekintélyű szabadelvű protestáns egyházi lap szerkesztőjének, a kitűnő Krause Hermannak a kezébe juttatni, akit ez a mű a magyar ügynek őszinte barátjává tett s aki Révész Imréhez írt levelében nyíltan elismerte, „hogy — úgymond — a mi tudós német theologusaink, az egyházalkotmány ügyében és alapelveire nézve, ezen műből igen sokat tanulhatnak, A mi német evangélikus egyházunknak épen az a nagy baja, hogy tudósaink minden egyházi jellemet elvesztettek s már nem is tudják, hogy mit jelent

az isteni igazság nevében valamely államkormányval szembelepni. Épen jelességénél fogva az ön művének, felettébb sajnálom, hogy az, oly megbocsáthatatlanul sokáig elrejtve hevert s oly későn jutott kezembe. Bízvást állítom, hogy annak idejében vagy kiadót találtam volna, vagy az egész művet, kezdettől végig, a Protestantische Kirchenzeitungban kiadtam volna.” (PM. 204—205. 11.) így már csak a lap 1861 október 12-iki s következő számaiban közölhette azt, némely, a német közönséget akkor már kevésbé érdekelhető részeinek elhagyásával. Krause maga írt a mű német szövegéhez előszót, amelyben hangoztatta, hogy a mű, legfontosabb részeiben, egyáltalán nem évült el, nemcsak azért, mert a német közvélemény, még a theologusoké is, meglehetősen tájékozatlan a magyar protestantizmus dolgai felől, s mert „becsületbeli kötelesség, hogy a megtámadottaknak szót engedjünk önvédelmükre; de mindezek mellett, ezen műben sok maradandó becsű is van; amennyiben ez, nekünk, német protestánsoknak, a protestáns egyházalkotmány leglényegesebb alapfeltételeit, melyek felett mi meglehetősen könnyedén beszélgetünk még ide s tova, mivelhogy még csak az elmélet pontján állunk, oly hathatós s gyakorlati komoly valódisággal terjeszti élőkbe, mely az ős hagyományú s sok szenvedések és küzdelmek közt megőrzött élő bírtoklásból veszi eredetét.” (PM. 205—206. 1.; ez utolsó sorok az eredetiben így: „mit dem gewaltigen practischen Ernste eines altherkömmlichen unter vielen Leiden und Kämpfen bewahrten lebendigen Besitzes zu Gemüthe führt.”)⁷⁵

Amikorra azonban ez a tanulmány — Révész páténsellenes munkásságának legérettebb tudományos gyümölcse — eredetiben s majd német fordításban is elkészült, már végnapjait élte az octroy egyházpolitikája. Az ország egyre izgatottabb közhangulatával szemben s a folyvást nyomasztó külpolitikai és gazdasági viszonyok között Bécsben végül is felülkerekedett a jobb belátás, amelynek útját különben már régtől fogva készítették az angol kormányának s valószínűleg más protestáns hatalmaknak (részleteikben, sajnos, még ma sem ismert, de talán most már, a bécsi levéltárak alaposabb kiaknázhatásával, végre majd megismerhető) diplomáciai közbelépései a magyar protestantizmus érdekében, továbbá az udvarnál nagybefolyású Vay Miklós bárónak fāradhatatlan és önfeláldozó tevékenysége s végül, az utolsó és valószínűleg elhatározó lökést megadva, a Török Páltól informált Benedek Lajosnak, a

lutheránus vallású magyar tábornagy-kormányzónak hitfelei s az ország nyugalma érdekében történt tiszteletreméltó, katonás fellépése a császár előtt. Már az ápr. 20-iki egyházkerületi közgyűlés alkalmával bizalmas értesülésből tudták a tisztántúli vezérférfiak, hogy a látszólag még nagyon keményen föllépő kormány Szögyény-Marich László birodalmi tanácsos útján formaszertíni egységet ajánlott: megígérte, hogy a zsinatot megengedik a protestánsoknak minél előbb, ha ezek viszont ígéretet tesznek arra nézve, hogy a zsinaton a pátenst nem vetik el a limine, hanem tárgyalni fogják. Ez egyezkedési hajlamnak volt tulajdonítható az, hogy az április 20-iki kerületi gyűlés, a kibontakozás lehetőségét álláspontjának szilárdsága mellett sem vágta be; sőt ennek volt köszönhető már az is, hogy maga ez a gyűlés fel nem oszlattatott fegyveres erővel.⁷⁶ Révész Hegedűsnek bizalmasan megvallotta, hogy a kibontakozást maga is őszintén óhajtja, mert ekkor már nagyon leverő értesülései voltak egyik-másik lelkész, sőt esperes kétértelmű magatartásáról is, „Ez előttem mind nem vala váratlan, régen mondogattam, hogy ügyünk, oly szédítő magasságra vívatott fel általunk, honnan sokan le fognának hullani... korunk és hitfeleink nincsenek arra componálva, hogy a hit és a vallásszabadság mellett nemesen megálljanak. Barátom! Sok papot tudok, olyakat, aki az 1791. XXVI. 4. §-ának tartalmát, velejét sem ösmeri, hát egyebet, ami az önvédelemre szükséges, miként tudna? S mennyire bosszant az, hogy e közelebbi gyűlésünkre csakugyan számos pápista követek jöttek az ekkláktól küldetve, sőt valóban volt egy zsidó, Trapper Bernát is. Nemde nem a lehető legnagyobb kiskorúság és öntudatlanság ez? Hát aztán a gyűlés tömege, a fáklyás zenék, a szónoklatok stb. Barátom! félek, hogy ügyünk közel van, igen veszélyes chaotikus összavarodáshoz... Ily körülmények közt megvallom, hogy az oly kiegyenlítést, mely törvényeink s autonómiánk sérelme nélkül létrejöhet, örömmel várom, megragadom, s e célból egy pár havi fegyvernagyvást is szívesen elfogadok.”⁷⁷

Ép a kibontakozásnak ezekben a remény és aggodalom közt ingadozó napjaiban féltette legjobban Révész az egyház szabadságának szent ügyét attól, hogy elborítsák a politikai szenvedélynek mind magasabbra csapó hullámai. Senkisémet volt nála mélyebb és forróbb hazafiságú magyar és senkisémet tudott nálánál jobban örülni az idők egyre világosabb jeleinek, amelyek a nyílt önkény-

uralom közeli végét jósolták. Ámde teljes és erős öntudatossággal látta azt is, hogy a nemzet és az egyház ügyei, bármilyen mély történelmi érdekközösségben állanak is egymással, nem azonosíthatók föltétlenül s össze nem keverhetők meggondolatlanul és büntetlenül: Krisztus királyi koronája nem tehető fel még a legnemesebb indokú és célú politikai mozgalomnak könnyen perdülő és még könnyebben vakot vethető kockájára sem s az egyház őrizetere bízott örökkévaló javakat egy önmagában legjogosultabb nationalisms sem ránthatja magával egy esetleges katasztrófa örvényébe. Ezért foglalt el Révész Imre például az akkortájban országszerte tartott, s hazafias tüntetések alkalmául a legnagyobb mértékben kihasznált Széchenyi-gyászünnepélyekkel szemben is talán nagyon merevnek látszó, pedig elvileg egyedül helyeselhető álláspontot, — szemben úgyszólván egyháza egész országos közvéleményével. A legnagyobb magyar temetése napján a legtekintélyesebb debreczeni reformátusuk felszólították, hogy „tartson gyászimát” a Nagytemplomban a dicső halott felett. „Én határozottan megtagadtam — írja Ballaginak. — A mi istentiszteletünk nem patriótái vagy politikai kultusz; az egyház — egyház, punktum ... Mily megvetéssel tekintene ránk a külföld, s mily kárörömmel mondanák különösen a Lechler-féle emberek: íme, nemcsak autonómiájukat, de még kultuszukat is politikai demonstratióként használják már fel a nyomorult magyar kálvinisták. Mindamellett, hogy én eféle okokon a szolgálatot megtagadtam: a nagytemplom tömve volt; de pap egy sem jelent meg; egy deák imádkozott. Sejttem, hogy az országos demonstráció-düh meg fogja rohanni ismételten templomainkat. En ekkor sem fogok engedni egy hajszálat sem.,”⁷⁸ Egy hajszálat később mégis engedett: április hó 26-án maga tartott a Nagytemplomban emlékbeszédet Széchenyi felett; csakhogy ez az emlékünnepele teljesen polgári jellegű volt: a debreczeni Casino rendezte azt, eredetileg a kollégium oratóriuma volt helyéül kítűzve s csak az egybegyűlt óriási tömeg miatt kellett a Nagytemplomba áttenni, ahova azonban a sokaságnak szintén csak egy része fért be. Egyházi ének, imádság s más kultikus alkatrész egyáltalán nem volt ez alkalommal: a Himnusz eléneklése után a palástot sem vett, csupán egyszerű magyar polgári díszben levő Révész az Úrasztala mellé lépett s onnan olvasta fel hazafias emlékbeszédét, amelyre a Szózat következett s ezzel az ünnepségnek vége volt. A pathetikus, fenszárnyaló szónoklat

főkép saját nyilatkozatai alapján igyekezett Széchenyi tragikus alakját odaállítani a hallgatók elé; magasztalta őt, mint a magyar nemzet Kassandráját és Prometheusát, sőt (ebben volt a hazafias felfogásnak tett legnagyobb, szerintünk már túlságos concessio az örök Ige embere részéről) magasztalta úgy is, mint „ha szabad úgy szólni — hazánk polgári megváltóját, ki a nemzet iránti végetlen szeretetnek, a haza sorsa feletti nehéz fájdalomnak és a mi honfiúi bűneinknek súlyos terhe alatt rogyott össze a halálos kinok Golgotháján!”⁷⁹ „Nekünk fogadást kell tennünk — intette a hallgatóságot beszéde végén — hogy a mi honszeretetünk, nem külsőségekben és phrasisokban, hanem önzetlen, nemes és mara-
dandó becsű küzdelmekben, fáradalmakban és tettekben nyilatkozik, miként az övé nyilatkozott volt. Nekünk fogadást kell tennünk, hogy a mi honszeretetünk forrongását és túlcsapongását, folyvást mérsékli azon előrelátás, vigyázás, és körültekintő bölcsesség, mely őt, virágokkal szintúgy mint sebző tövisekkel hintett pályáján vezérlé.”⁸⁰ Nagyon figyelemreméltó nyilatkozat ez annak a részéről, aki — mint nemsokára látni fogjuk — politikai tekintetben sokkal inkább a Kossuth, mint a Széchenyi nyomait tartotta követendőeknek.

„Édes Barátom! — írta az emlékünnepele utáni napon Hegedűsnek — erősen hiszem, hogy ha szükségtelen túlzásokkal el nem rontjuk dolgainkat: teljes győzelemre fogunk jutni nemsokára. Azonban, ha az örök tanácsú Istennek horribile decretuma úgy hozná magával, hogy azok, akik még most állanak, mellőlünk elessenek, mind jobb, mind balkezünk felölt legyünk mi fejfák a sírok felett, mik megmondják, hogy kik fekszenek ott, vagy legyünk kísértetek s bolygó fények ... Egy szóval: ne ösmerjük e részben el még a halál hatalmát sem”.⁸¹ Erre a fenségesen komor elszánásra azonban már a pátenssel szemben nem volt szükség: az uralkodó május 15-én kelt kézírata a pátenst azokkal szemben, akik azt elfogadni vonakodtak, hatályon kívül helyezte s egyben elrendelte a pátenstől kifolyólag keletkezett büntetések, ill. bűnvádi eljárások megszüntetését. „Csodálatos, de mégis érthető — írja Révész, a pátenssel szemben félszeg helyzetbe került lutheránusokra célozva — ...most Isten a kitartást áldotta meg”.⁸² A nagy föllélekzés öröme azonban nem szédítette el s nem jó szemmel nézte, hogy másokat ez az öröm túl a rendén elkapott. Így helytelenítette a június 10-11-iki egyház-

kerületi közgyűlés ama nagyon kurucos állásfoglalását is, hogy az uralkodónak a pátens visszavonásáért „semmi legkisebb köszönetet” sem szavazott, „Már nem tudom — úgymond ez időkbeli legbensőbb bizalmasához. Hegedűshöz írt levelében —, hogy vajjon nem túlzás-e ez s nem azt mutatja-e, hogy náluk [a világi uraknál t. i.] az egyház iránti tiszta szeretetnél sokkal erősebb a kormány iránti politikai ellenszenv’ Adja Isten, hogy ez kárt ne okozzon az egyház közügyének. Vajha lennék rossz próféta; de én nem sok jót sejtek azon esetre számunkra, ha az európai s ezzel együtt a hazai constellatiok határozottan kedvezőbbre nem változnak. Eddigelé is gyakran iszonyú nehéz volt óriási szökkenéseinket a törvény és tudomány fegyvereivel minden ponton alaposan védelmezni; s ha ezentúl is folyvást és minden ponton a kemény oppositio szerepét visszük: nem tudom, hol fogunk véget érni. Engem mindezek annyira búsítanak, hogy szándékom mindenféle egyházi közügyektől végképen visszavonulni. Ha szerte nézek e hazában: egyedül a Bárót [id. Vay Miklóst] látom és tartom olyannak, kiben az egyház iránti őszinte szeretet bölcseséggel és vigyázattal van párosulva, s kinek kezében, részemről, teljes megnyugvással látom egyházunk kormányát, aminthogy eddig is, Isten után, neki legtöbbet köszönhetünk”,⁸³

Ily nyomott hangulatok mérsékeltek Révész Imrénél a diadal jogos érzetét. Elborulásra könnyen hajló s egyre mélyebb peszimizmustól árnyalt lelke ezután is többet foglalkozott a pátensharc kedvezőtlen tapasztalataival, mint a kedvezőkkel. Mint aki a küzdelem kulisszatitkait is jól ismerte s az egyes emberek és események rejtettebb motívumai közé is sokszor beláthatott, végképen nem volt elragadtatva egyes, úgy papi, mint világi egyének magatartásától. Kivált a dunamellékiek viselkedését nem találta eléggé szilárdnak és következetesnek, aminek legmélyebben fekvő lelki oka nála kétségenkívül az volt, hogy nem tudta eléggé beleképzelni magát azoknak — Pesten! — különösen nehéz helyzetébe s Töröknek csakis jócélú diplomata sakkhúzásait és Ballaginak a Prot. Egyházi és Iskolai Lapban a rendőrségre tekintettel folytatni kényszerült örökös tojástanácát hajlandó volt nagyon is kedvezőtlenül magyarázni.⁸⁴ Már ekkor és ez okból megkezdődött elhidegülése a pestiek iránt, amely később csaknem végzetes lelki szakadássá fejlődött. A világiakat illetőleg pedig főképp az egyház szabadsága és alkotmánya öncélúságának elhomályosodása, világi

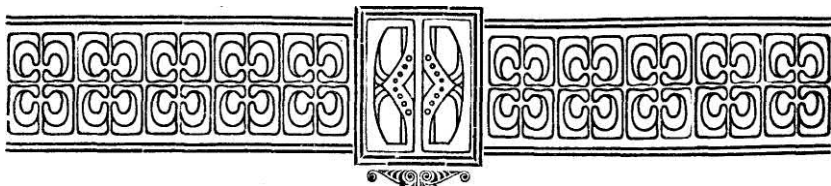
politikával való végzetes összekeveredése volt a tárgya, amint eddig is láttuk, állandó aggodalmainak. Arról ugyan nagyon szép és dokumentált bizonyosságot tett a nyilvánosság előtt⁸⁵ még sokkal később is, hogy „azon vád, mintha világi férfainkat az egyházunk szabadságáért! küzdelemben merőben, vagy csak részben is, csupa politikai érdekek vezették volna, egyenesen alaptalan; sőt állíthatom, hogy az effélének még csak látszatát is igen nagy gonddal kikerülték az illetők”; (PM. 17. l.) de ezt a tételt, mely általánosságban így igaz, „ki kell egészíteni azzal a másik, szintén nyilvánosság előtt (az előbbi sorokat három évvel megelőzőleg tett) másik nyilatkozatával is, mely szerint bizony a harc folyamán „voltak több lelkési és világi tekintélyes férfaink, akik a patens ellen nem benső meggyőződésből, nem a vallás és egyház szabadsága iránti szilárd hűségből, hanem csak immel-ámmal, vagy mellékes érdekekből tették azt, amit tettek; — voltak férfaink, akik a küzdelem idején darab ideig ott állottak mozdulatlanul és az ügy iránti rokonszenv nélkül a sötét háttérben s csak akkor léptek elő, amidőn egy vagy más érdekek előmozdítására nézve biztos kilátás nyílt ...”⁸⁰ Félreérthetetlenül idevág egyéb, hasonló értelmű nyilatkozatain kívül egy ugyanazon évbeli prédikációjának ama metsző célzása is, amely azt emlegeti, hogy midőn a nemzeti szabadság veszedelemben volt, „ilyenkor nagyon népszerű, magasztalt és hazafias dolog volt küzdeni a vallásért, emlegetni Krisztust, mint egyetlen lelki királyunkat, fejünket s szóval és tettel harcolni az ő koronájáért. Ilyenkor a vallás egy hatalmas eszköz és oly fegyver volt az emberek kezében, amely nélkül a polgári szabadság győzelmét kivívni nem lehetett volna. Ámde amint a polgári győzelem meglett, amint a vezérek megkapták az ő koszorúikat, főhivatalaikat, vagy helyöket a dicsőségnek most már nyugalmas polcán t akkor minél kevesebbet gondoltak többé a vallással, kezdenek hátra állani és nem jártak többé a Jézussal”.⁸⁷ Mindez világosan mutatja, hogy kérlelhetetlen vallási és erkölcsi puritanizmusa, mely már a pátenses években teljesen ki volt kristályosodva éles szögleteivel és fényes lapjaival egyaránt, mennyire meg tudta különböztetni a salakot az aranytól, különösen ép a próbáltatás kohójában, amidőn „hogy kinek-kinek munkája minemű legyen, azt a tűz próbálja meg”. (I. Kor. 3;13.)

Az ő ez évbéli munkáját megpróbálta a tűz s az emberi gyarlóság salakját leégetvén róla, aranynak bizonyította azt. Tá-

voiról sem vonva kétségbe a pátens elleni harcban szerepelt egyéb kítűnő papi és világi vezeték történelmileg ép oly szilárdan álló érdemeit s ismerve és elismerve a mások tollából kikerült nagymennyiségű és részben nagyértékű, kinyomatott vagy kéziratban maradt, hazai és külföldi irodalmi termékek szerepét és jelentőségét, két dolgot mégis elfogulatlanul a Révész Imre különleges érdeme gyanánt vélünk elkönnyelhetőnek. Az egyik az, hogy a legtömörebb magyarságú protestáns egyházzrész, a tiszántúli superintendens, az ő tudományos történelmi készültségének s abból merítő fáradhatatlan munkásságának köszönhetőleg vehetett részt — még pedig, helyzeti energiájának megfelelő, elejétől végig vezető, irányító részt — a nagy küzdelemben. A másik pedig az, hogy, ugyancsak tudományos készültségénél fogva, Révész volt az, aki a magyar protestantizmus veszélyeztetett szabadságának ügyét a külföld előtt a legsúlyosabb fegyverzetben, a legtárgyilagóssabb hangon, a legnagyobb politikamentességgel és a tiszteletet egyházi körökben legjobban felébresztő, komoly, hitvallói magatartással képviselte és védelmezte. A magyar protestantizmus ügye és igazsága, a gályarabok s talán még a jelenkor napjaitól megválva, sohasem állott a külföldi protestantizmus széleskörű közvéleménye előtt oly nemes, tiszta és rokonszenves megvilágításban, mint a pátensharc idején — s hogy ekkor így állt ott, abban az egyszerű debreczeni kálvinista papé volt az érdem oroszlánrésze.

Nevét már korának közvéleménye előtt ez a szereplése — melyben „gyermeket, nőt, testi éltet, hírt és jólétet” vetett kockára a Krisztus anyaszentegyházáért — vonta leginkább fénybe s ezt a fényt nem nyomhatta el teljesen későbbi nagy és népszerűtlen harcainak keserű por- és füstfellege sem; most pedig, egy megtisztult történelmi távlatban, annál nyugodtabban sugárzik az.

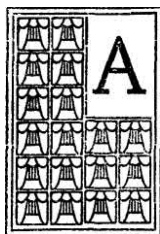

V. FEJEZET.

A FÓRUMRÓL A TANULÓSZOBÁBA.

1. Politikai szereplése.

Zt az alkotmány-octroyt, amelyet a pápens által egyházi téren kísérelt meg a protestáns magyarsággal szemben az „összbirodalom” feje, az 1860. októberi diplomával és az 1861. februári pátenssel politikai téren, a magyar nemzet egyetemével szemben igyekezett megvalósítani. Az uralkodó e közeledésének s a nyílt önkényuralmat képviselő Bach-rendszer bukásának láttára az addigi, már kirobbanással fenyegető kínos feszültség helyett az öröm és a reménykedés izgalmait fogták el a magyar társadalmat — különösen azután, hogy Ferencz József az országgyűlést 1861. április 2-ikára összehívta s megkoronáztatását ígérte. A dolgok mélyére látó s a körülményeket higgadtan mérlegelni tudó hazafiak azonban nem osztottak a közlekedés illúzióiban. Tudjuk, hogy Deák Ferenc a császárral való első tárgyalása után, 1861. január 9-ikén így nyilatkozott bizalmas levelében: „meggyőződésem, hogy Magyarország kétesebb helyzetben nem volt még, mint jelenleg. Még akkor is, ha minden oldalról legjobb szándékot teszünk fel, ha sem ott fenn absolutistikus célok, sem itt alant forradalmi túlfeszített remények nem léteznének is ... Nem egyes ember, nem politikai párt, csak az isteni hatalom mindenhatósága képes ezekből bennünket kiségníteni.”¹ Révész Imrénének ugyancsak minden oka megvolt arra, hogy az országot

lázbaejtő politikai fejleményeket csöndes parókiájából nemzete sorsa iránti mély érdeklődéssel bár, de mély lelkesedés s vérmes remények nélkül kísérelje. A történelemből s a pápens-harc minapi tapasztalásából sokkal jobban ismerte már ő az abszolutizmus lélektanát, hogysem rejtve maradt volna előtte az a tény, hogy itt egyelőre még legföljebb csak cégérváltoztatásról van szó: a kínált áru, némi nemzeti feldíszítéssel, lényegében ugyanaz az összbirodalmi, centralistikus eszme és rendszer maradt. Ifjúságától kezdve különben sem érzett soha semmi bizalmat és rokonszenvet a Magyarországot kormányzó uralkodócsalád iránt: föltétlen szabadságszeretete, erős demokratikus érzése, komoly felelősségérzettel hordozott öntudatos magyarsága és nem legutolsó sorban kemény kálvinista puritanizmus mind közreműködött abban, hogy II. Rákóczi Ferenczel együtt ő is a magyar nemzet s ebben is különösen a magyar protestantizmus „természet szerént való ellenségét” lássa az ausztriai házban, amely „ha csak az Úr Isten a természet folyását meg nem változtatja” soha „jó harmóniában” nem lehet a magyar nemzettel.² Viszont az 1848-as törvényhozást Révész, ifjúsága eszményeit meg nem tagadva, a magyar állami és nemzeti élet és fejlődés egyetlen lehetséges jogszerű alapjának tekintette s attól elhajolni s talán 1847 felé visszahajolni ellenkezett volna egész lelki-világával. Amily szilárdul meg volt azonban győződve mindezekről, époly kevés kedve volt a politika mozgalmasodni kezdő életébe tényezőként is befolyjni. Nem ment el még az 1860 decemberében Nagyváradon tartott vármegyei értekezletre sem, ahová pedig meghitták s csak írásban fejezte ki, hogy „minden tekintetben az 1848-iki törvények alapját és szellemét” tartja követendőnek.³ Épen elég gondot adott neki hivatalán és tanulmányain kívül a nagy fölszabadulás után a romok eltakarításához s új berendezkedés előkészítéséhez kezdő egyházi közélet, úgy egyházkerületi viszonylatban, mint a négy egyházkerület egyetemes értekezlete (a mai konvent elődje) révén, melynek ő is tagja s állandó munkával elterhelt jegyzője, előadója volt. Ami föllélekzeni való ideje munkái közben maradt, azt legjobban szerette kis csecsemő fiának bölcsője felett tölteni: a gyermek ugyanis roppantul gyöngye volt, jóformán születése óta állandóan betegeskedett s az őt oly nehezen várt szülőknek sokszor kellett ép a legelső hónapjaiban remegniök az életéért. Már csak ez egy okon is a csöndet, a nyugalmat és a családi kört kereste és áhította Révész Imre s esze ágában sem

volt politikai s épen parlamenti tevékenység vállalása. De egyébként is egész belső embere idegen volt a fórum zajától és mesterkedéseitől „Én teljesen visszavonulva élek — írja az 1861. év legelején Hegedűsnek — sőt jó részben el vagyok fásulva. Temérdek sok haszontalan komédiát játszanak a szabadság szent neve alatt. Mily sok a képmutató, az álarcos, a kalandor! Ily vásárhoz közeledni sem szeretek. Mester kellene ide, ki korbácsával kiűzné a szabadság és haza szent templomából ezeket. Másutt nem tudom hogy megy; de nálunk, — közelgetvén immár a tisztújítás is, — az elszomorításig neveléséges jelenetek vannak.”⁴

Mindemellett sem kerülhette ki sorsát. Az 1861. év elejévé megindult követválasztási mozgalmakban a Tisza Kálmáné mellett, akiben, mint egyik jelöltben, a debreczeni társadalom vezető elemei csakhamar megegyeztek, hamarosan fölmerült a város második kerületének jelöltjeként a pátensküzdelem alatt népszerűsége zenithjére jutott lelkipásztornak, Révész Imrének a neve is. Révész, amennyire nagy örömmel nyugodott meg azon, hogy a tőle már évek óta ismert és épen református elvhűségeért, a pátensküzdelem alatti magatartásáért igen nagyrabecsült Tisza Kálmán fogja egyikül a magyar Genfet az országgyűlésen képviselni, annyira megdöbönt önnön nevének ugyanily célból forgalombahozatalán. Sem teste, sem lelke nem kívánta ezt a megtiszteltetést. „Hat hét óta mind e mai napig zaklatnak vele — írja február 28-ikán —; de adom, folyvást a tagadó választ, nem is fogok menni semmi szín alatt.”⁶ Az unszólások azonban, a legsúlyosabb helyi tényezők részéről is, folyvást nem szűntek s ugyanakkor a kerület választóközönségében is tovább folyt, nagyon jó talajra találva, a hangulatkeltés Révész Imre megválasztása érdekében. Bizonyosan nagyon sokan voltak, s épen az egyház érdekére néző férfiak is, akik azon az alapon igyekeztek rábírní Révészt a követség elvállalására, amelyen ifjúkori barátja, a makói lelkipásztor, Szöllösi Antal: „... el nem vállalni szerintem hiba volna. Most, mikor a katolikus klérus — mint a lapokban látható törekvésekből fölismerhető — oly erősen leend képviselve, s midőn ha az előjelek nem csalnak, a protestáns egyházi érdekek is szőnyegre fognak hozatni: oly egyének, mint te, a kínálkozó alkalmat megvetni vétek lenne”.⁶ Révész azonban, egyéb okok mellett, már csak azért is keményen tartotta magát a nem-vállalkozás álláspontján, mert előre nagyon helyesen látta, hogy az országgyűlés hosszú életű úgy sem lesz és

nem fog elérni tényleges eredményeket — s amellett, több leveléből kitetszőleg, egyenesen nevetségesnek tartotta és bosszúsággal szemlélte, amicsoda nagy várakozásokat fűztek még a protestáns egyházi ügyek haladása tekintetében is ehhez az országgyűléshez egyes naivabb, bár olykor vezető állásban levő hitfelei. Teljesen a lelke mélyéből szakadt tehát az a nyilatkozata, amelyet még a március 7-ikére kitűzött választásnak a reggelén is, — midőn megválasztásának híre még mindig makacsul tartotta magát — Kovács Lajos választási elnökhöz írásban intézett, s amelyben kijelenti, hogy semmi esetben és semmi szín alatt nem hajlandó a képviselő-séget elfogadni, mert, úgymond „már régóta egészen el vagyok tökéilve, hazámnak és az emberiségnek, csekély tehetségem szerint, a prédikátori hivatal és a komoly tudományok mezején szolgálni. Más pályára, más mezőre lépni, miként kedvet, úgy képességet sem érzek magamban; és lelkiösmeretem el nem hordozhatná, hogy én, tudva és akarva, félemler legyek valahol”⁷ E levél elküldése után már bizton remélhette, hogy a választóközönség letett szándékáról s a második (Hatvan- és Piac-utcai) kerület más jelöltet talál és választ magának — se reményben egészen nyugodtan ment ei az L kerületi választásra, a kollégiumba, hogy ott Tisza Kálmánra leadja szavazatát. Itt fölkérés folytán még beszélt is; röviden ajánlotta a választóknak Tiszát, akit teljes egyhangúsággal ki is kiáltottak követnek s a jelenlevő Révész Imrét szintén egyhangúlag megbízták, hogy egy nagy és fényes küldöttség élén adja azt tudtára az épen Debreczenben tartózkodó Tiszának. „S imé, — írja le maga 4 nap múlva a további fejleményeket — amint a küldöttséget vezetve a piac közepére lépek: találkozom a 2-dik választó kerület egész tömegével, mely zászlósán jön érettem, s a választási elnök egyhangú elválasztatásomat, ott az Isten szabad ege alatt, tudtomra adá. Én iszonyúan meg voltam lépetve; de annyi időt vettem, hogy néhány körülöttem lévő műveltekhez fordulva, kérdeztem: «mit tegyek Uraim?» «El kell vállalni; nincs más mód» stb. Mind e mellett is a néphez intézett első rövid beszédemben, azt kértem, hogy válasszanak mást. «Felelősség, [!] hazafiatlanság, hidegség a közügy iránt!» stb. kiáltanak a választók, «Na, ha így van a dolog Uraim! akkor ám elvállalom stb.» Ekkor felemeltek s a piac közepén egy darabig végig vittek. Beillik komédiának is. Midőn a küldöttség dolgát elvégeztem, mentem rögtön választóimhoz. Megköszöntem bizalmukat, a küldetést el-

vállaltam, s programomat röviden előadtam. Ekkor lett volna ám, sőt voít is nagy szükség a rögtönzési talentumra, A választási elnök és egyebek mondják, hogy többbizbeli felszólításra, folyvást, egyhangúlag, egyetlen egy szó eltérés nélkül választattam.⁸ Levelem is hiában mutatattott fel. A választók tudni sem akartak róla. Most már iszonyú teher van lelkemen, s csak arról gondolkodom, hogy miként szabaduljak meg tőle, becsülettel. Ha felmegyek is Pestre, — hol azt hiszem nagyon pünkösti királyság lesz a mi dicsőségünk; — előbb-utóbb kivágom magamat, mint a jó huszár s haza jövök kedves feleségemhez, kis fijamhoz és kathedrámhoz. Itt van az én helyem”.⁹ Tehát kedvetlenül és csak a legnagyobb erkölcsi nyomás alatt vállalkozott, a politikai pályától való belső idegenségét világosan érezve, arra a polgári koszorúra, amelyért honfitársai közül annyian olyan mindent kockáztató mohó becsvágygal vetették s vetik ma is latba végtelenül kisebb szellemi és erkölcsi fajsúlyukat. Legjobban az a számítása vigasztalta — amelyet úgy az egyházhoz intézett szabadságkérő levelében,¹⁰ mint feleségéhez Pestről írt első soraiban¹¹ kifejezett — hogy az országgyűlés (amelynek eleinte még formaszertinti megalakulásában is kételkedett) sok ideig úgy sem fog tartani s ő legfőljebb 2—3 hét múlva hazakerül. Ez a számítása azonban nem vált be: az országgyűlést az uralkodó megnyitotta — mely alkalomról Révész, a képviselők nagy többségével együtt, távolmaradt s nem követte a Deák nyomában Budavárba felvonultakat az uralkodó elé —¹² s Révésznek az első kelletlen teher mellé csakhamar egy másodikat is kellett vállalnia: megválasztották a képviselőház egyik jegyzőjének, mégpedig mindjárt az első szavazáskor a szavazatok több mint felével, holott református papi mivolta sokaknak szúrta a szemét. Bár először ez elől is félve húzódozott, mégis csak beletörődött utoljára, „mert — mint feleségének írta — titkos szavazattal megyén ez, s egy kis tisztesség van benne, különösen reám nézve, ki szónoklani úgy sem akarok. Ne mondják tehát a debreczeniek vagy mások, hogy épen semmi sem voltam az országgyűlésen.”¹³ A körülmények azonban úgy alakultak, hogy nem maradhatott némán. Hetek teltek el, amíg kialakultak a pártok: a Deák Ferencz vezetése alatt álló felirati s a leginkább Teleki László gróf körül kristályosodó határozati párt. Mindakettő teljesen egyetértett abban, hogy az 1848-as törvényhozás alapjára való visszahelyezkedés elengedhetetlen feltétele az országgyűlés együttmaradásának és továbbmun-

kalkodásának; csak hogy míg amaz ezt az álláspontot — hogy a közeledés útját legalább formailag előre be ne vágja, — felirat alakjában kívánta a tényleges uralkodónak tudomására juttatni, addig emez — a „forma dat esse rei” elve alapján — úgy gondolkozott, hogy a törvénytelenül trónra jutott és megkoronázatlan Ferencz Józsefet még a formák terén tett engedékenységgel sem szabad legitimnek elismerni s ezért egyszerű határozattal kívánta kifejezni a jogfenntartás álláspontját. Természetesnek tarthatjuk, hogy Révész Imre előtt az ő egész, keményen logikus, egyenes és politikai útvesztőkhöz legkevésbé sem szokott gondolkozása, úgyszintén puritánul következetes, diplomata megfontolásoktól merőben idegen jelleme a határozati párt álláspontját tette rokonszenvesebbé. Lelkéből utálta ugyan azokat a nagyhangú nemzetiszínű s olykor egészen forradalmilag árnyalt frázisokat, azt az éretlen ökölmotogatót, amellyel ennek a pártnak nem egy tagja igyekezett hazafiasságban túllicitalni a másik pártnak egészben véve csöndesebb táborát — de viszont a feliratiaknak szerinte megalkuvó álláspontját legyőzhetetlen ellenszenvvel fogadta s maga Deák iránt is akkora bizalmatlansággal viseltetett kezdettől fogva, hogy azt szinte megdöbbenéssel kell sokallanunk ennél a hatalmas ethikai szenvedélyektől izzó, de különben rendkívül fegyelmezett elméjű embernél. („Valóban, e derék ember vagy igen felénk; vagy megromlott lelkiösméretű” — írta Deákról feleségének már a megnyitás napján! ¹⁴) Viszont a határozati párt egyik legjelentékenyebb alakja debreczeni képviselőtársa, Tisza Kálmán volt, akit Révész a legteljesebb bizalmával övezett s aki — amennyiben olyan erős és önálló egyéniségnél, mint Révész Imre, ilyenről egyáltalán szó lehetett — kétségkívül a legerősebb külső kapcsolatok egyike volt számára a határozati pártban. Magát Teleki Lászlót is rendkívül nagyrabecsülte Révész s tragikus halála után, mely legvezéribb egyéniségétől fosztá meg hirtelen-váratlan a határozati pártot, pesti gyászünnepélyén, június 2-ikán ő tartott felette (ismét nem prédikációt, csak hazafias) orációt „a nagy lelkek nagy fájdmairól”, megrendítő férfibánattal siratván el benne azt, akinek, mint a meteornak „tündöklő fényére hittel s reménnyel tekintett minden igaz honfi e hazában; és ímé, önnön fájdmának tüzetől, az egyik legnemesebb magyar szív, nemsokára megrepedve, szétszakadva lőn! — Oh sors, lábad alatt a szegény halandó, olyan mint a féreg!”¹⁶ Megelőzőleg már a tisztos agg Palóczy László

pesti gyászünnepén is — ápr. 29-én — ő volt az orációt mondó lelkész: mindkét alkalommal egy ország színe előtt volt alkalma hatalmas szónoki erővel előadott, mély benyomást keltő s országos nevét még fényesebbé tevő bizonyosságot tenni az örökélet Igéjéről s benne a maga életének igazságairól. Ámde pártja nemcsak ilyen parlamentenkívüli megnyilatkozásokat várt tőle: a határozati pártnak nagy érdeke volt a Teleki pótlására azokat a súlyt és értéket jelentő tagjait is a porondra küldeni, akik maguk ilyen szereplésre egyáltalán nem vágytak és nem készültek, így tehát Révész Imrének is fenékiig kellett ürítenie a keserű poharat és bár minden gondja s gondolata állandóan csak a hazaszabadulás, a lemondás, az otthon volt — főképp miután ifjú feleségétől egyremásra kapta a riasztó híreket háromnegyedéves kis Kálmán fia rossz egészségi állapotáról — mégis csak ki kellett tartania s a Deák május 13-iki beszédére válaszul május 31-ikén, az otthoni aggasztó hírek és a Teleki-gyászünnepélyre készülés miatt igen zaklatott lelkiállapotban elmondania első és egyetlen országgyűlési beszédét, a határozat védelmére. A beszéd, melyet pártjának, sőt az egész Háznak tetszészaja több ízben szakított félbe s melyet az ellenpárt is viharosabb ellenmondás nélkül, tisztelettel és figyelemmel hallgatott végtgt¹⁶ úgy formai kidolgozottságára, mint az alapját tevő történelmi tanulmányok mély és alapos voltára tekintettel még az akkori (a maiaknál sokkal magasabb mértéket elbíró) parlamenti beszédek közül is kivált, elannyira, hogy Deák Ferenc a határozatot védő beszédek közül egyedül erre tartotta érdemesnek külön is tüzetes reflexiókba bocsátkozni. Révész Imre azzal az ironikus megjegyzéssel kezdte beszédét — az előtte folyt tengernyi szócséplésre célozva, — hogy veszi magának, úgymond „azon háládatlan, sőt Zordon és közöttünk most, úgylátszik, kelletlen szerepet, hogy szorosán magához a kitűzött tárgyhoz” szóljon. Azután keményen kifejezte azt a nézetét, hogy ezt az országgyűlést tulajdonképpen csak „népképviselők testületének” tekinti, mert „épen nem ők azon kellékekkel, melyekkel pozitív törvényeink értelmében egy országgyűlésnek bírnia kell.” Szólania, nyilatkoznia azonban ennek ellenére is lehet, sőt kell az uralkodóval szemben, s e nyilatkozat tartalmára nézve Révész kifejezetten kijelentette, hogy lényegileg egyetért a Deák felirati javaslatával. Egy pont ellen azonban erős kritikai támadást intéz, nevezetesen a feliratnak a *pragmatica sanctiora* való folytonos hivatkozását rendkívül aggályosnak tartja

s abban szabatosághiányt, sőt egyenes tévedést lát. Tudja ugyan, hogy az egész újabb hazai közvéleménnyel szembekerül, amidőn ezt állítja; „de tudom azt is — úgymond — hogy maga a tiszta igazság, s több mint egy századnak dokumentált törvényes gyakorlata mellettem áll. Ugyanazért nyugodtan és bátran ismételve állíthatónak vélem, hogy a *pragmatica sanctorum*, a magyar közjogi viszonyok mezején szó sem lehet, minthogy azon a néven teljességgel nem lehet egyebet értenünk, mint azon családi szerződést, azon örökösödési szabályzatot, melyet VI. Károly római német császár, némely korábbi, szintén családi szerződések alapján, 1713 április 19-én adott tudtára titokban, a maga minisztereinek és udvari tanácsosainak.” Ezt a tételét azután a történelmi érvek egész arzenáljával bizonyítja és védelmezi, elég keményen megrója a „*pragmatica sanctio*” elnevezésnek a magyar törvényhozás nyelvbe való „vigyázatlan” beviteléért még magát a tőle különben őszintén tisztelt és csodált 1847—48-iki országgyűlést is, majd következtetésül ezt vonja le: „Mellőzzük tehát mi is, miként őseink mellőzték, a *pragmatica sanctio* nevezetet, hanem szóljunk hazánk sarkalatos törvényeiről ... Hazánk alkotmányos függetlensége és önállósága mellett alig van egy-egy hatályosabb bizonyíték, mint az, hogy őseink a *pragmatica sanctio*t híven és következetesen ignorálták; — és viszont, méltán tartani lehet tőle, hogy ha a *pragmatica sanctio* nevezet törvényhozásunk s közjogi viszonyaink mezején kanonizáltatik, vele együtt oly ferde fogalmak és elvek fognak becsempésztetni, melyeknek alkotmányunk organismusában semmi legkisebb jogosultságuk nincs, s melyek hazánk szabadságára és függetlenségére nézve, veszélyes hatásúakká, vagy legalább zavart okozókká lehetnek.” Ezután, a felírás szándékának helytelenségét bizonygatva, súlyos szavakkal foglal állást a határozat mellett t „ha ő Felségéhez sem mint koronás királyhoz, sem mint törvényes trónörököshöz föl nem irhatunk: nem irhatunk hozzá másként mint meghódítottak a meghódítóhoz... Ezt pedig mi, kik népfelségi jogoknak s történelmi alkotmánynak vagyunk képviselői, őrei és védelmezői, semmiképen nem tehetjük; mert ez nem egyéb lenne, mint az alkotmányos és jogi álláspontnak tetteles elhagyása, vagy legalább ignorálása. Amit én ugyan részemről, mint hazámnak egyik képviselője, sohasem teszek, s később vagyok inkább hazamenni, mintsem hogy a népfelségi jogoknak s a történelmi alkotmánynak álláspontját csak egy percre is elhagyjam.” Rendre

fölhozván ellenvetéseit a felirat mellett fölmerült érvekkel szemben, ezzel a burkoltan is éles csattanóval mutatja meg legjobban a maga és a Deák alapálláspontja s az egész lelkületük közötti különbséget: „Mondatott az is, hogy miként a természetben az elemek egyesülve vannak úgy kell nekünk is egyesítenünk a szigorú jogot, a politikai bölcseséggel. Elösmerem ezen elv helyes voltát új törvények alkotásánál, új vívmányok kieszközlésénél. Ámde a mi alkotmányunk egy létre jött, egy időszerűleg kifejlődött Organismus, amelyben az elemek sürgetett vegyülete már megvan. Es amidőn ezen történeti alkotmány iránti hűségéről, s ennek teljes visszaállításáról van szó I nincsen többé helye elemek vegyítésének, hanem határozott és feltétlen hűségnek, oly hűségnek és elszántságnak, mint amilyennel viseltetett a harcba menő spártai katona hazája törvényei iránt.” Az isteni igazságszolgáltatás bizonyosságára való fenkölt hivatkozással végezte be a másfélórás beszédet, amely a felirati pártot, magát Deákot is meglehetősen konsternálta, a saját pártját pedig zajos üdvözlésekre lelkesítette. „Istené a dicsőség — írja a nagy nap estéjén feleségének — magamnak nem tulajdonítok semmit.”³⁷

A roppantul nagy előtanulmányt igényelt beszéd elmondása után minden, a képviselőségével vállalt erkölcsi köteleztetését le róva érezte. Sem célját, sem értelmét nem látta annak, hogy csak egy napig is tovább szívja a parlament és a pesti utca halálosan megunt levegőjét és nélkülözze a minden szívdobbanásával áhított otthon meleg, munkás és tiszta csöndességét. Még a pár nap múlva bekövetkezett szavazást sem akarta megvárni; nem annyira azért, amit Eötvös Károly a maga közismert, szép cikkében¹⁸ inkább csak következtetve állít: hogy t. i. megundorodott volna a két párt között már ekkor készülő paktumtól, mely magasabb (?) politikai megfontolásból azt célozta, hogy a határozati párt tényleges többsége ellenére is a szavazásnál a felirat győzzön (aminthogy úgy is lett), hanem azért, mert, amint Hegedűsnek maga megírta: „ha én — úgymond — elveimhez, melyeket nyilvánítottam, hű akartam maradni: szükségesképen haza kellett jönnöm a szavazás előtt. Aki valamely kérdés felett szavaz, az ezzel tetteleg nyilvánítja, hogy a többségnek magát alárendeli Ezt pedig én, ezen kérdésben semmi szín alatt nem tehettem, mert azt hiszem, hogy más dolog az új törvények hozása, más a meglévő törvények iránti hűség. Ez utóbbi esetben, ha egymagam

vagyok is száz ellenében: engedni nem fogok. Ezt én megírtam még kezdetben a debreczenieknek”.¹⁹ Csak a Teleki-gyászünnepeyre vállalt szolgálatát végezte tehát még el s aztán még aznap megírván lemondó-levelét, késedelem nélkül hazautazott gyülekezetébe, őt szorongva váró kedveseihez.

Már csak az újságokból olvasta tehát Deák Ferencnek június 4-ikén tartott, a felirati vitát bezáró beszédét, amely — mint mondók — az ellenpárt szónokai közül egyedül a Révész Imre érveivel foglalkozott különlegesen. Deák egyszerű, de annál nagyobb súlyú szavakkal tisztelgett a nemes ellenfélnek, kinek végleges távozását — mint monda — fölötte sajnálja. „Nem szokásom üres szavakat mondani, bókokat még kevésbbé; ő a fennfogyó lényeges kérdésre nézve más nézetből indult ki, mint én, de tisztelem észtehetségét s jellemének szilárdságát s azért ismétlem, hogy távozását veszteségnek tartom”.²⁰ Azután, a maga álláspontjáról, részletesen és igen nagy készüllettel igyekezett megerősíteni Révésznek az országgyűlés megalakultságára s még inkább a *pragmatica sanctióra* vonatkozó nézeteit, amelyekkel szemben Deáknak a magyar közjogban való sokkal nagyobb jártassága és végtelenül routine-osabb politikai érzéke kétségtelenül nem egy pontban fölényesen érvényesül; energikusan védelmébe veszi Révésszel szemben — a *pr. s.* „adoptálása” miatt — az 1847—48-as törvényhozást, anélkül azonban, hogy a Révész aiapáiláspontját akár elvileg, akár történelmileg döntően meg tudná ingatni. — Révést roppantul meglepte és kellemesen érintette Deáknak vele es beszédével szemben tanúsított különös figyelme, meggyőzöttnek azonban egyáltalán nem érezte magát: „néhány ponton — úgy mond magánlevélben — félreért engem Deák s nem azt cáfolja, amit én felállítottam, vagy felállítani akartam”. Ez — gondolta — onnan ered, hogy mivel a Deák részéről való ilyen tüzetes cáfolatra egyáltalán nem számított, nem utalt beszédében határozottan a Deákénak némely pontjára.²¹ Egy darabig szándéka is volt önálló munkát írni a *pragmatica sanctio* kérdéséről;²² de aztán letett róla, nyilván azért, mert a politikai és közjogi dilettánskodás a hivatásért komolyan lelkesülő papnak és tudósnak még ilyen impozánsul sikerült kezdet után sem volt inyére.

Lemondását azonban nemcsak a vitriolos pennájú Kákay Aranyos (Kecskeméthy Aurél) ítélte később „dezertálásnak”,²³ (bár annyit ő, az ádáz deákpárti is elismert „a debreczeni Dupan-

loup”-ról, hogy „tudománya úgy látszik van!”), hanem, mindjárt megtörténte után, a debreczeni választóközönségnek főleg alacsonyabb rétegei is. Akiről a Dongó c. helyi élclap megválasztatásakor még ilyen kortesnótát közölt:

Megtestesült lángész,
Aki Tisza mellett
Leendesz most révész,
Éljen soká Révész,²⁴

annak el kellett viselnie, hogy hazajövelekor — a másfél év előtti pátenzügi fáklyás-zene szomorú s a „népkegyre” jellemző visszajaként — macskazenét kapjon a csöcseiéktől²⁵ és hogy a hirtelen lemondását és hazajövetelét alaptalan és ostoba kommentárokkal és találgatásokkal kísérik²⁶ (pl. hogy mint képviselőházi jegyzőt érte volna megszegyenülés; vagy megfutamodott a Deák érveinek súlya elől stb.). Zavarosban halászni mindig kész elemek részéről egyideig még afféle súsárlások sem hiányoztak, hogy mégegyszer fel fogják neki kínálni a képviselőiséget s ha nem vállalja, majd papnak sem kell többé.²⁷ Pedig, aki csak valamennyire ismerte is a Révész Imre jellemét és gondolkozását, az, egy parányi értelmes jóakarattal mellett, nemcsak meg nem botránkozhatott ezen a lemondáson, de sőt természetesnek találhatta azt. Elvégre köztudomású volt, hogy a mandátumért nemcsak nem futott, de azt csak a legnagyobb erkölcsi kényszer alatt fogadta el; képviselőisége első percétől kezdve tudták nemcsak bizalmasai, de tágabb körök is, hogy e tehertől, mihelyt tisztességgel teheti, szabadulni óhajt, és hogy ez a szándéka egész Pesten iéte alatt folytonfolyvást csak erősödött, annak egész sereg levele bizonyosága; magának egy méltán nagy, de mulandó országos feltűnése kívül (amire sohasem vágyott) tehernél, bosszúságnál s jelentékeny anyagi veszteségnél egyebet nem igen szerzett (a képviselői napidíj roppantul csekély volt s Révész a legszerényebb pesti élet mellett is alaposan ráfizetett, amellet egyházában is magának kellett ezalatt a helyettesét fizetnie!); debreczeni választóira s általában városa és gyülekezete nevére ellenben, a nagy beszéd nem mindennapi teljesítményével, fényt és dísz hozott. A városi közgyűlés, mindezeket megfontolva, igen szép nyilatkozatban további bizalmat is szavazott a város lemondott képviselőjének²⁸ s ezzel — legalább részben — reparálta az annak érzékeny lelkén az alantas híresztelések és zajgások által esett bántalmakat.

Így végződött a Révész Imre politikai pályafutása' Rövid volt, tiszteletreméltó, sőt bizonyos tekintetben dicsőséges; de sokkal több tövist hagyott a lelkében, mint amennyi babért a homlokán. Nemcsak újabb keserőségek csüggesztő forrása lett számára a politika tisztátalan műhelyébe közlelő való betekintés, hanem jelentékenyen fölfokozta annak a meggyőződésének bús hevét is, hogy a tényleges államhatalommal való egyezkedés bármely formában is csak a magyar nemzeti szabadság és alkotmány rovására jöhet létre. Még hónapok múlva is retentő elkeseredéssel írt a határozati párt „öszverottyanásáról”²⁹. „Mit nyert már most... a nemzet és a szabadság ügye. vájjon mit haladtunk realiter, vájjon mi tért foglaltunk el azokkal a feliratokkal?? Felelet: megaláztuk a nemzetet, és a népsouverainitas elvét, elfordultunk a történelem fáklyájától s tényleg elismertük Ferencz Józsefet legitimnek.”³⁰ — „A nemzet, a legközelebbi 12 hó mystificatiói, csalódásai, veszteségei miatt darab időre enerválva van. Eveknek, sőt évtizedeknek kell elfolyni, míg visszanyerheti nemzetünk azon szűzies őszinteséget, bátorságot, bizalmat és erőérzetet, mellyel 1848-ban, s még ezelőtt egy évvel is bírt.” Ez állapot létrehozásában szerinte maga az országgyűlés is hibás, amely alkudott és „vagdalta a levegőeget” ahelyett hogy szilárdan megállott volna az intransigens állásponton.³¹ „Veszni akarnék inkább, mint ily időben élni, mely nem egyéb nyomorult, bosszantó fogságnál”³² „Mindenfelől szomorú lehet a hazafi lelke, mindhalálig. Nem tudom, miként bontakozunk ki e fojtó légből és sáros fertőből ... Magyarország nem lesz, hanem volt.”³³ Az 1865-ben újra bekövetkezett kedvező fordulat sem töltötte el derűsebb hangulattal. A Cicero halálára célozva, csöggeden kérdezte, vájjon lesz-e az országgyűlésnek olyan szónoka, akinek nyelvét halála után Bécsben majd tüvel szurkálják?³⁴ „Tartózkodjunk — monda — még annak is túlságos emlegetésétől, hogy mi [protestánsok] lettünk volna a haza jobb jövőjének és a szabadságnak előharcosai! Solferino és Königrätz! — Megrészegült a zsarnokság a szentek véréből, az özvegyek és árvák könnyeitől; elhizott, ellomhult; — levágattatott. Bizony Solferino és Königrätz nélkül, még a haza bölcse sem mehetett volna semmire.”³⁵ Az egész kiegyezési országgyűlés szerinte „több mint felerészben egy lelkiösmeretlen cudar komédia volt.”³⁶ A Deák politikája és pártja iránt, számtalan magán és (a Figyelmezőben tett) nyilvános nyilatkozatának bizonyossága szerint tovább is a legteljesebb bizal-

matlansággal viseltetett, nemcsak nemzeti szempontból, de különösen amiatt is, hogy szilárd meggyőződése szerint a kormány és annak „zsarnoki” többsége a hatalmas katolikus klérus kedvét kereste s vallás- és egyházpolitikai tekintetben semmi lényeges javulást nem hozott az abszolutizmus után. E nagy mértékben egyoldalú felfogása természetesen a kiegyezés utáni korszakban is inkább a Ghyczy-Tisza-féle balközép felé hajlító politikai rokonszenvét, Tisza Kálmánt, aki, mint ellenzéki vezérpolitikus a kiegyezés alatt és után még három cikluson át képviselte Debreczen I. kerületét, leginkább a személyes barátság révén, néhányszor még üdvözölte a választók nevében Révész Imre a megválasztása vagy beszámolója alkalmával,³⁷ rendkívül mértéktartó s leginkább az ethikai szempontokat hangsúlyozó rövid beszédekkel.³⁸ Tisza maga is annyira nagyrabecsülte s akkora bizalmával övezte régi fegyvertársát, hogy az 1875-iki fúziót megelőző nehéz órákban» 1875 január utolsó napjaiban egy késő este váratlanul fölkereste piac-uccai parókiáján s éjfélutánig tanácskozott vele. Révész most is hajthatatlan volt s Tiszát lebeszélni igyekezett a fúzióról, biztatván őt, hogy új választás útján igyekezzen a balközépnek többséget szerezni s ennek politikáját vigye diadalra. A realpolitikus Tisza azonban sok töprengés után ezt felelte: „Volna csak, barátom, harmincmillió magyar, akkor lehetne erről beszélni, de a helyzettel, fájdalom, mindig számolni kell s meg kell vele alkudni, ha nem akarunk fejfel menni a falnak. Én tehát a haza iránti kötelességemnek tartom, hogy belemenjek a fúzióba.” Révészt nagy elvbarátjának ez a sorsdöntő elhatározása természetesen újra csak leverte, mert előre sejtette s Figyelmezőjében többször kifejezte, hogy ha a balközép tisztán, vagy fúzióval kormányra jut is, nincs rá reménység, hogy akár a „közösügyek” terén, akár pedig különösen vallás- és egyházpolitikai tekintetben lényeges változást tudjon előidézni s meg tudja törni a klérus túlhatalmát. A fúzió óta végleg el is zárkózott még attól a minimális politikai tevékenységtől is, amelyre azelőtt olykor rá engedte vétetni magát; valamennyi politikai párt működésével többé-kevésbé elégedetlen volt („itt parlamentáris kormányról — monda elkeserülten, — és alkotmányról komolyan, miként eddig nem lehetett, úgy ezután sem lehet szó”³⁰); képviselőválasztáskor sohasem szavazott többé s Tisza Kálmánnal ezentúl csak egyházi ügyekben tartott fenn — igaz, hogy mindvégig szíves, barátságos és bizodalmas — kap-

csőlátót' Mikor a fúzió öröme a debreczeni magisztrátus kivilágitatta a várost, a Révész Imre ablakai természetesen sötétben maradtak — aminek a következménye aztán az volt, hogy bevették az egyiket. Révész Imre háborgó bosszúsággal szedte fel az ablakon berepült cserépdarabot, energikus betűkkel ráírta: „Lapis offensionis. Tisza Kálmán fúziójának köve.” s éltette emlékül az asztalfiókjába. Politikai szereplésének ez lett méltatlan sírköve. — A fúziót nem vállalt szélsőbali függetlenségek helyi orgánuma, a Debreczen c. lap, később a Szemere Miklós maró tollából csattanós gúnyverset közölt „Tisza s mamelukjai” ellen, s ennek egyik strófájában így emlékezett meg erről az ablakbeverésről:

Seregdednél nagy s dicső.
Mind az új] elv, mind a fő.
Olyan nagy, sőt még nagyobb,
Debreczenben mint a dob,
Mellyel össze lón dobolva
Annyi tisztes tökkolop,
Nagyobb mint amaz ököl,
(Kadencia rá: ökör.)
Mely berondítva magát,
Debreczen leghűbb fiának
Szertezúza — ablakát.
Bölesen! A volt hűek elve:
E mentő komp, elsüllyesztve,
Ha Tiszafenekre száll —
Mi szükség révész-te már? ⁴⁰

Révész Imre alkalmi politikus volt s csupán a körülmények kényszere s az azok által lelkéből kiváltott erkölcsi felelősségérzet tette azzá. Lelke túlságosan eszményi volt ahhoz, hogy a politika terén szerzett tapasztalatok egyebekké válhattak volna a számára „lapis offensionis”-nál, botránkozásnak kövénel. E téren szerzett nagy, lelket sorvasztó botránkozásai adják az egyik kulcsot későbbi nagy egyház- és iskolapolitikai harcainak kiméletlen, sokszor idáz hevességéhez.

2. A csöndes munka évei'

Országgyűlési képviselősege 1861 derekára, véget érven, ettől fogva körülbelül az évtized végéig tartott a Révész Imre életének az az időszaka, amelyben régi és állandó vágyának megfelelően, aránylag legtöbb idővel és nyugalommal rendelkezett maradandó

RÉVÉSZ IMRE

(Simonyi 1865-iki fényképfelvétele után-)

becsű irodalmi és tudományos tevékenység folytatására. Ezt az időt és nyugalmat alaposan ki is használta majdnem mind ebben az időszakban keletkeztek nagyszámú kisebb-nagyobb, mindig rendkívül magvas és tanulmányos iránycikkén, bírálatán kívül, a leghiggadtabb elmélyedésre valló, alapvető értékű egyháztörténelmi művei s ez évekre esik prédikatori egyéniségének és munkásságának a Robertson nyomain való nagy meggazdagodása is. Mivel azonban lelkipásztori hivatalos teendői egyáltalán nem kevesbedtek ez idő alatt sem s azoknak, valamint az őt újra meg újra fölkereső egyéb fontos közegyházi feladatoknak a terhét sem tudta soha másképp hordozni, mint a legnagyobb lelkiismeretességgel: az irodalomnak és a tudománynak való intenzív hódolás csak munkarejének állandó túlfeszítése által volt lehetséges. Ezt most már nem bírta olyan könnyedén, mint az előző időkben. A férfikora teljében levő, 35—40 éves ember ez években már feltűnően sokat panaszkodik hol mulandóbb, hol makacsabb egészségi zavarokról, amelyek legnagyobb részében (álmatlanság, étvágytalanság, fülzúgás, fejfájás stb.) határozottan ideges tüneteket kell látnunk, s talán egy veszedelmesen korai érlemeszesedés és szívgyöngeség első, baljóslatú jeleit is. Hatalmas testi erejét lassan már ez években kezdte felőrölni az öntékozlás szűja: akárhányszor csak a legnagyobb önuralommal bírt megállani a kathedrában, annyira szédült. Természetes, hogy testi egészségének ilyen megromlása — amellyel még szemeinek meggyöngülése, ez a folyton tanulni szerető emberekre nézve egyik legnagyobb csapás is karöltve járt — a lehető legrosszabb visszahatással volt kedélyére s egész lelkivilágára amely pedig, mint láttuk, egyébként is könnyen hajlott s minden kedvezőtlenebb külső jelenségben fájdalmas hamarsággal okot talált a végletekig menő elborulásra. Újra meg újra elárasztja lelkét egy „sötét világ- és embergyűlölet”,⁴¹ mely néha-napján egészen a „rettenetes megsemmisülés” megdőböntő kívánásáig fokozódik.⁴² „Csak két szegény ártatlan gyermek az, — úgymond egy ilyen, kétségbeejtőn kísértetes órájában — ami engem, azon valamirehöz köt, mit a magyar hazában földi létnek neveznek.” — „De, apage Saianas! — riadt föl ilyenkor maga is. — Érzem, hogy a főhiba organismusomban van.”⁴³ Igyekezett is, amennyire tehetette, életmódján egészsége érdekében változtatni: de persze nem annyira a munka mérséklésével, ami pedig tulajdonképen egyedül lett volna célravezető, mint inkább csak a fölüdülés lehetőségeinek

szaporításával. Evégből vett már 1860 kora tavaszán kisebb szőlőt és gyümölcsöst a Hatvan-utcai kertben, ahova azután tavasztól őszig sűrűn kijárt („Sohasem vártam még így a tavaszt Lélekben, testben megtörve, nemsokára kivonulok a városból” írja 1866 április végén)⁴⁴. Itt néhány év múlva (1866-ban) csinos kis új „pajtát” (kisebb, máig is meglévő lakóházat) is építtetett s családjával együtt itt töltötte, amennyiben hivatalától tehetette, a nyár és az ősz egy részét a könyvet és a munkát azonban ide is csak kivitte, legfőleggyebb olykor-olykor cserélte föl szórakoztató kertészkedéssel, asztaloskodással, vízkúrával. Elsősorban beteges kis fiok érdekében többször volt családjával a szép kis erdőbényei fürdőn; de itt egyáltalán nem érezte jól magát, aminthogy általában minden nagyobb és zajosabb társaság terhére volt s családján kívül csak meghitt jóemberei társaságában tudott fölmelegedni. Ezeket is leginkább a maga házához gyűjtötte össze néha egyszerű, magyaros vendéglátásra, amelynek fő fűszere a háziasszony zongorajátékával kísért magyar dalokon kívül a háziúr kifogyhatatlan érdekes és tanulságos társalkodása volt.⁴⁵

Inkább úgy igyekezett a terhein némileg könnyíteni, hogy ez időszak közepe felé már megkezdte a káplántartást, egyházkerületi a jegyzőségétől pedig 1862-ben végre sikerült megszabadulnia, s ettől fogva azután keményen meg is maradt mindvégig ama föltett szándéka mellett, hogy többet nem vállal efféle, burocratikus bajlódással egybekötött közhivatalt. Pedig elég nehéz volt kiharcolnia, hogy az efféle megtiszteltetésektől békességben maradjon és sokan egyáltalán nem értették, miért nem fut az esperesség, vagy az egyházkerületi főjegyzőség után, melyek közül az elsőre a debreczeni egyházmegye 1871-ben forma szerint — de hiába — meg is választotta, a másodikkra szintén a legkomolyabban szóban és szavazás alatt volt ugyanakkor, és csak a legerélyesebb tiltakozásával tudta bevágni nevének további forgalomba hozását. „Az egyszerű lelkészségen” kívül egyetlenegy új egyházi tisztséget vállalt magára ebben az időben, de ebbe aztán, mint hajlamainak nagyon megfelelőbe, bele is fektette teljes ambícióját: ez volt a tiszántúli református egyházkerület levéltárnok-sága, amelyre 1867 augusztusában választották el titkos szavazással egyhangúlag s amelyet haláláig viselt. Mint vérbeli történetkutató, aki csakis az elsődleges forrásokból szeretett dolgozni, mar régóta tudta, minő kincseket rejt a régibb és újabb magyar

protestáns egyháztörténelem szempontjából az egyházkerületi levéltár, de azt is tudta, minő rendezetlen állapotban van: ezért, teljesen a kor színvonalán álló tudományos elvek és módszer alapján, évek nagy munkájával újra rendezte azt s használhatóvá tette a tudomány — elsősorban a saját, fájdalom, csonkán maradt kutató munkája — számára. (Megelőzőleg a debreczeni egyház és az egyházmegye levéltárával is foglalkozott s rendezésükre ő adott becses útmutatásokat).

Az egyházkerület azonban alkalmilag minden olyan ügynél igénybevette most is munkaerejét, ahol történelmi tudásra és nyomós okfejtésre volt szükség. Különösen levéltárnoksága óta egyremásra kellett tanulmányszámba menő véleményeket készítenie országos egyház- és iskolapolitikai kérdésekről, sokszor meg csak egészen helyi vonatkozású ügyekről is (pl. 1869. az Apafi-féle kősoalapítvány ügyében stb.). Az ő munkálata alapján készült el a tiszántúli egyházkerületnek az 1868 I LIII. törvénycikket megelőző és előkészítő vallásügyi javaslata a kormányhoz és a törvényhozáshoz; — ezen és egyéb nagyfontosságú tárgyakban többször vett részt Pesten a négy református kerület egyetemes értekezletén. Idb. Vay Miklós báró, a magyar reformátusoknak az idő szerint méltán legnagyobb tekintélyű világi vezére, különösen rajta volt, hogy Révész semmi-féle fontosabb közegyházi ügy tárgyalásából ne maradjon ki t nemcsak becsülte, de szerette is őt, amit Révész, noha a protestáns arisztokrátiáért, lehangelő tapasztalatok alapján, általában nem nagyon lelkesedett, hasonló érzelmekkel viszonzott s amikor csak tehetett, alkalmazkodott is a „báró” óhajtásához egy vagy más munka alkalmi vállalásával. „Csapásnak tartanám, ha Conventünknek nélkülözni kellene — írja neki Vay báró, nagyon kedves, magyarosan egyszerű és nyíltszívű leveleinek egyikében — ... Höchste Zeit, hogy öszve jöjjünk, különben még a' 'sidókkal is elébb végeznek a' hon atyák, mint véltünk, — kár pedig felejténiök, hogy mi az a' protestantizmus Magyarországon; — minden esetre jöjjön fel tehát kedves barátom uram 's magyarizza meg nekik.”⁴⁶ Még társaságos érintkezésre is rá tudta venni a tartózkodó, puritán kálvinista papot a lebilincselő modorú, igazi nagyúr s golopi kastélyába, meszesi szöllejébe — hol természetesen szintén nagyfontosságú egyházi közügyeket is döntögettek kedélyes társalkodás közben — néhányszor elcsalta.

Egyháza és egyházkerülete bizalmának és becsülésének különösen szép jelét kapta akkor, amidőn 1864 tavaszán Arany

István halála után az egyházkerületi közgyűlés egyhangúlag őt választá meg annak systematikai s egyben történelmi tanszékére, teológiai professzorrá. Tette ezt az egyházkerület a saját vezetőségének a helyi egyházzal folytatott beható tárgyalása s a presbyterium ama nyilatkozata után, mely szerint az egyház a maga kiváló lelkipásztornak minden lehető könnyítést kész megadni, hogy egyidejűleg a tanári tisztet is betölthesse s evégből — a vasárnapi igehirdetésen és a hétköznapi bibliamagyarázatokon kívül — fölmenti őt minden, rendszerint végzendő lelkészi funkció alól.⁴⁷ Révész Imre azonban félmunkára megint csak nem vállalkozhatott, bármily kitüntető formák között is történt arra elhívása, amelynek érdekében ő maga előzetesen sem tett semmiféle lépést. Bár kijelentette az egyházkerületi közgyűléshez írt köszönőlevelében, hogy a választást el nem fogadhatni, „élete egyik legnagyobb szerencsétlenségének s fájdalmának tartja” — de őszintén megmondta azt is, hogy a rendes tanári tisztre „magában semmi kedvet és semmi hajlamot nem érez.” Tizenharmadik esztendeje működővén már lelkipásztori pályán, nehéz volna más mederbe átcsapnia. „Mélyen érzem — folytatá tovább — azon gyülekezet iránti kötelezettségemet is, melynek kebelében mint lelkipásztor szolgálok. Ezen kötelezettség s különösen annak legfontosabb s legnehezebb része — az igehirdetés alól lelkem ismerete sérelme nélkül el nem vonhatom magamat még akkor sem, ha a debreczeni református gyülekezet előjárói az alól felmentenének.” A debreczeni igehirdetés munkája pedig maga egész embert kíván — épűgy, mint az a tanszék, amelyre őt most elhívták. Azt azonban kijelentette, hogy adandó alkalommal nem fog elzárkózni főiskolai tudományos előadások rendszeres tartása elől.⁴⁸ Az egyházkerület ezt a nyilatkozatát nagy örömmel ragadta meg s mindjárt a következő, 1864—65. isk. évre fölkerlte a systematikaitól aműgy is külön tanszékké szervezendő egyháztörténelmi disciplinának helyettesként való ellátására. Erre Révész készséggel vállalkozott és szokott nagy odaadásával dőlt neki előadásai készítésének, hogy lendíthessen a teologus- és lelkészképzés ügyén, s általában a főiskola tudományos színvonalán, amelyet ő az időben méltán tartott meg- lehetősen elmaradottnak s ítélte meg és el nemcsak magán, de még nyilvános megnyilatkozásokban is nem sokat leplezgetett élességgel.⁴⁹ Előadásai egyetemi színvonalúak voltak, az egyháztörténelem disciplinájának egész fejlődését felölelték s az akkori legszínvonalasabb

szakirodalomban való teljes otthonosságra vallottak. Óráira nemcsak az arra kötelezett theologusok és joghallgatók jártak szokatlan lelkesedéssel, de belátogattak a városi műveltebb közönség egyes érdeklődői, még tisztos civis atyafiak is, hogy annál többet és gyümölcsözőbben hallgathassák szeretett papjukat.⁵⁰ Tanítványait nem annyira a compendium bemagolására, mint inkább az afelett való gondolkozásra s további önmunkásságra serkentette — amit persze csak a komolyabb, tehát kisebb része fogadott meg, míg a nagyobb rész, régi diákszokás szerint, a „nem-magolás”-t a „nem-tanulás”-sal vette azonosnak s így lón, hogy amikor tanulmányaikról be kellett számolniuk, az eredmény sem Révésznek, sem másoknak nem szolgált örömeire. Ebből megint csak hamaros elkedvetlenedés lett s Révész az iskolai év végén visszaadta helyettesi megbízatását, szegyeivén magát, mint Hegedűsnek írta, „abrichtoló és memorizáltató mesterré” süllyeszteni;⁵¹ de meg különben is hamarosan meggyőződött arról, hogy két tisztet egyszerre nem tölthet be „egészsége és élete veszélyeztetése nélkül”.⁵² Az az elégtétele megvolt, hogy az önállóan szervezett egyháztörténelmi katedrát egy év múlva, elsőrenden ép a Révész nyomatékos buzdítására és hathatós támogatásával, az ifjú Balogh Ferenc foglalta el, aki ugyan iskolás értelemben sohasem volt tanítványa, de mégis egész hosszú és munkás életén át mesterének vallotta őt: „elsőnek, akinek az égi Gondviselés után halálával tartozik”⁵³ s akinek köszönte, saját sokszoros bevállása szerint, nemcsak legmaradandóbb s legértékesebb tudományos indításait, de azt az inspirációt is, mely nemes hevülettől izzó irodalmi és közegyházi tevékenységét áthatotta.

Ez évekre esik Révész Imrének egy olyan vállalkozása is, amellyel már nem a közbizalom terhelté el, hanem a saját lelkes és meggyőződött kezdeményezése, de amelyet aztán a közvélemény is akkora megértéssel és egyhangúsággal karolt föl, ami magyar protestáns egyházi körökben akkor is, később is elég nagy ritkaság volt, úgy, hogy csakis az idők mostohaságán múlt el egyelőre a céihozjutása. Ez volt egy magyar protestáns „theologiai”, illetőleg „irodalmi” társulatnak a létrehozatala érdekében folytatott agitációja. Révésznek az életével összenőtt meggyőződése volt az, hogy a protestáns lelkipásztori hivatás a mindenkori legmagasabb tudományos színvonalon álló theologiai képzettség nélkül nem teljesíthető eredményesen és hogy az a protestáns egyház, amelynek megfelelő tartalmú és értékű irodalmi élete nincs, a lényegének

ellentmondó, vak és magával jöthetetlen létre van kárhozthatva. Szellemiségének erősen intellectualista alapjelleminél fogva, ez a meggyőződés azután is uralkodott egész lényén és munkásságán, miután már a racionalistikus theologiai felfogással szakított. Az egyre mélyebben föl fogott hitnek tudományos megvilágítását azontúl is a protestantizmus lényegéből kitephetetlen életszükségnek tartotta, az eluralkodott tudománytalanságban, az irodalmi élet színvonaltalanságában halálos veszedelmét látta egyházának, amely ellen egész életén át nem szűnt meg küzdeni. Ezért, jóformán attólfogva, amióta érdeklődésének homlokterébe — nyelvészeti és köztörténelmi tudományos kérdések helyett — a speciális egyházi problémák nyomolnak, úgy magánleveleiben, mint irodalmi megnyilatkozásaiban állhatatosan sürgeti a magyar protestáns theologiai tudományosság és irodalom szervezését. Már 1857-ben erőteljes, messzehangzó szót emel ez érdekből: rámutat arra, hogy „a XVII-ik század folyamán aránylag egy nemzetnek sem volt akár terjedelemre, akár belerőre nézve virágzóbb theologiai irodalma, mint a magyarnak” s ehhez képest jelenleg óriási a hanyatlás. „Theologiai irodalmunk, már évtizedek óta, tulajdonképen semmi sines; s míg a legnagyobb részben minden alaposabb tudomány és tiszta öntudat nélküli imák és egyházi beszédek egész özöne áradozik s lesz heverés párnájává a magyar református Sion ör-állóinál, addig a nagyon ritkán megjelenő s a külföldi theologiai műveltség jelen színvonalától messze elmaradó komolyabb tartalmú és irányú művek, rari nantes in gurgite vasto. Sőt, ami még nagyobb fájdalom, nem egy gyászos jele mutatkozik már annak is, hogy a legtekintélyesebb gyülekezetek lelkészválasztói az alapos tudományos készültséget nagyon csekély becsű ajánlásnak tartják és veszik...” Ezen a helyzeten mielőbb gyökeresen segíteni kell, nemcsak könyvtárak állítása, értekezletek tartása, a tudományos buzgóság, illetőleg restség megfelelő, legalább is erkölcsi honorálása, illetőleg kipellengérezése által, „hanem azáltal is, hogy a szükséges felsőbb engedély kinyerése mellett alakuljon egy nyilvános magyar protestáns theologiai társulat mely keheibe vévén a két magyar haza legjelesebb ágostai hitvallású, református és unitárius theologusait, a theologiai tudományoknak nemzeti nyelvünkön művelését és terjesztését tartsa feladatának”.⁵⁴ Ettólfogva, a magyar protestáns egyházi közélet vezetőférfiaival egyre sűrűbbé vált személyes vagy levélbeli érintkezéseibe folytonos propagandát

csinált ez eszmének; Erdősi Jánosról írt nagybecsű forráskritikai művének végszavában (1859 eiső felében) pedig, az egyháztörténelmi irodalom és tudáskészlet kezdetlegességéből kiindulva, valósággal hatalmas riadót fujt mellette: „Jól tudom — monda —, hogy a magyar protestáns lelkészek levélcímében ott állott hajdan s ott áll néha még most is a « tiszteletes tudósa, «nagyiszteletű tudományú» nevezet, mint a magyar királyok címében a Jeruzsálemi királyság’ Jól tudom, hogy az egyházmegyei s kerületi gyűléseknek és hivataloknak, eredeti s természetes rendeltetésök szerint, mindmegannyi tudományos testületeknek és hatóságoknak is kellene lenniök. Ámde, aki ezen testületeknek s hatóságoknak, temérdek kicsinyes gépies dolgokkal való elhalmaztatását s gyötrődését ösmeri, . . . meg fog győződni arról, hogy a magyar protestáns egyházi történetírás nagyszerű és nehéz céljának biztos eléréséhez, másnemű eszközök kívántatnak. Én erre nézve egy magyar protestáns theologiai társulatnak minél előbbi felálliítását tartom a leghelyesebb eszköznek. Ezen társulat egyetemes feladata lenne nem csak az, hogy a protestáns theologiai tudományokat magyar nemzeti nyelvünkön művelje és komoly irodalmi művekben terjessze, hanem az is, hogy a protestáns egyházi étellel lényeges egybekötetésben álló bölcseletet, s hazai és egyetemes történelmet, a Protestantismus alapelvei és érdekei szerént művelje, mert erre is vajmi nagy szükség lesz, ha iskolai s irodalmi tudományoságunk meg fog maradni azon irányban, melyre a közelebbi időkben lépett. „Szemünk fog kiégni a szégyen miatt”, — harsant föl nemesen nekibúsult ébresztő szózata — „ha az időknek jeleit nem érezzük, és nem látjuk ..... Ébresszen azért és vezéreljen bennünket az Istennek lelke!”⁵⁵

A pátenz-harc, majd az országos politikai fordulat s Révésznek mindkettőben való tevékeny részvétele egyelőre mind az ő, mind a mások figyelmét és munkaerejét elvonta e nagy tervtől. Révész a nagy hullámvás elcsitulta után sem volt egy darabig olyan hangulatban, hogy régebbi lendületével újra sürgetni kezdje annak megvalósítását: a félig-meddig leplezetten új abszolútizmus uralma alá került nemzeti élet nyomott, tespedő levegője s a protestáns egyházi életben tapasztalt kicsinyes, partikuláris érdekharok egyaránt kevés reményt nyújtottak neki ahhoz, hogy propagandája sikerre vezetne. Azonban másoknak, elsősorban az ügyet rendkívüli megértéssel fölkarolt s azért önzetlenül lelkesedő és egész

nagy befolyását latbavetni kész Vay Miklós bárónak ismételt érélyes sürgetésére végül rászánta magát 1862 vége felé, hogy a szervező munkát kezébe veszi. Munkaközben a lelke megint egészen áttüzesedett e régi szerelméért s fáradhatatlanul levelezett, sőt utazgatott, az eszmének híveket toborzandó. Rengeteg egyéb elfoglaltsága közt 1863 tavaszára már elkészítette az alakítandó társulat tervezetét, amelyre az egyes egyházkerületek étre leghivatottabb vezető szellemei tették meg a maguk észrevételeit, s ezek figyelembevételével, a Vay báró golopi kastélyában május 26-ikán a Révész és Hegedűs részvételével tartott szűkkörű értekezleten megállapították a tervezetnek az az alakja, amelyet a báró június végén jóváhagyás végett benyújtott a magyar királyi helytartótanácshoz s amelyet még a nyár folyamán a bárónak Révész Imre fogalmazta folyamodványával együtt ki is nyomattak.⁵⁶ Az ekkor már címében „magyar protestáns irodalmi társulatinak javasolt szövetkezés célja e tervezetben így van megjelölve: „általában a magyar protestáns közönség művelődését, a Protestantismus szellemében és érdekei szerént, irodalmi téren előmozdítani; különösen pedig, a protestáns egyházi életre vonatkozó tudományokat művelni, s magyar nemzeti nyelvünkön irodalmilag terjeszteni.” Szervezve egészen akadémia-szerűen lett volna, határozatlan számú alapító (tisztelőbeli) tagokkal s 40 rendes és díjazott taggal, kik a társulat irodalmi céljait munkálták volna, négy szakosztályban (szentírás-magyarázat és hittan; gyakorlati theologia; történelem; bölcsészet és neveléstan). Közgyűléseken kívül külön osztályülések is voltak tervbevéve. Pénzerőt alapítványokból, részvényekből, adományokból s a rögtön megindítani akart irodalmi vállalatok tiszta jövedelméből reméltek. — A társulat a protestantizmus nagy alapelveiben egyetértő valamennyi hazat prot. felekezetbeli legkitünőbb szellemi erők összefogására, „a valódi protestáns műveltség és fejlődés magasabb érdekeinek szolgálatára” lett volna alapozva; de emellett tiszteletben kívánta tartani „az egyes hitvallásokat és hitfelekezeti érdekeket is, minden oly tudományágak mezején, melyek sajátlagos felekezeti jellemmel bírnak.” Révésznek legbensőbb meggyőződéséből fakadt e gondolat. Mert bármennyire öntudatos szilárdsággal vallotta is a maga egyedül lehetséges lelki formájának a református keresztyénséget s bármennyire el is mélyült az idők folyamán az ahhoz való törhetetlen hitbeli és tudományos ragaszkodása, a protestantizmusban mindig látott egy olyan ma-

gasabb evangéliumi egységet is, amelyet szemben a felekezeti, hitvallási különbségek másodrendűségét kétségtelennek tartotta s melynek egységes kidomborítását — tudományban, kultúrában, közszellemben — egyébként is elutasíthatatlan kötelességnek, de különösen ép a magyar protestáns egyházak elsőrangú léte érdekének hitte. Ezért, bár a lutheránus testvéregyház vezetői eleinte nem karolták föl az ügyet oly egyértelmű lelkesedéssel, mint a reformátuséi, Révész nem változtatta meg azt az álláspontját, hogy „ajtot zárni lutheránusok és unitáriusok előtt, sohasem lenne protestáns és keresztyéni dolog.”⁵⁷ „Nem Zay-féle porosz kaptájú unió lebeg előttem, — írta ez álláspontjának védelmére Hegedűshöz — hanem valami más nemesebb és valódibb. — Sok becsültes és tudós evangélikus és unitárius ember van a hazában, s vájjon hogy esnék ezeknek, ha a protestantizmus és a tudomány mezején őket a szövetezésre fel nem szólítanók, sőt kizárnók. Jól tudom, hogy sok eleme lehet így a felbomlásnak a társulatban; de ha híven ragaszkodunk e két eszméhez: magyar és protestáns: hiszem, hogy ki fogjuk kerülni a halált. — Időszerű, vagyis ideiglenes minden confessionalismus s a haza érdekeinek is aligha tenének jó szolgálatot confessionalis elzárkózottsággal. Én igazán örülök, hogy református, vagy épen kálvinista vagyok; de azt is tudom, hogy a reformátusság és kálvinistaság formáit enyészetre rendelte az Isten, épen úgy, mint a többi formákat; ne szolgáljon tehát a társulat formáknak, hanem eszméknek, vagy legalább ezek felé gravitáljon. Ilyen eszme és pedig ötök eszme szeréntem a Protestantismus, Sőt merem hinni, bár mosolyogjatok, hogy épen a magyarság is.”⁵⁸

A helytartótanács a tervezetre a nyár végén küldte le észrevételeit, amelyekből egyelőre nem látszott ki az ügynek különösebben rosszindulatú, elgáncsoló kezelése, csak a leirat azon követelése engedte aggasztóan sejtetni a további nehézségeket, mely szerint „feljelentendő, vannak-e kérdéses ügyek már most is résztvevői? kiknek jegyzéke, polgári állásuk megjelölésével, szinte melléklendő.”⁵⁹ Méltán tette ehhez rögtön Révész Imre ezt a bosszús „magán észrevételt”: „Szabad államban, ha a legobscurusabb ember adna is be eféle tervet, — ha az a status érdekeit nem bántaná, — ezt mondanák neki: eredj barátom! próbáld meg. „...”⁶⁰ De hát az akkori államkormányának, még a 47-es alkotmányosság áruhájában is, oka volt igen nagy bizalmatlan-

sággai nézni a protestánsok ez újabb s eddig még nem hallott terv után induló nagyszabású társadalmi mozgolódását — s oka volt, a maga alantas rendőri szempontjából, megkötni annak kerekét még a tuiajdonképeni elindulás előtt. Révészék egyelőre nem tartották a helyzetet kilátástalannak remélték, hogy az időközben mindhárom magyar protestáns egyház mindkét hazabeli legsúlyosabb s társadalmilag is legelőkelőbb papi és világi tényezői és hivatalos hatóságai részéről impozánsul megnyilatkozott helyeslés és anyagi áldozatkészségben is nyilvánult támogatási szándék, méginkább a báró Vay Miklós és más nagybefolyású protestáns urak állandó és hathatós közbenjárása végkép és hamarosan el fogja az útból háritani a kormány részéről felmerülhető nehézségeket. Ezért, a kormány észrevételeiben kifejezett kívánságokhoz a legmesszebbmenően alkalmazkodva, a módosított alapszabálytervezetet már koraősszel újra felküldték s annak végleges és gyors jóváhagyásában reménykedve, októberre, majd a következő 1864. év tavaszára már alakuló gyűlésről álmodoztak, sőt felvetődött az a gondolat is, hogy a társulat állandó székhelyéül Debreczent kellene kijelölni. Azonban a kormánynak sehogysem volt a dolog ínyére s a Vay minden sürgetése hiábavalónak bizonyult: az 1863. év legvégén megtudta, hogy a társulat ügyét a helytartótanácsnál „ad acta” tették. A fáradhatatlanul és kitartóan buzgó főúr még erre sem szűnt meg tovább mozgatni az ügyet s Révészben és másokban még hónapokon át ébrentartván a reményt, egyenesen legmagasabb bécsi összeköttetései útján törekedett sikert elérni — mindhiába! Az 1864-ik év végére a helytartótanács a módosított alapszabálytervezetet — mely időközben már a bécsi udvari kancelláriát is megjárta — újra visszaadta s egy hihetetlen körmönfonsággal fogalmazott leiratban, amelyből a rosszindulaton kívül semmiegyéb sem volt világosan megérthető, annak újabb módosítását kívánta.⁰¹ Az általános megbotránkozás tolmácsa volt Révész Imre, midőn erről a leverő fordulatról drasztikus bizalmassággal így nyilatkozott Hegedűsnek: „Én úgy látom, hogy pihentetni kell az ügyet egy jobb időig. Mit várhatunk most, amidőn, nincs kivel beszélni. És ez nem phrasis tőlem. Le nem írhatom azon ostobaság és bárgyúság feletti csodálkozásomat, mely ezen leirattól mint egy hizott disznó rőfög. — Én ugyan ily kormányhoz még életemért sem fognék folyamodni. — Am tegyetek valamit, ha tudtok; de én, szájamra, ez ügyben zabolát vettem, — míg a hitlen áll előt-

tem.”⁶² Az ügyért lelkesedett és dolgozott többi vezérférfiak is belátták, hogy egyelőre csakugyan „nincs kivel beszélni” s nem erőltették a dolgot tovább. A következő, 1865-ik évtől kezdve újra megélnékvülén s szabaddá válván a nemzeti és politikai élet levegője, több reménység lett volna a sikerre, de egyúttal rohamosan merültek fel mind a nemzet, mind az egyház életében oly kérdések, amelyek az irodalmi társulatnak állandóan nagy és halálosan komoly életszükségletet jelentő, de a mindenkori országos és egyházpolitika aktualitásaival érdekességben és izgalmasságban végképen nem versenyezhető ügyéről egyre jobban elterelték a figyelmet. Szórványosan emelkedtek ugyan hangok a fonál újra-fölvétele érdekében, olykor magát Révész is foglalkoztatta — minden lehangoltsága mellett is — ennek gondolata; de egységes akció nem tudott többé létrejönni, annál kevésbé, mert a kiegyezés után nemsokára kitört egyház- és iskolapolitikai, majd világnézeti harcok a belső egységet is alaposan megbontották a kevéssel azelőtt még éppen ezen társulat ügyéért közös lelkesedéssel dolgozott férfiak között. Az eszme végleges (bár az eredeti tervtől sok tekintetben s nem éppen szerencsésen eltérő) testetöltését 1889-ben, Révész Imre, annak legelső irodalmi fölvetője s fáradhatatlan tervezetője és propagandistája, már nem érte meg. E téren kifejtett szellemi és erkölcsi energiája azonban még sem veszett kárba, mert a jobb és öntudatosabb magyar protestáns lelkekbe valósággal belekovácsolta a tudomány és az irodalom szervezett művelésének erkölcsileg kényszerítő gondolatát s egyúttal kedves alkalmat adott neki magának arra, hogy meggyőződjék önismeretének egy ponton hiányos voltáról. „En részemről, dolgozni, tudok igen is; — írta még 1862 közepén Hegedűsnek — gondolom, hogy parancsolni és rendelkezni is tudnék; — de embereket valaminek megnyerni: ehhez nem értek; — s különösen nemes, dicső ügyek mellett supplicálni sehogy sem tudok.”⁶³ Ezzel szemben örvendetesen kiderült, hogy olyan ügy számára, amely a saját maga számára is életügy volt, amelyhez egyéniségének legmélyebb forrásaiból nyerte a hajtóerőt, igenis tudott megnyerni, sőt toborozni másokat is s a legmostohább viszonyok közt olyan lelkesedést támasztani, amelynek tüze még a kedvezőtlen fejlemények hamujától beborítatva is megmaradt közel egy emberöltőn keresztül. „Holta után is beszél” Révész Imre a ma is fennálló Magyar Protestáns Irodalmi Társaságban. Egyéb tekintetben is jótékony, mondhatni gyógyító hatással

volt reá ez a különben szomorúan megfeneklett akció. Ez időszak elején még — a folyton tépelődő Dobosnak egy hasonlóan fagyasztó hangulatú levelére válaszolva — a legnagyobb kétségbeeséssel nyilatkozott „a protestantismus világtörténeti értéke és jövődjé felől.” „Ha nem felejtkezünk volna el — úgymond — arról, ami multhatlan központja, sőt éltetője mind a valódi keresztyénségnek, mind a protestantismusnak, t. i. oppositio minden vakság és minden szolgaság ellen; s haladás szüntelen, a szabad vizsgálódás s az emberiség zászlója alatt: akkor volna jelenünk s lenne jövőnk. De tespedünk, s bálványozzuk mi is a betűt és tekintélyt. Valóban, ha a mai protestantismus ellen olyan roham intézteinek, milyet Krisztus a Judaismus, a reformátorok a papismus eien intéztek egykor: nyomorultul elvesznénk... a fertőben álló nemzeteket, nem a protestantismus fogja onnan kivonni, hanem nap támad fel, az emberiség, a valódi humanitás napja, s az fogja kiszáraztani a fertőt. Az «ember» fog erőre emelkedni s a «protestáns» és «keresztyén» háttérbe szorul.”⁶⁴ A protestantizmusnak ez a túlnyomóan negatív, s a lelket ennél fogva maradandóan táplálni s emelni nem képes értékelése (amely még ifjúkorának rationalistikus öröksége volt!) az irodalmi társulat ügyéért való önfelejtő, lelkes munkássága közben egy mind pozitívabb értékelésnek adott helyet í hiszen dolgozni és áldozni csak pozitív, örök tartalmakért érdemes; egy nagy „Nem”-nek csak akkor lehetnek igazi hősei és hitvallói, ha amögött egy még nagyobb „Igen” áll a maga szüntelenül tápláló és megvilágosító erejével. Révész Imre a munka és az agitáció közben ezt az erőt érezte beleáradni lelkébe s e korszakának végefelé ez erő boldog és dacos birtokában készült legnagyobb harcaira — a protestantizmus evangéliumi szabadságának, de nagy pozitívumainak is védelmére.

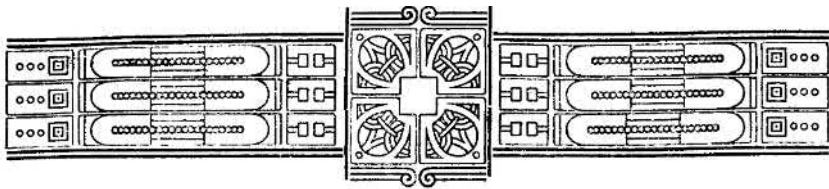
Nagyon világosan látta, hogy ezekre a harcokra előbb-utóbb rájuk kerül a sor: szükségképen maga után fogja vonni azokat a kiegyezéssel magyar állam új egyház- és főleg iskolapolitikai berendezése. S ezért „csak egy óhajlás élt szívében”: „t. i. hogy nekem is s másnak is, kiből igaz magyar protestáns vár kereng, engedje meg a gondviselés, hogy majd akkor, midőn vallásunk s iskoláink ügye komolyan szőnyegre kerül, bármi névvel nevezendő ultramontanizmust sbefélét zúzzunk, törjünk és vágjunk — legalább az irodalmi téren — mint Sámson a filiszteusokat, vagy mint a dicső derék kálvinista magyar kurucok, a labancokat. —

Komédiában fechtírozni nem szeretek.... de ha majd azt mondja az én Uram: üssed! vágjad! akkor cselekszem én is, mint Isten tudnom adta”⁶⁵

Hogy ebbe a harcba mily élesen, csaknem radikálisan kialakult elvi álláspontot vitt, azt mutatja a következő, Hegedűsnek tett erőteljes kijelentése: „Igen helyesen mondd, hogy az iskolaügy nem monopóliuma a felekezetnek. Bizony nem; de senkinek sem ám! Feltétlenül, korlátlanul szabad nevelési és oktatási szabadság! Ez a fődog; . . . De ha egyedül abszolút hatalommal állok szemben, s csak e közt és az egyház közt választhatok, mint nevelő és oktató közt: akkor az egyház mellé adom szavazatomat. Ez voít elvem az ostromállapot alatt. Ezért működtem az egyház iskolai autonómiája mellett annak idejében. — A vallás és egyház ügyben végelmem ez: el kell törölni minden törvényt, mely a vallásról szól; mert a vallás merőben egyéni, sérthetetlen szent valami. Az egyház, egészen, de egészen szabad associatiójok az egyéneknek. — Ez a krisztusi elv! Érsek, püspök stb. uraiméknak sipirc az országgyűlésről és minden dikasteriumból. — Az állam mint ilyen, vallás nélküli; vallása csak az egyének van!”⁶⁶

Az egész ember benne van ebben a nyilatkozatban, minden elvi következetességével és minden gyakorlati tragikumával. Száz százalékos eszményiség, mely nemcsak nem alkuszik, de a gyakorlati keresztüivihetőség gondolatával sem igen szeret foglalkozni; teljes és engesztelhetetlen bizalmatlanság a római katholicizmus ős szövetségére támaszkodó államhatalommal szemben; az egyház szabadságának s egyszersmind öncélú és önértékű voltának végletesen markáns kiemelése: mekkora erőt jelent mindez, s egyúttal mint a túlfeszített húrnál, mekkora gyöngeséget — a minden pillanatban szétpattanhatás mekkora veszedelmét! Aki így indult, eddigi harcait alig kipihenvén, új, százszor forróbb harcokba, az sokszorosan el lehetett készülve arra a mély, drága és keresztyéni szempontból végtelenül üdvös, de a lelket át- meg áthasgató tapasztalásra, amelyből már eddig is kijutott s ezután még sokkal bővebb mértékben ki fog jutni Révész Imrének: „Az élet harmóniájának alaphangja nem más, mint a fájdalom...”⁶⁷

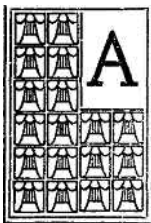

VI. FEJEZET.

HARCOK HÁROM FRONTON.

3. Harc az egyház iskoláiért

Z 1868-ik esztendővel» több mint egy évtizedre szólóan, majdnem egészen haláláig, új harcok korszaka kezdődött a Révész Imre életében. Ezek a harcok minden eddigieknél forróbbak és emésztőbbek voltak és bár egy félszázad történelmi távlatában meddőeknek épen nem mondhatók, közvetlen eredményük nem hozott győzelmet, E körülmény, annál is inkább, mert ezeket a harcokat többé-kevésbé magára hagyatva s természetesen annál nagyobb és zordonabb elszántsággal kellett vívnia és mert ezek miatt a nyugodt és öncélú tudományos munkálkodásra, lelke e legfőbb vágyára és álmára egyre kevesebb időt szakíthatott, a lehető legkedvezőtlenebb visszahatással volt a kedélyére s általában egész lelkivilágára. Élete napfényébe ettől fogva szövődik bele mind több s mind fájdalmasabb, növekvő „estéli árnyék.”

A majdnem egyidejűleg három különböző fronton vívni kényszerült nagy küzdelemnek első fázisa az állami és az egyházi iskolapolitika vitás kérdéseit körül zajlott le. A kiegyezés utáni magyar törvényhozás ugyanis, a lehető legdicséretesebb szándékkal, végre egységesen akarta rendezni a közoktatástügyet. Az állam anyagi erejének csekély volta miatt, de meg a vallásfelekezettek, főként a hatalmas római katolikus egyház tényleges közoktatástügyi túlsúlya miatt nem gondolhatott annak teljes államosítására

de legalább az egységes állami mértékadás és felügyelet érvényesítését s a magyar nemzeti szellem fölényes uralmának biztosítását a legerélyesebben célbavette. A baj csak az volt, ami többé-kevésbé eredendő betegsége minden „állami” művelődéspolitikának hogy t. i. az sohasem képvisel világnézeti tekintetben valami egységes, szerves, önálló és önbecsű értékrendszert, hanem mindig a társadalomban egymással harcoló világnézeti irányok s az azoknak megfelelő szociális és politikai tömörülések compromissumos eredményeként alakul ki. Iskolai példa erre a magyar állami művelődési és közelebbről tanügypolitika története a kiegyezés óta. Már 1867 táján az volt a helyzet, hogy a még meg sem született magyar művelődéspolitikai üres bölcsője felett — a kezdettől fogva igen öntudatosan és erősen megnyilatkozott nemzetiségi külön aspirációkról nem is szólva — három világnézeti irány is versengett a leendő gyámság jussán. Magának a hivatalos kormánypolitikának és a gouvernementalis többségnek uralkodó szelleme, a 48-as idők legszébb örökségeként, egy többé-kevésbé konzervatív liberalizmus volt, amely a nemzeti múlt nagy kulturális értékeit a szabad verseny edző levegőjében, idealistikus alapon s a jelenhez való szerves oda-kapcsolással akarta átmenteni a jövő fejlődés számára: maga a nagy vallás- és közoktatásügyi miniszter, Eötvös József báró volt ennek a szellemnek legelőkelőbb s művelődéspolitikai tekintetben legbefolyásosabb képviselője. Ez irány mérsékelt, egészséges és nemes középszerűt azonban állandóan ostromolta már ekkor egy hatalmas jobboldali és egy, társadalmilag s politikailag egyelőre még nem szervezkedett, de a napisajtó útján már eléggé hangos és a törvényhozásban is szóhoz jutó baloldali szélsőség. Amaz a római katolicizmus volt, amely a liberális új magyar állami berendezkedés egész szelleme s vezértényezői iránt a maga szempontjából indokolt bizalmatlansággal viseltetett s annak viszonylagos gyöngeségével szemben minden ponton igyekezett, önérdekeinek védelmére, a maga óriási anyagi, szociális, politikai és szellemi erejét éreztetni. Emez pedig volt a sajtószabadság megnyíltával Nyugat felől beözönlő, materialista alapú világnézeti és társadalmi radikalizmus, amely — bár leghatalmasabb társadalompolitikai hátvédje, a szocializmus ekkor még Magyarországon csak csecsemőkorát élte — aránylag nagyon rövid idő alatt megnyerte magának a journalistika nagyrészét s általában a fiatalabb intellectuel-nemzedékeket.

Már az 1865—68-iki országgyűlés vallás- és iskolaügyi törvényhozása (az 53. ill. a 38. — népiskolai — törvénycikk) is e három erő összecsapásából létrejött compromissum eredményének tekinthető. A népiskolai törvény egyfelől fenntartotta a felekezeti oktatást s elvileg tiszteletben tartotta annak autonómiáját — másfelől azonban az iskolák berendezésére nézve, az állam legfőbb felügyeleti jogát érvényesítendő, oly magas minimális mértéket állapított meg, amelyhez sikerrel egyedül a római katolikus egyház iskolái tudtak volna alkalmazkodni — az anyagilag jóval gyengébb protestáns egyházak ellenben annál kevésbé. Így emezekre nézve annak közvetlenül fenyegető veszedelme állott elő, hogy ha a törvény követelményeihez az anyagi tehetetlenség okából sikerrel alkalmazkodni nem tudnak, kénytelenek lesznek népiskoláikról lemondani s azokat átadni az államnak vagy a községnek —, amely esetben egyik legnagyobb szellemi fegyverüket veszítik el, mert az állami, illetőleg községi iskolában a tanító révén akár a római katolikus, akár a radikális szellem több sikerrel érvényesülhet, mint a protestáns. Az állam pedig egyelőre csak követelt, de anyagi segítséget követeléseit teljesítéséhez — amire pedig az 1848 j. XX. törvénycikk alapján kötelezve volt — nem nyújtott s mert egyelőre nem is látta a forrást, ahonnan nyújthasson, még ígérni sem nagyon ígért.

Több-kevesebb aggodalom és nyugtalanság mindenféle támadt is a magyar protestánsok sorsaiban e törvény előkészítése és meghozatala alkalmából — amit az autonom iskolázás megtervezésének az állam részéről nagyon súlyosra szabott feltételei mellett maga az az egy körülmény is eléggé indokolt, hogy a törvényjavaslat készítésénél a kormány a protestáns egyházak iránt egyáltalában nem volt a történelmi értéküket, kulturális és társadalmi súlyukat megillető figyelemmel s hivatalos képviselőiket e tárgyban meg sem hallgatta. Azonban ennek ellenére is a protestáns vezetőférfiak nagy többsége nem látta sötétnek a helyzetet. Az akkori idők magyar protestáns közszelleme, a közel két évtizedes nyomás alól föllélekezvén, még sokkal jobban telve volt bizalommal a nemzeti liberalizmus felhajnalott új korszaka és annak művelődéspolitikai téren legfőbb képviselője, a kultuskormány iránt, mint ahogyan telve voltak bizalommal II. József iránt a Türelmi Rendelet korabeli ősök., A kor lelkéből megérthető, de tárgyilagosan tekintve túlzott optimizmussal arról voltak meggyőződve, hogy a kormány és a törvényhozás képviselte liberális

eszmék és törekvések elsősorban a protestantizmusnak fognak javára válni, mert hiszen, szerintük, „lényegrokonságban” is állnak azzal. Ezért még a protestáns iskolák esetleges államosításában, illetőleg közsegésítésében sem láttak akkora veszedelmet, amely — a liberális államfelügyelet következetes keresztülvitele mellett — ne volna sikerrel távoltartható s a protestáns szellem háttérbe szorítását jelentené. Különösen a Ballagi Mór Protestáns Egyházi és Iskolai Lap-ja, ez az akkor még egyetlen protestáns egyházi heti sajtószerv képviselte nagy élénkséggel ezt a bizakodó álláspontot. A rendkívül sokoldalú s nagy rábeszélő képességű szerkesztő meggyőződött híve volt az Eötvös művelődéspolitikájának s ízig-vérig liberális — sőt akkor már a radikalizmus felé tolódó — világnézeti álláspontján a „korszellemhez” való minél messzebbmenő alkalmazkodásban látta a protestantizmus üdvét.

Révész Imre azonban mindezekről a kérdésekről egészen másképp gondolkozott.

Már ekkor végérvényesen maga mögött hagyta ifjúságának felszines rationalismusát, amely az iskolakérdést 15—20 esztendővel azelőtt még vele is egészen radikálisan liberális színben láttatta. Az 1848-as nagy tavasz izgalmas napjaiban egy, valószínűleg félbenmaradt cikke (Töredék eszmék az ifjak nevelése körül¹) még kiszabadítani kívánja „a nevelés szent ügyét az egyház fogházából” s azt a reményt fejezi ki, „hogy egyházaink nem késnek hódolni az ész és kor végtelen erejű szózatának 's a' nevelés ügyet teljesen és általában a' status rendelkezése alá örömmel bocsátandják.” Sőt még a Bach-korszak elején, az i850-iki Thun-féle, a prot. iskolai autonómiára halálos csapást mérő „Entwurf der Organisation” kibocsátása alkalmával is több olyan cikket írt a Pesti Naplóba,² amelyekben későbbi felfogásával szögesen ellentétes hírokat pengetett, az iskolai autonómiát a korszükségelektől túlhaladott álláspontnak hirdette s „az újabb idők józan míveltségéből” következőnek állította „azon igazságot, hogy a' nevelés és tanítás intézéséhez sokkal több joga van a' statusnak, mint az egyháznak” és fölvetette a kérdést: „Miért támaszkodjunk hát iskoláink autonómiájára akkor, midőn annak alapja, országunk autonómiája semmivé lőn? Nyugodjunk meg tehát, eredményében azon időeknek, mellyeknek rohamát feltartóztatni képesek nem valánk 's midőn maga a' madár elrepült kezünkől, ne siránkozzunk azon, hogy egy-két tolla nálunk nem maradt. Különböztessük meg jól,

egyházunk autonómiáját iskoláink autonómiájától. Amazt védelmezzük ha kell és tartjuk fent minden áron, mert annak élni kell mind addig, míg vallásunk él; emeből pedig nyugodtan adjuk áldozatni mindazt, mit tőlünk s' kor mivelődési iránya 's idők fordulata kíván . . .” Azonban nemsokára, már szentesi papsága idején bekövetkezett nála a nagy fordulat. Már az abszolutizmus alatti egyházalkotmányi harc kezdetétől fogva világosan meglátta és határozottan kifejezte történelmi és elvi elmélyedésének gyümölcsként, hogy az egyház a maga iskoláiról lényegbevágó öncsonkítás nélkül nem mondhat le s hogy a református keresztyén világnézetnek a maga, oktatás-nevelés útján vaió propagálására olyan örök joga van, amelyet el nem ragadhat tőle akármilyen ingatgorszellel és akármilyen megbízhatatlan kormányváltozás, A németalföldi közoktatásügyi harcok beható ismertetése kapcsán 1858-ban egyenesen rámutat arra, hogy csak a felületes, racionalista liberalizmus, a „deizmus örvényébe való boldogtalan lesültyedés” idézhette elő a végzetes megfélemlkezést arról a nagy alaptételtől, „hogy az egyháznak . . . isteni küldetése van a közoktatás- és nevelésügyének vezérletére és kormányára, melyet az állam csak rendkívüli esetekben és ideiglenesen vehet magának”³ A pátensharcban — mely ugyan az iskolaügyet csak mellékesen érinté — szintén a legteljesebb energiával, félreérthetetlenül képviselte ezt az álláspontot. Egyházának a hatvanas évek folyamán végbement, elég sok kapkodással és széthúzással teljes tanügyi vajúadásai idején pedig a nyilvánosság előtt emelt szót a magyar protestáns egyház azon „fő elöljárói” ellen, akik „nem vették észre, hogy évtizedek óta, egy sajátságos elv kezd elöterbe lépni és túlzó hatalmat gyakorolni, t. i. az állam mindenhatóságának elve, — már akár democrat, akár alkotmányos monarchiái, akár absolut légyen az az állam —; nem vették észre, vagy legalább nem érvényesítették azon elvet, hogy az emberi létnek van magasabb rendeltetése is az állami szövetkezésnél, a személy és vagyonbátorságnál, s a mindenáron való külső békességnél.”⁴ Ekkor már erélyesen követelte „a feltétlent a teljes tanszabadságot, vagyis nevelési és oktatási valódi szabadságot az állammal szemben is” mégpedig legelső sorban a történelmi egyházak számára, az államnak, a legfőbb felügyelet joga mellett, szintén fönnhagyatván a saját erején való részvétel joga a nevelés és oktatás „nyilvános és szabad versenyében.”⁵ Es ez elvi álláspontjának megváltoztatására az alkotmányos

korszak földerültével sem látott okot. Tudjuk, mily kevés volt a bizalma mind nemzeti, mind egyházi tekintetben a kiegyezés nagy művét létrehozott államférfiak és azok kormánya iránt. Maga a nagy Eötvös József sem volt előtte kivétel s amit élete szomorú alkonyán a beteges, végső elkeseredés epébe mártott tollával írt meg bizalmasan a már akkor évek óta halott nagy kulturapolitikusról, hogy az „a protestantismus gyűlöletével megteljesedett ultramontán pápista, de azért a protestánsok által is imádott nagy miniszter s igazi osztrák-magyar államférfiú”⁶ —, arról, lényegileg már a nagy iskolapolitikai harcok elején meg volt győződve végletességre hajló lelke.⁷ E tekintetben egyébként egyházkerülete egész vezetőségével egyetértett. Különösen a már ekkor roppant befolyású Tisza Kálmán osztozott a Révész Imre bizalmatlanságában az alkotmányos kormány iskolapolitikája iránt — amiben önála, a pártvezérnél, természetesen, nem kis mértékben közbejátszhattak a pártpolitikai motívumok is. így történt, hogy az 1868: 38. törvénycikk ellen, úgy annak létrejötte előtt, mint azután, a kálvinista Tiszántúl emelt legerélyesebben szót, a Révész Imre elvi álláspontját tévéen magáévá. Révész fogalmazta az egyházkerületnek nagyszabású tanulmányszámba menő véleményét (az 1867 dec. i—3. közgyűlésből) az 1848. évi vallásügyi törvény részletezéséről és az iskolaügyről.⁸ amely az egyházak államjogi helyzete tekintetében a még ma sem megvalósított következetes liberalizmus elvét viszi keresztül, taglalja az 1848: XX. törvénycikk egyedül lelkiismeretes végrehajtásának lehetőségeit és az államszegély ügyét, iskolaügyi tekintetben pedig rámutat a szülők ős nevelési jogára s az ebből következő nevelés- és oktatásügyi szabadság sarkelvére, melyet a közveszélyes szabadosságtól visszatartani az állami felügyelet van hivatva s erőteljesen aláhúzza a nagy alaptételt; „Hazánkban a protestáns iskolák örök időig való fennállhatását, vallásunk szabad gyakorlásával együtt békekötések és alkotmányos törvények biztosítják.” (58. 1.) Követeli tehát, hogy az állam „védje és gyámolítsa a felekezeti iskolákat; azon községekben pedig, melyekben népiskolák teljességgel nincsenek, engedje sőt kényszerítse a szülőket vallásfelekezet szerinti szövetségre lépni az iskola megalapítása és fenntartása végett; ahol ezt a felekezeti szövetségek, vagyis az egyes gyülekezetek nem képesek megtenni, ott összeállva közös iskolát kötelesek tartani”. (58—59.11.) Ezzel a véleménnyel foglalkozott az ugyanazon 1867. év dec. 10—14.

napjain tartott pesti „egyetemes értekezlet” (konvent) is, de a többi egyházkerületek véleménye nem feküdvén előtte, nem tartotta az ügyet kellőleg előkészítettnek s elhalasztotta tárgyalását — aminek következtében a református egyház egységes állásfoglalása a készülő egyház- és iskolapolitikai törvényhozással szemben elmaradt s ez is egyik oka lett annak, hogy az 1868-iki törvényhozás e kérdésekben nem tartotta szükségesnek az egységes véleményre jutni amúgy sem tudó protestánsok hivatalos testületeinek véleményét megismerni és mérlegelni. Révész, e fejleményt előre látva, a többi tiszántúliakkal együtt „nem minden ingerültség és keserűség nélkül Jött el” a konventről⁹ s ez az ingerültség és keserűség tartós lett. Első nagy lecsapódása volt a tiszántúli egyházkerületnek 1869 aug. 10-iki közgyűlésében hozott határozata a népiskolai törvényről s az ahhoz kapcsolódó miniszteri utasításokról. Ez a hatalmas határozat, szintén a Révész Imre masszív fogalmazványa, roppant keménységgel fejezte ki az egyházkerület elégedetlenségét ama sérelmes tények föliött> hogy az egyház iskolaügyéről a törvényhozás az egyház meghallgatása nélkül intézkedett, a kormány közegei pedig a törvénycikk végrehajtásában sokszor egyenesen zaklató magatartást tanúsítanak az egyházi hatóságokkal szemben, anélkül, hogy a rendkívül magas követelmények elé állított felekezeti iskolák megfelelő segélyezéséről gondoskodás történnék. Őszintén megmondta, hogy „olyszerű törvényhozási és kormányzási viszonyok között, amilyenek 1849 óta hazánkban egymást gyorsan felváltva és egymással ellenkezve a közszabadság és nyugalom kisebb-nagyobb romlásával az újabb időkig feltűntek és elenyésztek, gyermekeink nevelésének ügyét, az esetleg feltűnő s rövidebb vagy hosszabb ideig fennálló kormány vagy országgyűlési többség rendelkezése alatt, nemcsak vallásunk, de az igaz műveltség, szabadság és a magyar nemzetiség érdekéből sem látjuk aként biztosítva, mint saját autonómiánk védpaizsa alatt eddig láthattuk, látjuk és hisszük, hogy ezentúl is látni fogjuk”.¹⁰ Es kijelentette, hogy a sérelmesnek tekintett törvényt tisztelettel és ellenállási szándék nélkül fogadják ugyan a tiszántúli reformátusok, de törvényes úton mindent el fognak követni avégből, hogy annak nehezményezett pontjai „anyaszentegyházunk törvényes alakzatban s arra alkalmas időben kihaligattatása folytán” rendes törvényhozási úton módosíttassanak. Miután kifejezte, hogy a népnevelés fölvirágoztatásának igazi érdekeivel a felekezeti iskolázás épségben hagyása éppen nem ellenkezik, a köz-

szabadság és a kultúrafejlődés érdekei pedig egyenesen megkívánják e téren a szabad verseny lehetővé tételét: annak a biztosításával végződik a nevezetes okmány, hogy a református egyház sem fog késni törvényes meghallgattatása után e téren áldozatul adni a köz-haza oltárára mindazt, amit saját szabadságának sérelme nélkül odaadhat és hogy a református iskolák továbbra is igyekezni fognak minden tőlük kitelhető erővel nemcsak az egyházhűség, hanem a hazaszeretet és az állampolgári erények ápolására is.

A határozat, azt mondhatjuk, bombaként hatott az alkotmányosság első mámorában úszó magyar liberális közvéleményre. Megszólalt a fővárosi és vidéki sajtókórus és elenyésző kivétellel, pártküiönbség nélkül, egyetértett annak elítélésében I a kormányt támogató lapok elsősorban gouvernementalis szempontból siettek fölötte pálcát törni, a mérsékelt és radikális ellenzékiek pedig azért, hogy a liberalizmus és a nemzethűség hangoztatásával amazokat is túlharsoghassák. Ballagi nyomban a határozat közismertté válása után nemcsak a Prot. Egyh. és Isk. Lapban írta meg hogy „a lépés, mely augusztus 16-án Debreczenben történt, sem nem igazságos, sem nem ildomos, sem azon kegyelettel nem egyeztethető, mellyel a törvényhozói hatalom jogaiban tulajdon nemzeti méltóságunkat tisztelni szent kötelességünk” (1099. hasáb), hanem leközölte ugyanezt az erősen bíráló cikkét a Klapka György „Századunk” c. lapjában is, A Borsszem Jankó pedig, a tiszántúli kálvinistákkal szemben ez alkalomból megeresztett eléggé léha és izetlen egyéb csipkelődései mellett, augusztus 29-iki számában „Pápista Róma” és „Kálamista Róma” fölírással a Klics mester híres ónjával megrajzolt maró élű kettős gúnyképet is közölt: az egyik a római concilium látható, élén a pápával (a vatikáni zsinat akkor már előrevetette árnyékát), amint az ajtón bebocsátatásért könyörgő fehérruhás hölgynek, a Tolerantiának felháborodva kiáltja oda: „Non possumus!” — a másikon pedig a debreczeni vezérférfiak láthatók — az asztalfőn kakasos tiarában a pápaszemes és esernyős Tisza Kálmán, a boglyakemence mellett Balogh Péter püspök, az asztalnál Kallós Lajos jogtanár és más papi és világi egyének közt, jól sikerült rajzban, a fölháborodott arckifejezésű Révész Imre — amint ugyancsak a Toierantia kérésére: „Eresszenek be hát önök, tiszteletes uraimék, hisz önök szabadelvűek!” szintén kórusban, tiltakozó mozdulatokkal kiáltják (az egyik még a félig megnyílt ajtót is, épúgy, mint a másik

képen egy kardinális, ugyancsak nyomja vissza): „Non possu-mus!” — A liberális és radikális sajtó egyik legfőbb vádja csak-ugyan az volt a tiszántúliak ellen, hogy az az ultrámontanizmus malmára hajtja a vizet. Amellett a modern alkotmányos korszakba nem illő ódiságnak bélyegezték azt, hogy a határozat, az egyházi és iskolai autonómiát védelmezve, a bécsi és a linzi békekötésekre is hivatkozott s ezzel az egyházat mintegy egyenrangú szerződő félként állítván oda az állammal szemben, megsértette szerintük az államsouverainitas szent elvét; magyar nemzeti szempontból pedig azt tartották benne megbocsáthatatlannak, hogy lovat ad a nemzetiségi törekvések alá, amelyeknek legkényelmesebb fődözeke szintén az egyházi és iskolai autonómia volt.

Azt határozottan el kell ismerni, hogy kívülről nézve, tényleg megvoltak többé-kevésbé mindezen kényes oldalai ennek a föl-lépésnek s még jobban félreérthetővé tette azt az a körülmény, hogy az inspiráló és tudós tollával iránytszabó Révész Imre mellett (akiről szintén köztudomású volt egyébként évekkal azelőtti poli-tikai szereplése s abból folyólag a kormány és a kormányzópárt iránt kiolthatatlan bizalmatlansága, sőt ellenszenve) a határozat egyik fő pártfogója, ha nem is kezdeményezője az egyházkerületen Tisza Kálmán, az exponált ellenzéki pártvezér volt, A deákpárti közvélemény nem is késett ezt a körülményt alaposan kiaknázni s az egész tiszántúli akciót egyházi palást alá bújt pártpolitikai manővernek föltüntetni. Belülről nézve azonban mégis úgy áll a dolog, hogy politikai momentumok legföljebb színezhetők s talán a kelleténél jobban aláfűthették ezt az állásfoglalást — de eredető forrása a református egyház és világnézet jövőjének teljesen joga-sult féltése volt, amit az azóta eltelt félszázad fejleményei — a könnyelmű államosításnak és községesítésnek nemcsak egyházi, de még nemzeti szempontból is (lásd a kommunizmus és az „utód-államok” iskolapolitikáját!) veszedelmes, sőt végzetes következmé-nyeivel, az állami felügyelet és ellenőrzés protestánsellenes túltén-gésével, az egyházi és iskolai autonómiának, az államsegély tál lencséjéért, árnyékszerű létre sülyedésével — szomorúan igazoltak. Elsősorban magát Révész Imrét nem vezette ez ügyben más, mint vallásának és egyházának mély bensőséggel és a merevségig szilárd következetességgel fölfogott szentséges szellemi és erkölcsi alapérdekei. És ezekhez híven vállalta a harcot tovább is. Pedig tulajdonképpen eléggé magára volt hagyatva. Magának az egyház-

kerületnek a közvéleménye sem volt e tekintetben oly tömören egységes, mint ahogy a látszat mutatta. Egyébünnen is, de főképp egyes intim följegyzésekből (leginkább a Balogh Ferenc naplóból) világos, hogy a kerületnek különösen tanügyi férfiai tulajdonképpen a kormány álláspontjához szítottak s a nagy port fölvert határozatot csak a vezetőség erkölcsi súlya előtt meghajolva nem akarták vagy nem merték ellenezni — bár voltak, akik nyíltan kifejezték a vezetőséggel szemben, s annak nem kis bosszúságára, eltérő állásfoglalásukat — s különösen a Révész Imre elszánt magatartását hajlandók voltak a félénkebbek egyenesen forradalminak ítélni.¹¹ De ő ezzel végképen nem törődve, elhatározta, hogy a felekezeti iskola védelmére egy nagyszabású tudományos irodalmi kampagne-t indít meg. Erős tudományos érveléssel szerkesztette meg az egyházkerületnek ama viszonzvását, mellyel ez 1870-ben replikázott Eötvösnek az 1869-ben meghozott határozatot cáfoló leiratára.¹² Ebben nagy paedagogiai tájékozottsággal azt igyekszik kimutatni, hogy a törvénynek a felekezeti iskolákkal szemben fölállított berendezési követelményei túlfeszítettek; az evangéliumi keresztyén világnézet szabadsága érdekében hadakozik „a voltaképpen vallás nélküli, emellett szabadságellenes centralisztikus és bürokrát érdekek szolgálatában álló községi és állami iskolák” ellen; az 1848: XX. törvénycikk becsületes végrehajtásáig „iskoláink versenyre hívását, sőt kényszerítését, a dolgok nem ismeréséből származónak, vagy szegénységünk ellen intézett gúnynak” bélyegzi; messzemenő történelmi fejtegetésekkel védi az autonómia jogait s a békekötésekre való hivatkozást (aminek anachronisztikus benyomását azonban mégsem tudja teljesen eltávoztatni, mert bizonyos, hogy az alkotmányos magyar államhatalom — melyet Révész, persze, csak „osztrák-magyar”-nak tekintett — nem épen ugyanazon jogviszonyban állott a protestáns egyházakkal, mint az a fél, amellyel őseink a bécsi és a linzi békét megkötötték Ő) s tiltakozik ama felfogás ellen, amely szerint „az állam és a mi egyházunk közötti viszonyt a hazai törvényhozás korlátlan hatalommal szabályozhatná”. Nem érte be azonban pusztán ilyen — elvégre is nem a saját nevében szóló — hivatalos ügýiratok szerkesztésével, hanem önálló művekben szélesebb tudományos alapozással is alá akarta támasztani nagy elveit. Már 1869-ben megjelent tőle a Sárospataki Füzetek utolsó évfolyamában s majd különlenyomatban is egy, néhány hét alatt második javított és

bővített kiadást ért dolgozat: „Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez” (II. kiad. Debreczen, 1870), amelyben különösen azt igyekszik egészen a reformáció kezdőkoráig visszamenő forráskutatásokkal feltüntetni, „hogy miként fogták fel magyar protestáns őseink az ő iskoláik autonómiájának ügyét s mi okokon ragaszkodtak ahhoz” (4. 1.) s teszi ezt azzal a kijelentéssel, „hogy miként általában a történelmi irodalomnak, úgy épen e kis művecskének is, gyakorlati célja épen nem az. Hogy a múltak melletti rideg és vak megmaradást eszközöljön s minden reformnak és célszerű fejlődésnek útját állani erőlködjék. A cél csak az, hogy az apostol szerint mindeneket megvizsgáljunk és ami jó, azt tartsuk meg”. (6. 1.) Mindenütt a legelsőrendű forrásokból merítve s emellett igen színesen, helyel-közzel igazán lüktető érdekességgel s a jelente való erős vonatkozásokkal ismerteti a magyar protestáns egyházaknak iskoláik megtartásáért vívott több százados nemes küzdelmeit, történelmi fejtegetéseit levezetvén egészen a saját koráig. Ezeknek tanulságául aztán megállapítja, hogy »nálunk a nevelés és tanítás vagy iskoláztatás joga a szüléké és a szülék azon szövetségéé, amely magyar reformált egyháznak neveztetik”. (77. 1.) Az egyháznak életjogai közé tartozik az iskolához való ragaszkodása, mert a vallás nem egy külön darabja az ember „összes szellemiségének”, „hanem oly el nem különíthető, előre kiszabott határok közé nem szorítható lelki életerő, amely jelen van mindenütt ott, ahol a gondolkozás és a lelkiület nyilatkozik, vagyis áthatja az ember egész szellemiségét, mint a villanyosság vagy a mozgási képesség az egész világegyetemet”. (79. 1.) Kijelenti azonban, hogy ezzel nem az egyház tudománybeli és kulturális zsarnokságának akar ajtót-kaput tártani, hiszen az „egyház”, „úgy, amint jelenleg legtöbb országban van, nem is krisztusi institutio s bizonytal fel fog bomlani idővel, midőn győz az egyéni szabadság, amely felé a tiszta keresztyénség kétségenkívül gravitál” (50.1.) és nem valami „rideg konfesszionálizmusnak”, hanem a „bibliai keresztyénségnek” akar szószólója lenni, mert „csakis ez az> ami hivatva van arra, hogy a polgáriasodást és művelődést s általában az életet áthassa, vezesse”. (81. 1.) Magát a legközelebbi népiskolai törvényt röviden bírálva, kifejezi azon — fájdalom, megvalósult — balsejtelmét, „hogy ha e törvény szigorúan végrehajtatik, a magyar protestáns iskolák tetemes része nem sokára el fog pusztulni”. (85. 1. Pedig tulajdonképen az állam a törvény

végrehajtásában nem is lépett föl teljes szigorral, legalább egyelőre!). „Ügylátszik, hogy azon jövőnek nézünk elébe, miszerint lesznek Magyarországon: községi iskolák, melyek elnyelték a protestáns iskolák nagyrészt; továbbá kövér klerikális iskolák”. (86. 1.) Befejezésül, a jobb jövő múlhatatlan előfeltételül, az 1848:XX. törvénycikk teljes-tökéletesen következetes és becsületes végrehajtását sürgeti, de a protestáns iskoláknak legalább egyrészét még ezen esete is, „mind magának a protestantizmusnak, mind a szabadságnak és szabad versenynek érdekében” fönntartandónak véli. (89. 1.)

Az iskolaügyi harc volt a legközvetlenebb indítóoka Révész Imre ama nagy és áldozatos tettének is, mely páratlanul áll korának egész protestáns irodalmi életében: t. i. a Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező c. tudományos havi folyóirat megindításának, 1870 legelején. Egy ilyen, az egyház szellemi életkérdéseivel s azok között elsősorban a nevelés-oktatásüggyel a tudományosság legmagasabb színvonalán foglalkozó komoly és súlyos sajtószervnek a létrehozását Révész Imre már évek óta forgatta elméjében¹³ s arra őt mások is, nemcsak saját egyházkerületében, igen erősen ösztökélték — pl. már 1865-ben a nagy költőpap s későbbi püspök Szász Károly.¹⁴ Régi és mélyen gyökerező meggyőződése volt az, hogy a protestáns öntudat megszilárdítása s az egyház életének a rothadó pangástól megóvása nem lehetséges folytonos és fejlődő tudományos munka nélkül. Ennek Magyarországon máig egyetlen időszaki szervét, a Ballagi Protestáns Lapját pedig egyre kevésbé látta e célra elégségesnek s a tudományosság általa rendkívül magasra tartott mértékei alatt megállhatónak. Bár a Protestáns Lapnak új megindulása óta éveken át egyik leghűségesebb dolgozótársa volt, már az elején nem volt megelégedve a szerkesztésével s ezt magának Ballaginak is több ízben nyíltan megírta és megmondotta. Különösen fájt neki az, hogy Ballagi „az életbevágó és legnagyobb fontosságú eszméket, anélkül, hogy jól megrágná, odaveti nagy alármírozással s mintegy ielkiösméretlenül a jámbor közönségnek”.¹⁵ Ez az elégedetlenség éveken át halmozódott benne: „elvtelennek” látta a Ballagi szerkesztői módszerét s a lapjában folyó gyakori polémiákat „esetlenül és idétlenül” végződötteknek találta, amit megint magának a szerkesztőnek rótt föl.¹⁶ Ezzel a nézetével épen nem állott ugyan egyedül — Hegedűs László és Szász Károly pl. a hozzá írott

nagyszámé leveleikben hasonlóan kevésbé elragadtatva nyilatkoznak a Ballagi lapszerkesztői, sőt egyéb tevékenységéről is —, azonban kétségtelen, hogy a Ballagi lapjával való elégedetlenségének végső imponderabilis oka a két kitűnő ember egyéniségének merő különbségében rejlett» A Ballagi jellemzését találóbban senki sem adta meg, mint ő maga, amikor, éppen a Révész Imrével folytatott zivataros polémiái során egyszer így írt magáról: „Bár egész életemet tanulmányozásban töltém, mégis a tudás főbecsét mindig a cselekvésre való alkalmazásában kerestem és részemről nem kisebb gyönyört találtam a tanultak közlésében, mint azok szerzésében ... Egy témán évekig töprenkedni, arról tudós köteteket írni nem az én dolgom. Én a tudomány aprószerese, kiskereskedője vagyok.” Örülök, ha egy eszmekincset aprópénzre váltva a nagy közönség közé juttathatok, ha azt, amit mások eruditójuk árjába fuiasztottak, a józan ész verőfénye alatt új életre támaszthatom a közönség javára.”¹⁷ Végtelenül eleven és mozgékony szellem volt, aki — jó irányban — szüntelenül hatni törekedett; idealista lelki alaptermészete erősen racionalizált praktikus hajlamokkal volt egybeszöve, zsidó fajtájának egyik legjellemzőbb és legértékesebb átörökléseként; nagybecsű irodalmi vállalatába s ezek közül a Protestáns Lapba, bármi önzetlenül fogott is, azoknak anyagi virágzása nem sokkal kevésbé volt fontos előtte, mint szellemi hajtőerejük kifejlesztése. Az elméket s az „irodalmat szerette folytonos pezsgésben tartani! ezért öntudatosan nyitott lapjában tért a legellentétebb felfogásoknak is, aminek természetesen rengeteg polémikus csatározás lett a következménye — de Ballagi ezektől már csak azért sem riadt vissza, mert, saját bevallása szerint, a lap iránti érdeklődés fokozására s az előfizetők számának gyarapítására ez volt az egyik legalkalmasabb út!”¹⁸ Révész Imrének a tanulószoba csendjében érlelődött tudományos és erkölcsi gravitása pedig az idők folyamán — amint a való élettől s a társas érintkezéstől való lassú elzárkózása megkezdődött — egyre inkább vált határozott nehézkessé, amire különben lelki alaptermészete szerint is hajlott már rá, aki akkora szívósággal fürta bele magát egy-egy problémának a mélységeibe s aki fő gyönyörét ebben az öncélú tanulmányozásban, nem pedig az eredmények gyakorlati alkalmazásában találta, végképen nem tudta magát beleélni az eszme közvetítés emberének fürge és gyakorlatias lelkivilágába s hovatovább idegenkedve fordult el annak sajtóban, egyházi, politikai,

gazdasági, tudományos életben kifejtett fáradhatatlanul sürgő-forgó százkarú tevékenységétől. A Ballagi lebilincselően kedves, megértő, megnyerő és concilians baráti bánásmódja ugyan sokáig ellensúlyozta a Révész Imre lelkében a tevékenysége által kiváltott kedvezőtlen hatást; Révész még egy kemény első összezördülés folyamán is így ír neki: „Őszintén megvallom, Tisztelt Barátom, hogy ellened, mint szerkesztő ellen sokszor igen keményen felferjedtem, de mint embert folyvást igazán és őszintén tisztellek és szerettelek» Sőt, mondhatom, hogy valami varázs hatalmat gyakorolsz reám. Ha néha mintegy feltettem is magamban, hogy haragudni fogok; tüstént elenyészett minden haragom, mihelyst megláttalak, vagy soraidat olvastam ...”³⁹ s viszont Ballagi, többrendbeli nagyon meleg nyilatkozatai közt egyizben épen beteg állapottal még ekkortájt is ily bensőségesen szól hozzá: „A te leveleid nekem többet érnek minden orvosi szernél, mert lelkemet frissítik fel!”²⁰ Ám az időleges szakítás mégsem volt főtartóztatható: Révész már amiatt igen háborgott, hogy Ballagi 1864-ben — a R. Kálvin-könyve megjelenése után — tág teret engedett lapjában a művet akadékoskodva, csipkelőzve s nem egyenrangú tudományos készüllettel bíráló öreg Szilágyi Ferencnek (a Szilágyi Sándor történetudós atyjának), akit Révész erősen auikus-konzervatív érzelmei miatt sötétlelkű vén reactionariusnak tartott, egyéb okokból is mélységesen lenézett s végképen nem szívelt; magának Ballaginak e polémia során vele szemben tanúsított szerkesztői magatartásától is mélyen megbántva érezte magát, Balogh Ferencnek erős kifakadással írta: „valóban a mi Prot. Lapunk . . . mindent elkövetett Kálvin emlékének meggyalázására”,²¹ s Hegedűs Lászlónak keserűen panaszkodott „a zsidókból lett magyar írókra”, akik „geschäftölés végett léptek közzénk”.²² A kiegyezés évétől kezdve már nem is dolgozott a Ballagi lapjába, melynek a népiszkolai kérdésben tanúsított optimisztikus kormánytámogatása s a tiszántúli felfogással szemben való éles föllépése aztán megadta a a végső lökést a szakításra. Révész megindította a Figyelmezőt, mely azután, 9 éves pályafutásának főkép első 4—5 esztendejében, szöges ellentétbe helyezkedett Ballagival és pesti körével s marandandó becsű dolgozatok egész sorának közlése mellett egynehány kaáz polémiának is lett a színhelyévé.

A Figyelmezőt Révész teljesen a saját veszélyére, nagymérvű anyagi áldozattal tartotta fön; nemhogy egy fillér haszna lett

volna belőle — amire különben nem is törekedett —, de tekintve, hogy az előfizetők folyton ingadozó számát átlag 300—400-nál többre sohasem bírta felvinni s hogy évi 4 forintért átlag 40 ívet adott, még rá is fizetett rendszerint alaposan. Hivatalos egyházi testületek — főként a saját kerülete — részéről, más, mint erkölcsi támogatásban sohasem részesült s kifejezetten nem is akart részesülni. Önzetlenül dolgozó munkatársai nagy számmal voltak, köztük súlyos nevek mindakét testvér protestáns egyház kebeléből (Imre Sándor, Szabó Károly, Fabó András, Filó Lajos, Heiszler József, Bokor József, Szeberényi Lajos stb.), de azért a folyóirat szerkesztésén kívül írásának terhét is legalább felerészben maga Révész hordozta, akinek tollából nemcsak nagyszabású tanulmányok jöttek állandóan, de rengeteg kisebb, főként történelmi közlemény is, amellet a tekintélyes irodalmi és külföldi szemlék rovatát is jóformán kizárólag ő vezette. Eleitől fogva nem is volt szándéka soká hordozni ezt a különlegesen nagy terhet s már 1871-től állandóan foglalkozott azzal a gondolattal, hogy vagy megszünteti a folyóiratot, vagy mindenestől más kezekbe teszi át i de, mert egészen alkalmas vállalkozó sohasem mutatkozott s mert a három fronton megindított harcot legalább bizonyos nyugvópontig becsülettel meg kellett vívnia, bizony csak rajta maradt ez a teher, majdnem egy évtizedig» Amint már az előfizetési felhívásban (kelt 1869 okt. 15.) kijelentette, egyik főcélja volt e vállalattal „tisztázni az iskolaügyre vonatkozó eszméket; s e végre legelőbb is a népoktatási törvényt s az annak végrehajtására vonatkozó miniszteri rendeleteket venni tüzetes vizsgálat alá éspedig nemcsak saját múltunk és autonómiánk szempontjából, hanem a lényeges pontokon, a külföld míveltebb és szabadabb országainak törvényeire és tapasztalataira is hivatkozva”. Helyesen látta ugyanis, hogy „a magyar protestáns közönségnek s különösen az előjáróknak, lelkészeknek és tanítóknak a fennforgó vallási, egyházi kérdések s különösen a napi sajtó tetemes része által iszonyúan összevisszazavart iskolaügy feletti tájékozásra éspedig minél több oldalú, elfogulatlan, önzéstelen és független tájékozásra a legégetőbb szükségök volt és van”. (Szerk» előszó IL) Az igazságnak megfelelően előre kijelentette azt is, hogy bár a Figyelmező a kormány iskolapolitikáját nem helyesli és erősen bírálni fogja, mégsem „merőben a mostani politikai pártérdeknek s viszonyoknak szülötte és szolgálja .. . Ültesse bár a közép, szélső, vagy nem tudom miféle bal vagy jobb oldal a maga embereit a miniszteri

székekbe; ha azok a mostani kormány elveit követik a protestáns egyházi és iskolai ügyekben: a Figyelmező folyvást ellenzéki leendő” (U. o. VI.) — amíg viszont a jelenlegi kormányt és annak pártját is őszinte örömmel támogatná, ha az egyház- és iskolapolitikai tekintetben kedvezőbbre változtatná nézeteit.

Mindjárt az első számban megkezdte a szerkesztő közölni egy igen súlyos hosszú tanulmányát: „Nézetek az 1868. évi népiskolát törvény felett”. Ebben mindvégig a legkomolyabb tudományos történelmi, theologiai, bölcséleti és paedagogiai érvekkel ugyan, de itt-ott mátt határozottan a szenvedély elbúsult és lázas hangján bírálja véges-végig a törvényt és annak intentióit, élesen polémikus kitéréseket téve annak az egyházi és a világi sajtóban föllépett védelmezőivel (Ballagi Mór, Szeremlei Sámuel, Zichy Antal) szemben. Megbotránkozva mutat rá, hogy a törvény végrehajtásának megindulásakor „egy protestáns felekezeti iskola megsemmisülését, sokan ép oly örömmel üdvözölték, mint egy sötét zárdai iskola megszűnését” (9. 1.) s az ultramontánizmus minden kígyóját-békáját reákiáltották az 1869-iki tiszántúli határozatra — holott valójában a dolog úgy áll, hogy „azon protestánsok, akik oly könnyen áldozzák fel felekezeti iskoláikat, sokkal, de sokkal előbb fogják magokat az ultramontánokkal egy táborban és pedig azoknak hatalma alatt találni —, mint a tiszántúli végzés hívei. A klérus az ő saját felekezeti iskoláiról önként lemondani nem fog soha; de emellett szívesen részt vesz a protestáns iskolák romjain vagy újból alakuló közös iskolák, közös praeparandiák kormányzásában, kivált ha veszi észre, hogy számára a többség és uralom biztosítva van”. (52. 1.) Viszont a közvélemény antikierikalizmusa öntudatos és hithű protestánsok részéről egyáltalán nem érdemel bizalmat, mert benne „ott tajtékzik nemcsak a Róma — hanem általában minden vallás s épen az evangéliom iránti gyűlölet”. (106. 1.) Rendkívül gazdag olvasottság alapján, nagyszámú jellemző adat felsorolásával megállapítja, hogy „a magyar kormány iskolaügyi elvei, a föld művelt és szabad nemzeteinél, többségben nincsenek és hogy olyan protestáns egyház, amely a miénkhez hasonló helyzetben s ily viszonyok között saját felekezeti iskoláiról lemondott volna, még eddig nem találatott a világon”. (154. 1.) Prófétaí erővel hangoztatja: „Eljöheth az idő s talán hamarabb is mint gondolnók, amidőn ismét a protestáns egyházi és iskolai autonómia lesz egyik biztos menedékhelye a szabad gondolatnak és szabad

tudománynak a magyar hazában.” (175. 1. jz.) Dolgozata végén azonban nem felejt el — minden félreértés kikerülése végett — két igen fontos intó szót emelni hitfeleihez: először is, hogy a törvénynek ellentállani nem szabad, hagyni kell azt a saját sorsára, hogy majd az idő maga mutassa és javítsa ki hiányait; azután, hogy a felekezeti iskolázás — ha nem is mindenben a kormány erőszakolta elvek és módozatok szerint — valóban reformra szorul s ezért a reformért egyháznak és társadalomnak meg kell hoznia minden áldozatot. — A következő évben egy hasonlóan nagy-szabású, erős tudományossággal megalapozott, de jórészt szintén polémikus jellegű dolgot közölt „A magyar protestáns hit-felekezetek egyházi és iskolai szükségéinek országos költséggel való fedezetéséről, különös tekintettel a katolikus autonómiai mozgalmakra.” (Különn. is Debr. 1871. Ebből idézünk.) Ebben igen tág és mély történelmi visszpillantással, lényeges és jellemző forrás-
 adatok halmazának közlésével bizonyítja, hogy „azon eszme, amely az 1848-dik évi XX-dik törvénycikk 3. §-ának ezen szavaiban testesült meg: «minden bevett vallásfelekezeteknek egyházi és iskolai szükségéi, közálladalmi költségek által fedeztessenek» — ezen eszme... kisebb-nagyobb mértékben s különböző módosulatokban, századokon keresztül folyvást élt a magyar protestáns egyház kebelében”. (36. 1.) Majd részletesen kimutatja, hogy a magyar protestánsok mekkora veszteségeket szenvedtek egyházi és iskolai javaikban az üldöztetések folyamán a róm. kath. klérussal szövetekezett államhatalom erőszakos föllépése következtében s hogy ezekért a haza a magyar protestáns egyháznak elégtétellel tartozik. Ez az elégtétel sokkal inkább volna föladata és kötelessége a magyar államnak és kormánynak, mint a róm. katolikus autonómia könnyelmű létesítése, ami tulajdonképen a nagyrészt állami eredetű egyházi javaknak az állam kezéből és rendelkezése alól végleges kibocsátását jelentené! A külföldi példák igen nagy számára hivatkozással követeli különösen azt, hogy az állam a felekezeti iskolákat is segítse, de e segély fejében ne kívánja áldozatul se világnézeti, se kormányzati tekintetben az egyház iskolai autonómiáját, hanem elégedjék meg a legfőbb felügyelet kétségtelen jogának gyakorlásával. „Nem az ellen van nekünk, protestánsoknak panaszunk, hogy az állam vette át az iskolaügy feletti törvényhozás és kormányzás jogát, hanem az ellen, hogy ezen jogokat akként gyakorolta és gyakorolja, hogy míg az állam

omnipotenciája, a centralizáció, bürokrácia és római katolicizmtts érdekei titkon vagy nyilván oly kitűnőleg kegyelteinek, addig a szabadság, a községi és megyei autonómia szintügy, mint a protestánsok legszentebb érdekei és törvényes autonómiája, kellő figyelemben és kíméletben egyáltalában nem részesülnek. Nem hierarchia, nem obskurantizmus, nem türelmetlenség s más efélék, hanem őszinte tiszta demokrácia, evangéliomi protestáns valláosság, folytonosan haladó józan népműveltség s szabadság, egyenlőség és testvériség az egyházi és iskolai ügy mezején is az, amit mi óhajtunk, habár semmiféle egyéni vagy párttekintély és frázisok járszalagain vakon lépdelni nem akarunk is.” (122. 1.)

Az állam művelődéspolitikájáért lelkesedő református egyházi körök nem késtek a Révész Imre polémiájára éieshangú replikákkal, szenvedélyes kitöréseire még nagyobb szenvedéllyel válaszolni. Vezetett ebben maga Ballagi Mór, akit a Révész kemény és, elszánt támadásai — melyeknek tagadhatatlanul sok, épen ellene irányuló, személyes élük is volt — roppantul kihoztak a sodrából „Melius redivivus vagy Révész Imre úr ha.rca a népiskolai törvény ellen” c. alatt a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1870. évi folyamában (341. skk.) hosszabb cikksorozatban igyekezett kimutatni, hogy Révész „nagy, tudós készülékkel nem bírt egyebet előállítani, mint egy roppant történelmi anachronismust, mely mutatja, hogy sem a múltban a nemzeti törekvés és Protestantismus közti kapcsolatot, sem a jelenben az érvényre jutott eszmék mivoltát s azok horderejét nem ismeri, sem végre magát a fennforgó kérdést kellő szempontból felfogni és érdeme szerint méltányolni nem tudta” (342.) „Nagy baj biz az — fakadt ki, a Révésznel tényleg sok tekintetben meglevő tudós elvontságra célozva —, ha az ember múzeumába zárkozva heteken, hónapokon át magánál okosabb emberrel nem érintkezik. Utoljára elhitesi magával, hogy tudomány és bölcsesség kizárólag az ő tulajdonai.” (346—347, jz.) Attól az alapmeggyőződéstől fűtve, hogy a „Protestantismus a haladó szellem hódító erejétől várhatja üdvét” (423.) részletesen igyekszik meggyöngíteni a Révész történelmi és elvi állításait s „kimutatni, hogy az egész, annyi hűhóval folytatott harcnak tulajdonképen semmi, de semmi alapja nincsen.” (427.) Ügyes, de nem valami mély riposte-ját a következő, naiv optimizmusára nézve igen jellemző nyilatkozattal fejezte be: „Én a békekötések hánytorgatását mai időkben... haszontalanságnak tekintem, ami pedig a felekezeti

iskolákat illeti, ép oly kevésbé tartom azoknak nyakra-főre való megszüntetését célosnak, mint R. I. úr; a különbség köztünk csak az, hogy ő a felekezeti iskola mellett fanatizálni akar, szerintem pedig, hogy felekezeti, vagy közös legyen-e az iskola, alárendelt kérdés, a fő az, hogy jó legyen.” — A felekezetiségnek az iskolában addig volt értelme és jelentősége, míg az iskola a mindenfelüirői fenyegetett vallásszabadságnak szolgált elővédül. Mai időkben erre szükség nincs; nem a mostani törvényhozás szabadelvű áramlata tekintetéből, mely múló is lehet, hanem azért, mert a társadalmi fejlődés a vallásszabadságot világerővel már azon saperait kérdések közé sorozta, melyek többé tartós izgalmakat az európai emberiségben előidézni nem képesek; az uralkodó kiváltságos vallás eszméje, ha a középkor némely híveiben még tán él, szégyenkezve kénytelen magát védni, nemhogy támadólag léphetne föl” (490.) Végül megmagyarázta, miért hasonlítja össze Révészt Meliusszal; azért, mert Melius is, mint Révész, igen nagy érdemei mellett „sok tekintetben tévesztett irányban emésztette életét”» (491.) Ilyforma szellemben és ennél még élesebb és bántóbb hangon nyilatkoztak Révész iskolügyi magatartása ellen ez években a Ballagi lapjának munkatársai is, elsősorban a fiatal és éieseszű, maróan szellemes és nem kevésbé öntelt Kovács Albert., Szeremlei Samu pedig, a nagy tudású s eladdig Révéstől nagy szeretettel támogatott ifjú diószegi lelkipásztor (a későbbi jeles történész és akadémikus hódmezővásárhelyi pap), egy egész kis kötetnyi nagyon értékes tanulmányt írt „A népiskolai kérdésről, különös tekintettel az 1868, XXXVIII t.-cikkre és a proL egyház érdekeire” (különnyomat a P» E» I» L.-ből Pest, 1871), amelynek legnagyobb részét szintén a Révésszel való — ifjonti módon önértetes, de egészben véve elég nyugodt hangú és tárgyilagosságra törekvő — polémiának szentelte. Ebben elismerte, hogy Révész akkor, amidőn az egyház szabadsága tényleg veszedelemben forgott, „valóban nélkülözhetetlen férfiú volt s a legkitűnőbb szolgálatokat tévé; most ... ránézve idegen tere-numra lépett, hol egész használhatatlanságát kimutató. Annyira beleélte magát a prot» egyház zaklatott múltjába s annak e közben követett s egykor kellőleg igazolt circum-spectus és félrehúzó politikájába, hogy a jelent és a jövőt is csak a sötét múlt szemüvegén át láthatta, természetesen igen fekete színben, oly formán, mint a sárgaságban sínylődő ember, ki mindent sárgának lát. Minden lépten nyomon kísérteteket fedezett fel s a

legártatlanabb jelenetben rémeket vett észre és veszedelmekről álmodott”» (55—56. L) Révész, Ballagival egyetértve, „antiquarius”-nak tartja, ki „történelmi gazdag ismereteit a lehető legtökéletesebbül használta fel e korkérdés megfejtésénél”. (56, 1.) A részleteiben számos helyes megfigyelést és talpraesett elienkritikát tartalmazó fejtegetésekből egészben véve csak úgy árad a korszellemben való ama boldog bizakodás, mely a R. L. ellenfeleit ezen s egyéb kérdésekben épúgy jellemezte, mint ahogyan hiányzott magából Révész Imréről s mely a különben nagyon eszes és széleslátókörű Szeremleivel pl. ilyen határtalanul rövidlátó kijelentéseket tétetett: „Kevés értelem kívántatik annak belátásához, hogy az államnak sohasem célja a vallástalanság terjesztése s ma különösen nem feladata bárkit is vallásától megfosztani.” (105.) „Ahelyett’ hogy (Révész) a magyar protestantismusnak új erőt és új támaszt a kort mozgató nagy eszmék szövetsége által igyekeznek nyújtani, roskatag és teljesen elhasznált intézményekhez akarja fűzni annak sorsát.” (148—149. 1.) „A protestantismus, mely a nép felvilágosítását célzó munkájában századokon át egy maga. fáradt őszintén s küzdött ellenséges elemekkel: most egy hű és erős szövetségest talált az államban, kinek az érdekek teljes azonosságánál fogva, mint rég várt bajtársnak kell hogy kezét nyújtsa.” (152. i.) E nagyon ellentétes elvi alapon is azonban, a Révész Imre erős kritikájának igazságát a részletekben sok ponton loyálisan elismerte Szeremlei, de vigasztalta és biztatta magát s másokat az állam föltétlen jóakarásával, amely a tényleg meglévő igazságtalanságokat előbb” utóbb ki fogja egyházi és iskolai téren küszöbölni s elég erős lesz megküzdeni a katholicizmus és az osztrák abszolútizmus bármely nyomásával.

Ballaginak és táborának éles replikái Révész nem győzték ugyan meg, ellenben mód nélkül felizgatták. Rendkívül bántotta, hogy amazok, a „korszellem”-től megmámorosodva olyan könnyen beszélnek a legnagyobb s neki legmélyebben a szívéhez forrt történelmi értékekről s erősen fejlett önérzetét módfölött sértette az, hogy különösen történelmi tanulmányairól oly kicsinylőleg nyilatkoznak. Ezért a hangja folyton érdeesebbé s a lelke egyre keserübbé vált velük szemben. A rendszeres polémiát azonban nem folytatta tovább velük, nemcsak azért, mert a következő szakaszban bemutatandó másik, hitelvi fronton nemsokára — jó részt ugyanazon táborral szemben — még hevesebb csapásokat

kellett osztogatnia és kivédenie, de azért sem, mert még a szenvedély lázában is tisztán látta azt, hogy a szüntelen polémikus feleselés, amely elvégre természetlen dialektikázásba és sivár személyeskedésbe fullad, az ügyet nem viszi előbbre s a mereven eltérő elvi álláspontokat csak nem hozhatja közelebb egymáshoz. Önismerete és önfegyelme különben is helyesen figyelmeztette őt arra, hogy neki a polémia nem erős oldala, mert a dialektika finom vitórjével sokkal kevésbé tud hadakozni, mint a tárgyi érvek súlyos lándzsájával s mert a küzdelem heve hamar felszabadítja könnyen robbanó indulatait s lelkileg elsősorban önmagát meríti ki („nem bízom mindenkor saját logikámhoz, mert félek, hogy az önvédelmi buzgalom a kellő határokon túl ragad” — írta, megkapó önvizsgálattal, már 1861-ben Hegedűsnek²³). Ezért a továbbiakban megelégedett az iskolai kérdésnek Figyelmezője hasábjain való állandó nyilvántartásával, a külföldi példák beható tanulmányozásával és föltárásával s legfőljebb egy-egy oldalvágást intézett — igaz, hogy kivált eleinte elég kíméletlenül — a másik irány ellen. Nagyon értékesen hozzászólott a népiskolai után nem sokkal, már 1873-ban szőnyegrekerült középiskolai törvényjavaslatához, amelyről egyházkerületéhez egy, főkép az egyház történelmi jogi álláspontját feltüntető, de mélyreható paedagogiai bírálatba is bocsátkozó terjedelmes emlékiratot nyújtott De (Figy. 1873. 476. skk. 11.), alaposan indokolva már ismert elvi álláspontján azt az aggodalmát, „hogya a miniszteri törvényterv, vagy más ahhoz hasonló javaslat lesz törvénné és mint törvény komolyan végre fog hajtatni: a jelenleg törvényesen létező és századok óta fennálló magyar protestáns gymnasium oknak tetemes része végpusztulásra jut éspedig anélkül, hogy legkisebb remény, vagy biztosíték is mutatkoznék arra nézve, hogy akár maga a felekezet, akár az állam, új protestáns gymnasiumokat állíthatna az elpusztultak helyébe”. (478.1.) A debreceni kollégium középiskolai tagozatának újjászervezése tárgyában hevenyészve odavetett javaslatai 1874-ben (Figy. 1874. 500. skk. 11.) oly feltűnést keltek, hogy tekintélyes pesti napilapok (Pesti Napló, A Hon, Pester Lloyd stb.) foglalkoztak velük tüzetesen és elismerőleg. Szándékozott is e tárgyban nézeteit bővebben kifejteni, különösen avégből, hogy a középiskolai kérdés kapcsán egészen félreérthetetlenül meggyőzhesse a közvéleményt arról, hogy az ő harca a kormány ellen nem jelenti a paedagogiai maradiság bálványozásait, mert — amint azt eladdig

is sokszor kifejezte — az üdvös haladásnak iskolai téren ő is őszinte barátja s távolról sincs elragadtatva a református középiskolák tényleges színvonalától. (Figy. 1874. 557—558. 11.) Ezt a tervét azonban nem valósíthatta meg, bár az iskolaügyet úgy Figyelmező) ében, mint az egyházkerületen és a konventen azontúl is élénk figyelemmel kísérte s amennyire mind jobban elhatalmasodó testi gyöngékedése és elboruló lelkiállapota engedte, még többször vett részt szóval és — rövidebb munkálatok útján — tollai is a középiskolai reform körüli hosszas egyházi tárgyalásokban, amelyekben főleg a legfőbb állami felügyeleti jog mibenlétére, történeti eredetére és józan korlátaira nézve tett hasznos világosító megjegyzéseket. Időközben Ballagiék is meglehetősen elcsöndesedtek az iskolakérdésben, mert sok lehangoló tapasztalat után ők is kezdték belátni az állami művelődéspolitikába vetett korlátlan bizakodásuk illuzórius, sőt veszedelmes voltát. Ezért a középiskolai reform kérdésében már ők sem álltak fenntartás nélkül a kormány pártjára, sőt lapjuk egyre erősebben védelmébe vette vele szemben a végpusztulásra szánt protestáns gimnáziumokat. Az egyetemes tanügyi bizottság 1878 végén folyt pesti ülésezésekor Ballagi, „a püspöki ebéden toasztot mondott az egyetemes tanügyi bizottságra, bevállván, hogy midőn ő éppen a felekezeti iskoláztatás ellen egy dühös röpiratot osztatott ki az országházban, ugyanakkor úgy kigúnyolta a sors, hogy éppen őt választotta meg az egyetemes tanügyi bizottság — elnökévé. Ő pedig lett e bizottságnak — funeratora (Utána tevén: «mea culpa, mea maxima culpa».) Most örvend, hogy az általa jól eltemetni hitt halott föltámadt s miután látja a kormány gazdálkodását, kívánja: legyen a feltámadottnak örök életei”²⁴ A bölcs és éleszemű Imre Sándor, aki elemi ugyancsak nem értett Révész Imrével egyet az iskolakérdésben, már a 70-es éves 'közepétől szintén jól látta, mint kolozsvári egyetemi tanár, „hogyan ide s tova minden állami gymnasium fel-földi tót és német (kivált zsidó!) egyéniségekkel lesz megrakva. — és emellett a nem államiakban is, ha csak megvizsgáltak szolgálhatnak, ilyek fognak szolgálhatni”²⁵ — s meggyőződött arról, „hogyan kivált ha a mostani cultus- és iskolaügyi regimen soká tart, a felekezeti nagyobb (és kisebb) iskolák vannak a nemzeti szellem fenntartására és nemesítésére hivatva”.²⁶ Az ilyen és hasonló jelenségek és megnyilatkozások nagy — bár fájdalmas — elégtételül szolgálhattak a nemes harcában egyideig annyira magára hagyott

Révész Imrének, aki másfelől szintén kénytelen volt már 1879 júniusában belátni, hogy „a teljes tökéletes autonómiának és függetlenségnek fenntartásához, vagyis visszaszerzéséhez mostmár nagyon kevés remény lehet; mind a szülék, mind a tanárok miatt kénytelenek vagyunk az állammal bizonyos compromissumra lépni” s ezt Révész Bálint püspöknek most már egyenesen ajánlotta is.²⁷ A nagy harc tüzet tehát kihamvasztotta az idők és viszonyok mostoha kényszerét sem az állam, sem a protestantizmus nem lévén eléggé erős önmagában arra, hogy nevelési eszményét korlátlanul megvalósítsa, kénytelenek voltak egymással s az állam azonkívül a többi felekezeti és nemzetiségi érdekkörökkel is tűrhető compromissumra lépni — ami, hogy végleges megoldást mennyire nem hozott s mennyi új feszültség csiráját rejtette magában, azt minden elfogulatlanul figyelőnek megmutatja a közelmúlt és a jelen. Révész Imre azonban csak visszahúzódott a küzdőtérrel, befelé vérző sebeivel — de nagy elveit sohasem adta föl. Lelkiismerete mindvégig tiszta és nyugodt volt abban a tekintetben, hogy ő olyan autonóm protestáns iskolát akart, „amelynek nemcsak mellfeszítő, pöffeszkedő joga, hanem valódi evangéliumi lelke és élete is van”. „Midőn én, gyakorta szomorító félreértések között iskoláink jogaiért küzdöttem, a jog előttem épen nem végcél, hanem csak eszköz volt egy magasabb cél felé”.²⁸ „Nekem már évek óta nincs semmi reményem — írta idősebb-ban, háromnegyed-évvél a halála előtt egy epével átítatott hangulatú levélben Hege-dűsnek, akivel, szintén elvi elhidegülés miatt, évekig szünetelt a levelezése — belementünk a hínárba még 1868-ban; szarvunknál fogva vezetett bele B. Eötvös... Most már nem hiszem, hogy kijöhessünk a hínárból; facilis descensus averni stb. Iskoláink nagy része oda fog veszni s hullájával a két fejű sas telhetetlen gyomra fog táplálkozni. Ami kevés megmarad is, az jármot húz, amint már évek óta húzzák népiskoláink; mert hogy azoknak autonómiájuk volna, az, csak álmodozás. Ami az én igénytelen egyéniségem álláspontját illeti: én ott vagyok most is, ahol ezelőtt 25 évvel; a jogfosztó kulturállammal nem haladtam semmit mint protestáns ember s egyházi és iskolai jogainkra nézve teljesen hiszem, vallom és tőlem telhetőleg követem az 1791-es évi országgyűlés evangélikus státusának alapelveit, amelyeket ők, mindjárt kezdetben, egy általok készített törvénytervben fejeitek ki, de amelynek aztán a klérus és a kormány gonoszlelkűsége miatt, csak romjai s elfer-

dített torzmaradványai lehettek törvényté épen az iskolaügyben is... Egészen az újabb időkig csupán a klérus és a főrendek áhítoztak azon elv elfogadása után, hogy az országgyűlés felette áll a békekötéseknek; igenis, mert ők tudták, hogy nagyon könnyű lesz egy klerikális és osztrák érzelmű többséget létrehozni s ez által a protestánsok és a nemzet minden lényeges jogait elgázol-
tatni ... Valóban már maga a kérelmezés — petízionálás által magunk megsértettük a békekötések jogi értékét. Részünkről vallás s iskolaügyben csak határozatról, nyilatkozatról lehet szó az országgyűléssel szemben. Sohasem felejttem el, hogy mindjárt a kezdetén e nyomorult quasi alkotmányos korszaknak, véletlenül valami országgyűlési igató könyvfélének töredéke került kezembe s abban épen a tiszáninni ref. egyházkerület valami petíziója mellett, nyomban egy csizmadia kérelme állott, aki bizonyos honvédbakkancsok árát kérte kifizettetni. Így van ez az életben is; legszentebb jogaink ügye le van tapodva a legcsekélyebb magán ügyek színvonaláig... Az, amitől a mai korban sok elme meg-részegegett, nem egyéb, mint az állam mindenhatóságának bora; ami voltaképen nem egyéb, mint a többségnek, illetőleg a kormányoknak túrhetetlen zsarnoksága”.²⁹

A nagy harcos tehát megroppant, de meg nem hajolt. Mint élő tilalomfa meredt belé a körülötte kialakult új világba. De ez a tilalomfa egyszersmind — éles szögletei és zordonan sötét színezése ellenére — hívogató és fénylő útjelző is volt, maradandó célok és örök eszmények felé, amelyekről már akkor, midőn Révész Imre a harctérről megfáradva visszavonult és pihenni készült, egyre több független és az átlagnál mélyebb gondolkozású hitfeie kezdte belátni, hogy azokat különösen ép az iskolázás terén teljesen földadniok semmiféle divatos koráramlat kedvéért nem szabad, mert ez a földadás egyet jelentene az egyház jövőjének elárúiasával. Hogy ez a ma már általánosnak mondható meggyőződés létre-jöhetett: abban a Révész Imre nagy iskolaügyi harcának a letúnt két nemzedékben alapvető érdeme van.

2. Harc az egyház hitelvéért.

Röviddel az első front harcainak megindulása után már a másodikon is zúgtak-csattogtak a fegyverek. A küzdelem szenvedélyes izzása itt érte el a tetőpontját, mert itt a legbensőbb s a

küzdőknek szívéhez legjobban hozzánőtt lelki javakért, a világnézet fundamentumaiért folyt a tusa — de itt volt a legzűrzavarosabb és a legcsüggesztőbb is, mert, az elvi szempontok nem tökéletes kialakulása miatt, nem teljes nappali fényben, sőt inkább jórészt a tisztázatlanság ködéiben viaskodtak egymással az ellenfelek.

Már az iskolaügyi harcból nyilvánvaló, hogy annak forr-pontja nemcsak az oportunitási kérdés volt, t. i. hogy az adott pillanatban érdemes és tanácsos-e az egyház iskoláit fenntartás nélkül odavetni az állam karjaiba — hanem az a jóval mélyebb és maradandóbb probléma is, vajjon az a hívő világnézet, amelyet az egyháznak minden körülmények között képviselnie, ápolnia s jövő nemzedékébe átültetnie kell, megtalálja-e kellő érvényesülése biztosítékait az állami iskola s általában az államtól terjesztett és támogatott közművelődés szellemében. Erre a kérdésre feleltek Ballagiék többé-kevésbé igenlőleg, Révész Imre teljes határozottsággal tagadólag. Ballaginak és fegyvertársainak nézete szerint ugyanis az a politikai és társadalmi liberalizmus, amely a ki-egyezeses magyar nemzetállam vezérlő szellemének ígérkezett s amelynek jövőjében ők határtalanul bíztak, legbensőbb lényeg-rokonságban áll azzal a vallási és theologiai liberalizmussal, melynek minél korlátatlanabb önkiélésével életre-halálra össze volt kötve szerintük a protestantizmusnak és egyházainak jövője. Révész Imre azonban, akinek szabadelvűsége pedig szintén igen mély lelki gyökerekkel bírt, sem az „osztrák-magyar állam” liberalizmusát nem tartotta valódinak és megbízhatónak, sem a főntartás nélküli vallási és theologiai liberalizmus által nem látta már ekkor kellőleg biztosíthatónak a protestáns hit és világnézet központi, evangéliumi pozitív értékeit s az egyháznak történel-mileg szilárd és szerves fejlődését.

Jó ideig nem mutatkoztak, vagy legalább még önmaguk előtt is leplezve maradtak a theologia s általában a keresztyén világnézet alapvető kérdéseiben az elvi különbségek közte és Ballagi közt. Mindakettő lelkes híve volt a protestáns theologiai gondolkodás reformjának, amelyet a hit nagyobb szabadsága és több ereje, az egyház egészséges megújódása és fokozott akcióképessége érde-kében a tudományosság eszközeivel kell végrehajtani. Mindketten mélyen meg voltak győződve arról, hogy a Biblia és a hitvallások betűjéhez tapadó orthodoxia úgy a theologiai tudományt, mint

általában az egyház lelki életét holtpontra juttatta — és azt is igen világosan látták, hogy az a (már akkor szintén régi stílusú) rationalismus, amely a supranaturalis elemnek tett kisebb-nagyobb engedményekkel, a század derekáig, sőt jórészt azontúl is egész a kiegészítés tájáig, uralkodó volt a magyar protestáns vallási gondolkozásban, a maga fölszínes szellemtelenségével egymagában elégtelen arra, hogy erről a holtpontról akár a tudományt, akár az életet tovább mozdítsa. Mindketten azokban az újabb theologiai irányokban keresték a magasabb és termékenyebb tájékozási pontokat, amelyek a külföldi, elsősorban német protestáns theologióban a nagy Schleiermacher óta s az ő csodálatosan gazdag inspirációjának hatása alatt több elágazásban kialakultak. Az eltérésnek azután — a lelki alapjellem még mélyebben fekvő különbözőésein kívül — az volt köztük a főoka, hogy ez újabb theologiai irányok közt más-másfelé orientálódtak.

Révészt ifjúkori rationalismusából a nagy református dogmatikus Schweizer Sándornak (1808—1888), a nagyon eredeti és sokoldalú exegeta De Wette Vilmosnak (1780—1849), de főképen az encyklopaedikus tudású és tevékenységű, elsősorban mégis historikus Hagenbach Károly Rudolfnak (1801—1874) irodalmi hatásai segítették kibontakozni, amint ezt később maga is sokszorosán, a nyilvánosság előtt is hangoztatta, E hatások fölszívásával — amelyek legnagyobb tömegben kétségtelenül a Hagenbach nagy encyklopaediájának lefordítása közben özönlöttek el lelkét — Révész az úgynevezett közvetítő theologiai iránynak (Vermittlungstheologie) lett meggyőződött hívévé. Ennek az iránynak legnagyobb érdeme az volt, hogy a Schleiermacher óta meglehetősen kiélesedett protestáns theologiai pártharcokban az egység és a béke szellemét képviselte s egyforma féltéssel és buzgósággal igyekezett csorbíthatatlanul megóvni úgy a tudomány (különösen a tudományos történelmi bibliakritika) szabadságának, mint a pozitív evangéliumi hit épségének és tisztaságának, a bibliai kijelentés souverain elsődlegességének, Krisztus személye és műve isteni abszolutságának az érdekeit. A legnagyobb és eredendő hiánya és hibája pedig az volt, hogy legőszintébb közvetítési buzgalmában és jószándékai mellett sem volt képes bölcséleti és theologiai szabotossággal kidolgozni a közvetítés elvi alapját s munkája — a vallási és theologiai megismerés természetének kellő mélységű földerítése hiján — inkább csak alkalmi egyeztetésekben merült

ki, semmint egy olyan magasabb synthesis megteremtésében, ahol a „tudomány” és a „hit” szempontjainak ellentétessége önmagától megszűnik. Ez ez irány ezért elvi következetesség dolgában nem mérkőzhetett a kor egyetlen más protestáns theologiai irányával sem: e tekintetben messze felülmúlta mind a Baur-féle tübingai történetkritikai iskola, mind az új, ébredéses pietismus hatása alatt újraéledő hitvallási orthodoxia (Hengstenberg és az erlangeniek), sőt még a Hegel filozófiáját theologiaiilag értékesíteni törekvő speculativ-metafizikai irány is, melynek egyik legkiválóbb progresszív képviselője a zürichi Biedermann volt. Viszont ez irányok mindegyike oly éles egyoldalúságokkal bírt, amelyekkel szemben állandóan szükség volt a közvetítő theologia mérséklő hatására. A Révész Imre erős, független és szabadságszomjas, de másfelől a történelemben egyre mélyebben belegyökerező szellemi egyéniségének ez a közvetítő irány azért felelt meg leginkább, mert ennek egyik legerősebb oldala, a szellem szabadságának úgy tudományos, mint keresztyéni értelemben való hangsúlyozása mellett, épen a keresztyén hitközösség nagy történelmi értékeinek szerető megértése, óvása és ápolása volt. Révésznek volt ugyan a magyar főiskolai oktatás akkori átlagos színvonalához képest elég alapos filozófiai iskolázottsága, leginkább a vulgarizált kantismus hatása alatt, melyet filozófiatanára, Vecsei schellingi irányban mélyített („jobban tudod, mint én — írja R. 1852-ben Lévaynak —, hogy minden tárgy olyan, a’ mint azt egyénileg felfogjuk. Csupa subjectivitas, csupa egyéniség, egyoldalúság minden ösmeretünk az egy mathesist kivéve”³⁰), de öncélúlag a bölcelettel sohasem, hanem leginkább csak alkalmilag, történelmi és paedagogiai tanulmányai kapcsán, azok elmélyítésére foglalkozott — s hasonlóképen kevésbé vonzotta a bölceleti, systematikus theologia is, legkevésbé annak metafizikai és dialektikai speculatiói („Speculáló ez is, felette temérdek sok Bewusstseyn-rői 's más e' féle ürességekről értekezett” — írja a híres berlini Twesten egy egyetemi előadásának meghallgatása utáni útinaplójába.³¹). Az ő lelkét, mint egyébként, úgy a hit és theologia világában is elsősorúan a nagy, konkrét történelmi adottságok, pozitívumok érdekelték s különösen amióta mélyebben elmerült a református egyház és theologia, hit és szellem lényegének tanulmányozásába (előbb az egyházalkotmányi harcok idején, majd, még alaposabban, a Kálvin-életrajz írásakor) egyre jobban le-

nyűgözték annak szépségei és igazságai, melyek annyira megfelelték a lelke puritán, ősi atavistikus hangoltságának is.

Ettől fogva állandó elmebeli erőfeszítést folytat, hogy theologiai álláspontját valamiképpen megrögzítse s az egyházban lassanként felvetődni kezdő világnézeti kérdéssel szemben lehetőleg egységes állásfoglalásra jusson. Világosan érezte annak a szükségét, hogy „különösen a theologiai irányzatok mezején, már a programban a legszigorúbb, a leghatározottabb álláspontot kell elfoglalni. Úgy kell tennünk, mint Ulysses tett, aki árbochoz köttette magát, hogy meg ne mozdulhasson — még ha szeretne is — a szirének énekére. Ez az árbo a nyilvánosan kifejezett határozott szigorú álláspont ...”³² De ezen a téren mégsem tudott soha megszabadulni egy sajátosság és némileg félreérthető ingadozástól. Az egyik oka ennek az volt, hogy, mint láttuk, systematikus problémákkal tételszerűleg és behatóan sohasem foglalkozott és szellemének speculativ ereje távolról sem állott arányban hatalmas történelmi kultúrájával. A másik, még mélyebben fekvő oka pedig ennek az ingadozásnak az volt, hogy Révész ugyan egyfelől — a rationalismustól elfordulása óta — nagyon világosan látta a hit ősi primátusát a teológiával szemben s látta azt, hogy az evangéliumnak, mielőtt tanná és tudománnyá lehetne, előbb életté kell a szív és az akarat világában válnia —, de másfelől sohasem tudta egészen levetkezni azt az intellectualista előítéletet, hogy a „valódi, a Megváltó szerinti keresztyénséget voltaképpen csak egyedül tanítás által lehet terjeszteni”,³³ a vallásos élet irracionális és mystikus gyökerelemeit úgy elméletileg, mint gyakorlatilag kevésbé ismerte és méltányolta s jószerint egész korával együtt osztozott abban a protestáns theologiai illúzióban, hogy a theologiai fogalmi tudás gyarapodása, tisztulása és mélyülése már önmagában és csaknem automatikusan magától vonja a hitélet legalábbis a protestáns keresztyén hitélet erőbeli és értékgyarapodását, mélyülését és tisztulását is. „Vájjon micsoda az — vetette föl a kérdést önmaga és mások előtt —, ami a protestantismusnak léteit, virágzást, erőt, dicsőséget és társadalmi befolyást adott s adhat most és a jövőben? Ha e kérdésre egyetlenegy szóval kellene felelnem: azt mondanám, hogy az nem más, mint a tudomány⁴⁴?

Ilyképen, bármily egyenes őszinteséggel s az egyoldalúságtól bármily mentesen alakította is ki a theologiai világnézet alapkérdéseiről való felfogásait, azokat a maguk gazdag szétágazásában

elvileg és logikailag egységes nevezőre hozni sohasem tudta. Innen van, hogy később Ballagiék sokszorosán megvádolták következetlenséggel, önmagához való hűtlenséggel, elvtagadással, a liberális-modern zászló elárulásával stb. — holott valójában csak egyoldalú nem tudott és nem akart lenni s szerves és végleges elvi egységet nem bírt teremteni a teológiai gondolatai között, e tekintetben hiányozván szelleméből a megfelelő arravalóság: a saját ilyen árnyékukat a máskülönben legfényesebb, legerősebb és legfüggetlenebb szellemek sem bírják átlépni. Egyfelől a „protestantizmus valódi szellemével ellenkezőnek” tartotta a confessionalis orthodoxyiát, másfelől — ugyanazon lélekzétvételel — hangoztatta, hogy — úgymond — „én őszintén tisztelek minden oly teológiai irányt, mely a keresztyénség körén belül áll s magának a tudomány érdekében óhajtom, hogy nálunk is legyen erős confessionalis és orthodox párt, noha én ahoz nem tartozom”.³⁵ Egyfelől számtalanszor kifejezést ad a református keresztyénség nagy alapelveihez való hű, kemény s tettekkel is akárhányszor megpecsételt ragaszkodásának nemcsak a szervezet és a szertartás, de még a tan kérdéseiben is — másfelől ugyancsak akárhányszor kifejezi s többrendbeli tevékenységével megbizonyítja, mily nagyra értékeli az evangéliumi protestantizmus magasabb lelki egységét s dogmatikus vagy szervezeti unió gondolatának erőszakolása nélkül is mennyire komolyan veszi, elsősorban a lutheránus atyafiakkal, a protestáns testvériséget. Egyrészt keserűen rója meg a „bájosan szavaló, de meglehet semmit sem hívó ifjú hitszónokokat” már 1866-ban³⁶ s egy évvel később „igen szomorú dolognak” tartja azt „nálunk az újabb időkben, hogy a prédikátoroknak mind vizsgáztatásainál, mind választásánál azt veszik legkevésbé figyelembe, hogy vájjon van-e hitök az evangéliomban, melyet hirdetni akarnak”³⁷ — másrészt több alkalommal és változatban kifejezi, hogy „bármiféle hitvallás hitszabályozó és kötelező tekintélyének teljességgel nem barátja s forró óhajtása, hogy az eféle köteleztetés teljesen kihagyassék mindenféle esküformáinkból”³⁸, tehát a lelkésziékből is! (Ez irányban gyakorlatilag is működött s a tiszántúli egyházkerülettől nyert megbízatása alapján Tisza Kálmánnal együtt reveidéálván a hivatalos esküformákat, az általa fogalmazott újakból „a helvét hitvalláshoz való korábbi szigorú és szerencsétlenül formulázott lekötötést”, vagy merőben kihagyta, vagy lényegesen szelidítette.)³⁹ „Történelmi szempontból annál nagyobb kegyelettel

tekint''⁴⁰ ugyan a hitvallásokra — de meg van győződve, hogy „ha soha az unio érdeke fenn nem forogna is, mindenesetre oda kell emelkednünk és emelnünk a népet is, hogy midőn van előtünk isteni alap, t. i. a szentírás, egyenesen arra magára álljunk, ne pedig emberi romlandó műre''.⁴¹ Viszont azonban a szentírás isteni alapjával szemben is követeli a szabad vizsgálódás föltétlen evangéliumi jogát s a Kurz-féle bibliai történetek Tatai András átdolgozta magyar kiadásában — melyet pedig a Ballagiék pesti teológiai könyvtára adott ki — túlzó s csaknem „farizeusságig menő orthodox irányt''⁴² látott képviselve, „A szentírás magyarázatában — úgymond — két egymással ellenkező s vészes hatásában mégis megegyező végllet van; egyik: a szükségképen nihiismuszig sülyedő vastag rationalismus; másik: a betűimádó s rab-szolgái vak orthodoxia; mindkettő ellenkezik az ige szellemével s megfosztja azt a maga természetes isteni tekintélyétől s az elmére és szívre való életeleven hatásától. A helyes út tehát e kettő között van, amelyet minden bizonnyal meg fog találni az, ki a szentírás tanulmányához elfogulatlan elmével s tiszta szívvel járul.''⁴³ intellectualista alaplelkületének megfelelően Krisztus előtt is elsősorban, mint „az emberi nemzet nagy tanítója” előtt hódol és „tudományát” magasztalja — de már szentesi évei óta a „tanítóban” mindinkább meglátja és mind határozott vallástétellel hirdeti a Megváltót is és ugyanabban a nagyértékű, már idézett cikkében, ahol a protestantizmus létérdekeinek a tudományai való mélységes egybekötetését bizonyos tekintetben túlzásbamenve fejtegeti, másfelől mégis így határozza meg a reformáció végcélját: „nem egyéb volt, mint az, hogy az anyaszentegyház, az Isten igéjének tiszta alapjára visszaálltassék s az egyes tagok, az ő egyetlen közbenjáró/okba vetett hit áltat, közvetlen egybekötetésbe lépjenek az Istennel, mint fiak az atyával'',⁴⁴

Ballagi Mór azonban nem volt elég figyelemmel a Révész Imre vallási és teológiai gondolkozásának ezekre az érdekes és maradandó belső, antinomikus feszültségeire. Ő csak az egyik, a negatív sarok meglétét látta meg s erre tekintettel a legbensőbb világnézeti elvrokonságot vélte fölfedezni önmaga és ifjú barátja közt. Pedig valójában, amint óriásilag különbözött a két ember egyéniségének alapszöveve, szellemének szerkezete, úgy teológiai fejlődésük is egészen más előfeltételekből indult ki. Ballagi, a se nem magyar, se nem keresztyén születésű férfiú a református

protestantizmusba nem volt oly mélyen lelkileg belegyökerezve, mint Révész — amellett a keresztyénséghez és a protestantizmus-hoz való fordulása sem annyira az evangéliumi megtéréseknek megfelelő szívbeli convulsiók, mint inkább csak idealista intelectualistikus, világnézeti megfontolás eredménye volt. Ot ezért az akkor felszínen levő theologiai irányok közül sem a biblikus kegyességet hangsúlyozó s a történelmi hitvallásokat több-kevesebb konzervativizmussal értékelő orthodox, illetőleg közvetítő iskolák vonzották, hanem a Baur történetkritikai iskolája és a hegeli specuiativ irány s az azoknak összetevőjeként az ötvenes-hatvanas években, főként Németországban, Svájcban és Hollandiában népszerűsüdni kezdő és társadalmi propagandát is folytató ú. n. „modern-theológiai” szellem. Ez a szellem, a maga csillogóan köszörült s legalább látszólag egységes alapelveivel, volt legfőbb táplálója a Ballagi s a körülötte csoportosuló ifjabb pesti theologus-nemzedék vallási és theologiai liberalizmusának. Ennek hatása alatt hirdették és követelték egyre hangosabban és merészebben a biblia csodásan természetfölötti világnézetével való radikális felszámolást, az azon alapuló avatag, észellenes dogmáknak a fejlődés útjából való félretolását s a teljesen humanisztikusan felfogott Jézus „valláserkölcsei eszméinek” egy olyan, a modern művelt ember számára is elfogadhatóan fogalmazott rendszerét, amely lehetővé teszi a vallás és a kultúra kibékülését, az egyháznak a modern kor szellemében való megújódását és erőre kapását s a felekezeti korlátok leomlását az ezen szellemben kezdetfogni tudó protestánsok között. Ennek a szellemnek egyik bajvivőjéül szánta Ballagi a lapja egyik legértékesebb munkatársát, Révész Imrét, akinek nehézkösen komoly szelleme pedig a radikális vallásújítás lármásan forradalmiaszkodó hangjától már fiatal rationalista korszakában is idegenkedett (a magdeburgi híres Ulich-féle „freireligiöse Gemeinde” istentiszteletének meglátogatásakor az egészet „nevetségesének, „minden méltóság és evangyeliomi szelidség nélkül való”-nak találta)⁴⁵ — és kedve ellenére megszólaltatta őt a nagytehetségű, de erősen confessionalista Filó Lajossal folytatott szenvedélyes, kötetekre duzzadt s mégis eléggé ellaposodott és terméketlen dialektikázásba fulladt vitájában, amely a Krisztus „testi” feltámasztása körül, Schweizer egy cikkének a Protestáns Lapban magyar fordításban leközlése nyomán kerekedett. Révész, akinek a vitáról hamarosan kialakult az a bizalmas véleménye, hogy „az egész

beillenék komédiába”,⁴⁰ a Ballagi „Tájékozás a theológia mezején” c. több szellemességgel és ügyességgel, mint mélységgel megírt könyvének ismertetésével szólt bele a vitába s ebben elvileg a Ballagi pártjára állva, de ellenfelének konzervatív álláspontjáról is nemesen megértő szavakat ejtve, egyetértését nyilvánítá Schweizerrei, aki a Krisztus „testi” feltámadását tudományos történelmi úton bebizonyíthatatlannak tartotta s azt egészen a hit világába utalta« Révész szerint, ki e kérdésben sem tagadhatta meg elsősorban historikus-mivoltát, „aki történelemmel s épen őstörténeimemmel is kissé komolyan foglalkozott, forrásokat vizsgált és bírált s körülbelől tudja, hogy mily nehéz az emberi gyarlóság s a századok homálya által elborított történelmi tényeket a mélységnek örvényéből tiszta napfényre kiemelni s emellett a történelmi kritika mai állására, kívánalmaira s a történetírásnak mythusokból és logografiákból való kiképződésére is figyelmet fordított: az Schweizerrel teljesen egyet fog érteni. Sőt az isteni végetlen bölcsesség és kegyelem nyomait fogja, látni abban, hogy az örök igének, miként testbe öitözését, úgy feltámadását és mennybeemeiketését is felyüemeite az emberi tudomány bebizonyításának gőzkörén, mert ez által lón az ember fiának neve magasztosabb és dicsőbb minden emberi névnél és az ő dolgai felségesebbek minden emberi dolognál; így lehetett és így lón ő nemcsak a történelmi kritikuskoknak és exegetáknak, de a szegény együgyű népnek s az emberiségnek is megváltójává...”⁴⁷ Ezek a sorok elfogulatlan olvasó előtt nem jelentettek egyebet, mint azt, hogy Révészben, a keresztyén öntudat ős tényeivel szemben — amelyek közé a Krisztus feltámadott, örök életének bizonyossága is kitephetetlenül odatartozik — a tudós meghajolt a hívő előtt, és sem ezen, sem egyéb szórványosan elejtett hasonló tárgyú nyilatkozataiból nem lehet kiolvasni azt, hogy fenntartás nélkül rálépett volna a Ballagi útjára. De természetesen szélesebb és mélyebb dogmatikai és filozófiai készüllettel kellett volna belemennie a kérdés taglalásába s jóval terjedelmesebb és elvileg megalapozottabb nyilatkozatokat kellett volna e tárgyban tennie, hogy Ballagi s még mások is (így sokkal bizalmasabb barátja, Hegedűs László) ne számítsák őt még évekig ezután is a modern irány fenntartás nélküli hívei közé s ne csodálkozzanak el módfelett, amikor ez iránnyal szemben teljes elszánt-sággal a porondra lép.

Pedig Révészt időközben Kálvinnak, majd Robertsonnak

elmélyedő tanulmányozása a teológiai világnézet negatív hajlandóságú balszárnyáról méginkább jobbfelé terelte. Azután sem lett ugyan soha barátja a hitvallás jogi erőszakolásának s nem vált belőle dordtrechti értelemben orthodox „kálvinista” (erről egész Kálvin-könyve s afölött Szilágyi Ferencsel folytatott polémiája bizonyosság!) — de a református keresztyén hit evangéliumi alapjelleme és alapigazságai egyre világosabbak lettek előtte s a hit nagy, megtartó és éltető pozitív, ki jelentési tényeit egyre kevésbé volt hajlandó odavetni a „haladó korszellem” zúrzavaros árájába. „Ezt az egész arcátlan modern kulturkorszakot nem természetes, nem egészséges fejleménynek, hanem egészen rothadt... valaminek” tartotta.⁴⁸ Ballagit pedig, társaival együtt, épen ez az ár sodorta tovább mind gyorsabb ütemben. Még 1862-ben sietett biztosítani a nézetei fölött netán megütődhető egyházi közvéleményt, „hogy — úgymond — vallásos nézeteimre nézve csak akkor tudok tökéletesen megnyugodni, ha bizton tudom, hogy azok az egyház elveivel találkozni s azoknak nyilvános bevállása a hívek egyetemétől el nem szigetel. — Oly távol vagyok tehát a sz. háromság, mint hitvallásunk legközönségesebben elfogadott cikkének tagadásától, hogy sokkal csekélyebb jelentőségű hit-cikkelyekre nézve is impietasnak tartanám, az egyház közmeggyőződésével egyéni véleményemet szembeállítani, magamat a községgel ellenkezésbe tenni, egyáltalában nem akarván vallás dolgában »bölc lenni magam értelme szerint«,⁴⁹ (elannyira, hogy ezt az álláspontot a Révész Imre erős protestáns individualizmusa néhol még egyenesen „túlengedékenynek” találta, mert, mint monda, „ha van társadalom, melyben a valódi, az örök egyéni jogok iránt, a lehető legnagyobb tisztelettel kell viseltetnünk s a kényszerűségnek még csak árnyékát is távoztatnunk: a protestáns egyháznak valóban ilyennek kell lennie”.⁵⁰) Nem is egy évtized múlva pedig már, 1871 októberében Ballagi, az ő és fiatal elvbarátai (főként Kovács Albert) energikus sajtó-propagandája után megalapítja a németországi, 1863-ban keletkezett Protestantenverein mintájára, de annak eléggé radikális liberalizmusát lehetőleg még túllícitálva, a Magyarországi Protestánsok Egyesületét, Az egyet, mely mindhárom magyarországi protestáns egyház papi és világi, kormányzati és szellemi élite-jenek egy igen tekintélyes és súlyos részét felölelte, az egyház radikális reformját írta zászlójára s ez alá oda kívánta gyűjteni felekezeti különbség nélkül (!)

mindazokat, akik az evangélium alapján, a Jézus szellemében és az „összes művelődés”-sel (Gesammtkultur) egybehangzólag törek-
 szenek a vallásétköcsi élet megtűjülésára fejleszteni kívánta a
 vallásos és teológiai irodaimat, az egyházalkotmányban a nép-
 képviselői rendszert, támogatni az emberbaráti szeretet munkáit«
 Ballaginak az alakuló gyűlésen mondott beszéde hű tükre volt
 az egész egyesülés tiszteletreméltóan őszinte és naivul bizakodó,
 de alapjában véve terméketlen és építésre végképen nem alkalmas
 szellemének» itt már, a német-svájci modern theologia leghaladóbb
 s egyszersmind legrombolóbb balszárnyának (főként az irányt ragyo-
 góan, de sok belső sivársággal propagáló híres zürichi Lang Henrik-
 nek) a nyilvánvaló hatása alatt a kijelentés fogalmáról így nyilat-
 kozik „magas ihletű emberek egyenesen az égből hozzák le isten
 parancsait a gyermekembriségnek, olyan formán, mint mai nap
 gyermekeinknek meséljük, hogy az újonnan született gyermeket
 gólya hozta a kútból”; a hitvallások keletkezését a papoknak hatal-
 mukhoz való ragaszkodásukból s ebből folyó ama törekvésükből
 származtatja, mellyel „öztönszerűleg a tömeget kezdetleges álla-
 potában megtartani és a vallást érthetetlen titkokkal elfátyolozni”
 igyekeznek; Jézus vallását „egyszerű humánus igazságokból”
 állónak hirdeti s a biblia, világnézetét a modern természettudo-
 mányos felfogással összeférhetetlennek állítja („A pokolnak e világ-
 rendszerben semmi hely nem jut és a pokollal együtt ennek feje-
 delme, az ördög is a nemlét semmiségébe süllyedt és még csak a
 gyermekmesékben s némely tudós dogmatikákban szerepel, épen
 úgy, mint az ég hajdani lakói, a kedves angyalok”); harcot hir-
 det a „szentesített hazugságok” ellen, „melyeket akarva sem hihe-
 tünk, mert előhaladt ismereteink szerint csak úgy nem gondolhatok,
 mint a négyszegletű kör vagy a fából való vaskarika” s melye-
 ken természetesen az egyházi tanokat, elsősorban a szentháromsá-
 g-tant értette. „Akarunk egyházat — kiáltá lelkes nyomatékkal —
 mely nem tantételek, hanem emberiségi nemes célok egységén
 alapulva a lelkiismereti szabadságot óvja, nem pedig hóhérolja.”⁵¹
 Révész Imre már a Protestáns Egyház Zászlójának e kibontása
 előtt teljesen tisztán látta, hogy neki az alatt nincs semmi keresni-
 valója. Ő is igen erősen ragaszkodott ugyan a „semper reforma”
 nagy evangéliumi protestáns alapelvéhez s a tespedő stabilismus-
 nak épen egyházi téren különösen elszánt ellensége volt; de olyan
 reformhoz, amelyik a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiönti,

amelyik souverain lekicsinyléssel tör egyszersmindenkorra pálcát a neki legszentebb történelmi értékek fölött s a bibliai kijelentés tartalmi becslését a relatív emberi színvonalára szállítja le, nem nyújthatott segédkezet. Emellett természetesen nagy súllyal esett előtte a latba az a körülmény is, hogy a pesti „modern atyafiak” és országszerte elbarátaik az iskolakérdésben olyan vészes mohósággal vetették rá magukat az állami művelődéspolitikai kétes vizeire s oly könnyed lenézéssel beszélgettek az egyház autonóm történelmi jogairól — amely jelenséget Révész Imre nem késett a legbensőbb összeköttetésbe hozni amazoknak vallási és egyházi téren megnyilatkozó történelmietlen radikalizmusával. Így történt, hogy amilyen száguldva igyekeztek azok „haladni”, ő ugyanolyan elszántsággal tett meg néhány lépést — visszafelé, a konzervatívizmus irányában. Ha azok a Protestántenverein nyomdokain igyekeztek belekapcsolódni az európai protestantizmus szellemi mozgalmába — ott sem a mystikus kegyességű Rothe Richárd mérséklő irányát, hanem a radikális balszárnyat követvén — Révész viszont az általa egyébként is csodálva tisztelt skót szabad egyház köréből kiindult, 1845-ben megalakult Evangelical Alliance felé keresett tájékozódást. Ez az ekkor már elég szélesen kifejlődött, de mindvégig uralkodó angol-skót-amerikai hatás alatt maradt s ma már az újabb nagy protestáns világmozgalmakkal szemben meglehetősen ellejétektelenült világszövetség egyfelől Rómával, másfelől az evangélium ellenes vagy ép vallástalan liberalizmussal szemben a világ bibliahívó protestánsainak nagy összefogását akarta létrehozni egy közös minimális dogmatikai alapon (Szentírás tekintélye és az egyes hívő által való magyarázásának joga; Szentháromság; az emberi természet gyökeres romlottsága a bűneset folytán; Krisztus istensége; hit által való megigazulás; megterés, megszentelődés a Szentlélek által; lélek halhatatlansága, test feltámadása, ítélet; lelkipásztori tiszt isteni eredete, két sakramentum kötelező ereje). Révész, nagyon érdekesen, pár évvel ezelőtt még egyáltalán nem osztozott az Evangelical Alliance teológiai álláspontjában, kárhoztatta annak „dogmatikai türelmetlenségét” s midőn szó volt arról, hogy a Szövetség genfi nagygyűlésére a debreczeni presbyterium őt küldi ki, nyíltan megmondta, hogy erre nem vállalkozik, eltérő teológiai felfogása miatt.⁵² Jött azonban a nagy fordulat. Már a Figyelmezőben kezdettől fogva szeretettel foglalkozott a Szövetség dolgaival, azonosította magát annak pro-

grammjával (bár egyes kevésbé lényeges pontokra, különösen pedig az egésznek „pietisztikus színezetére s rendszerezett imádkozási stb. gyakorlataira”⁵³ nézve tovább is fenntartásokkal élt!), Balogh Ferencsel együtt évekig törte a fejét a Szövetség magyar ágának létrehozatalán s egyik vezéremberével, az 1873 július 2-ikán és 1874 szept» 17-ikén öt Debrecenben fölkeresett genfi Necker Theodorral személyesen tárgyalt ez ügyben — de azután a tapasztalt nagy részvétlensége bizonyos, épen a Szövetség magyar ágának megalakításához kapcsolódó s Révész személyét is érintő kicsinyes debreceni félreértéseken és súsárlásokon s a Révész egyre jobban elkeseredő visszahúzódásán elmúlt a terv. A Protestánssegylet ügyét azonban a Figyelmező lapjain éveken át nyilvántartotta s kiméletlen hadjáratot folytatott ellene, elvei és emberei ellen- Már az első évfolyam végén kijelentette, hogy „az evangéliumi keresztyénség alapigazságai melletti apologetikai érdekeknek” nagyobb tért kíván szentelni s a modernek már akkor kilátásban lévő zászlóbontására tekintettel, előre nagyon határozottan leszögezte álláspontját: „Nem állítottam soha és nem állítom most sem, hogy a hitvallások feltétlenül tökéletesek és soha semmi változás alá nem jöhetnek .. .. Nem állítom, hogy a keresztyénség lényege emberi tekintéllyel formulázott dogmákban és azok betűihez való iekötéiesben áll; — de azt állítom igenis, hogy miként általában a keresztyénségnek, úgy az egyes keresztyén felekezeteknek is vannak oly alapigazságai, oly alapelvei, amelyek azoknak létfeltételei s amelyeknek tagadása vagy rombolása a keresztyénség s az illető felekezet iránti őszinte hűséggel és ragaszkodással egyáltalában meg nem egyeztethető.” „Nem fog a Figyelmező oda ... működni, hogy pl. a magyar reformált egyház valami oly, minden pozitív alap, jellem és egység nélküli csoporttá legyen, amelyben a vallás legfőbb tárgyaira vonatkozólag, épen magok a lelkészek is egymással homlokegyenest ellenkező tanokat valljanak és hirdessenek .. . De azért, hogy sem khaotikus zúrzavarnak, sem ciklopsi ataxiának barátai nem vagyunk, nem vagyunk a rideg tekintély vagy külső kényszer hívei sem a vallás dolgában, hanem azt óhajtjuk, abban munkálkodunk, hogy az őszinte hitben s szabad meggyőződésben való egyezés legyen azon társadalmi kapocs, mely az egyháztagokat életerősen összetartja. Ha ez így nem lehetne: akkor, jobb lenne az egyháznak inkább feloszlani Isten tudja hány szektává, mintsem hogy akár a lelkiösmeret sza-

badságának elnyomásához folyamodjék, akár önmagát mardosó csoporttá aljasuljon.⁵⁴ Ezen az elvi alapon aztán nemcsak maga vette a legélesebb bírálat alá minden adott alkalommal a Protestánssegíyet szellemét, irányát és tényeit, hanem dolgozótársaiból egy harcos gárdát is gyűjtött maga köré, mely részint nyugodtabb tudományos hangú, nagyszámú eredeti és fordított cikkekben fejtett ki apológ etikai munkásságot, részint egyenes támadásokat intézett a Protestánssegíyet ellen, a hang kíméletlenségében sokszor magát a szerkesztőt is felülmúlva. Ezek közül dr. Heiszler József (= Tófalvi Jónás) sárospataki theol. tanár, majd dombrádi lelkipásztor a Hegel-féle speculativ theologiai jobbszárnyak, Filó Lajos nagykovácsi lelkipásztor — akivel szemben Révész egy évtizeddel azelőtt még Ballagit vette védelmébe! — körülbelül leginkább az erlangeni iskolának, a különösen indulatos Frecska Lajos limbachi ev. lelkipásztor a Hengstenberg-féle confessionalismnak a hive volt. Mindenesetre előnyösen jellemző Révészre, hogy olyanokkal is tudott közös munkára vállalkozni egy általa nagynak és szentnek tartott ügyért, akiktől a részletekben nagyon sok, általa éppen nem titkolt elvi különbség választotta el — de jellemző a munkatársak ilyképen való kiválasztása abban a tekintetben is, mily erősen konzervatív irányban kereste most már szövetségeseit az, akit azelőtt egy évtizeddel még legbensőbb barátai sem ismer-tek konzervatív teológusnak.

A másik tábor természetesen sem ezen támadásra, sem már az előbbiekre nem maradt adós. Ügyesen kiaknázta a Révész Imre álláspontjának gyöngéit: a nem tökéletes és nem harmonikus elvi kiépítettséget, a mostani és régebbi magatartása közti eltolódást, amelyet természetesen önellenmondásnak tüntetett föl, továbbá azt, hogy ezen a bölcséleti-apológétikus talajon Révész Imre minden nagy olvasottsága mellett is inkább csak vendégszereplő volt s a kelleténél többször — bár soha nem szolgálilag — hivatkozott nagy külföldi tekintélyekre. A metszőpennájú és módfelett öntudatos fiatal Kovács Albert „A magyarországi Protestánssegíyet és a debreceni Figyelmező” címen hosszú védekezést és ellentámadást írt az egyelet havi folyóiratába, az Egyházi Reform-ba (külön ny) is, Pest, 1872. Ebből idézünk.), amelyben a jogosult önvédelem mellett hasonló túlzásokkal verte vissza a túlzásokat s erőnek erejével bizonyítani akarta, hogy Révész még 10 évvel ezelőtt teljesen az ő irányuk hive volt (ami pedig, mint tudjuk, nem áll).

Megkérdezte Révészről: „Ha igaz az, hogy semmiféle egyházi vélemény, tétel és intézmény csálhatatlanságot és vakengedelmeséget nem követelhet, — pedig hogy ne volna igaz, ha Révész úr mondja —: miért állít fel most mégis az Evangelical Alliance dogmaiban néhány csálhatatlan tételt, melyeknek mégis engedelmeknek kell, vagy elszakadni s miért ezek között éppen az isten fiának testben megjelenését is, melyet tíz év előtt be nem bizonyíthatónak s egyetemesen kötelezővé nem tehetőnek nyilvánított?” (53. l.) Nagyon jellemzően hangoztatta, hogy ha egyszer már Révész „a feltámadáson kívül a testbe öltözést és mennybe menetelt is a tudományosan be nem bizonyítható dolgok közé sorozta”, akkor ebből logikusan következik, „hogy a Christologia ilyen felfogásával a váltság és eredendő bűn régi felfogásának is át kell alakulnia” (65. l.). A Prot. Egyh. és Isk. Lap pedig, élén a fáradhatatlan szerkesztővel, izgatott és méltatlankodó cikkek pergőtűzet ontotta vissza a Figyelmezőre; maga Ballagi zajos keserűséggel panaszkolt fel a „szellemileg bukott” Révésznek pápábnál is pápább magatartását: „Valóban, szomorító látvány nyílik az ember szemei előtt, mikor a rohamos sebességet tapasztalja, mellyel a szellemi sülyedésnek indult ember az örvény felé ragadtatik! Sir a lélek bennem, ha elgondolom, mi volt Révész Imre néhány évvel ezelőtt és mi ő ma; akkor nem volt még, az igaz, az egyedül üdvözítő teológiának felavatott doctora, de volt igazi keresztyén, tele jézusi szelídséggel, jósággal és gyöngéd humanitással s oly jól vette ki magát a szeretetet harmatozó szív áradozása a herculesi külső és a dörgő szó mellett. Talált ő akkor embertársa minden hibájára mentő okot, minden emberi tévedésre szerető útbaigazítást, minden testi és lelki fogyatkozásra enyhítő vigaszt. — Ma mindez máskép lett. . Révésznek mióta az orthodoxia kegyelme megszálta, a véleményétől eltérő nézetűek ellen csak kárhóztató, eretnekitő, egyházból kiutasító szava van; háromságos egy az Allah és Révész Imre az ő prófétája, aki nem hiszi, Anathema esto!”⁵⁵

Révész Imre azonban ezekről a szúrós, mérges és sokszor frivol hangú replikákról már vagy egyáltalán nem, vagy csak elkésve vett tudomást. Iszonyú méltatlankodással zárkozott el előlük, támadóit „irodalmi brávóknak, úton, lesben álló orgyilkosoknak”⁵⁵ tekintette, akiknek „nem elv vagy eszme kell, hanem a mi vérünk, nevünk, becsületünk”,⁵⁷ a Ballagi lapjának járatását évekre beszűntette s legföljebb alkalmilag olvasott el — olykor évekkal a

megjelenése után — egy-egy ott vagy egyebütt ellene vagy Figyelmezője ellen intézeti támadást. Maga is érezte, hogy a polémia általában nem neki való időtöltés és hogy épen a világnézeti harcban nem áll eléggé biztos talajon: de minden egyes szóváltás csak annál jobban felizgatta és elkeserítette. így csak akkor szólott vissza — egyre ritkábban —, amikor már nagyon felgyűlt benne a keserűség. Ballaginak épen az előbb idézett cikke kapcsán engedett meg magának egy különösen ádáz kirohanást az ellenfél személye, elvei és lapja ellen. („Ballagi úr siralmai” Figy. 1872, II. skk.) Ebben a Ballagi felsóhajtására („Sir a lélek bennem” stb.) válaszképen a Luk. 23. 128-at veszi mottóul: „Ne sírjatok én rajtam, hanem ti magatokon sírjatok” — s azután ebből a tenorból védelmezi megtámadott „becsületét”, kimutatva, hogy ő múltja iránt nem lett hűtlen és következetlen a mostani magatartásával s „minden teketória nélkül becsutelen rágalmozónak” nyilvánítja azt aki mást állít. Felhívja Ballagit, „tegye szívére kezét, álljon az Isten eleibe és ítélje meg ő maga, vájjon ő-e az, aki múltjánál és mindenestől fogva való egész lényénél fogva hivatva és képesítve érezheti magát arra, hogy mint valami felsőbb bíró ítélgessen és gúnyosan packázzék én felettem és más lelkésztársaim felett, akik évek s évtizedek óta gyakorlati téren is hordozzuk az evangéliom hirdetésének terhét s őszinte jóakarattal igyekeztünk szolgálni vallásunk és hazánk közjávára ...” Azonban még ezt a szertelenül fölháborodott hangú cikkét is ezzel a biztatással végzi: „Egy percig se véld azt, tisztelt olvasó, hogy én a hitvallások betűinek hatatja, vagyok. Épen nem s nem is voltam soha. Hanem felekezettünk hitelveinek, alaptanainak híve vagyok igenis s ezekkel az indifferenzizmust és nihilizmust megegyeztetni ezidőszert képes nem vagyok.”

Ezen az álláspontján mindvégig meg is maradt s amennyire határozottan kifejezte hívő és rendületlen ragaszkodását az evangéliumi üdvkijelentés irrationalis és tényeihez s az azokat református szellemben összefoglaló és magyarázó nagy teológiai alaptételekhez, ép oly kevésbé engedte Figyelmezőjét az exclusiv confessionalis kálvinizmus egyoldalú képviselőjévé válni. Azt pedig még legádázabb tusai közben sem tévesztette maradandóan szem elől ez az alapjában véve mindig magasan tárgyilagos lélek, hogy „scyllái és kharibdisei, mind a modern, mind az orthodox vagy pozitív irányzatnak megvannak. Erőszak, elnyomás, rabszolga lelkűség,

tettetés, képmutatás, tüntetés és másféle bűnök s léhaságok, mindkét irányzat híveinél fordulhatnak elő ... Nem kell az ifjút mintegy erőszakkal elzárni egyik irányzattól sem, hanem tájékozni, vezetni, igazgatni, utasítani és segélleni kell őt a lehető legnagyobb hűséggel és gondnal. — A kételkedés nehéz harcát minden léleknek át kell harcolni s a theologusnak kitűnő mértékben. A harcban legfőbb fegyverünk az Istenbe vetett őszinte bizalom mellett a komoly tanulmányozás...”⁵⁸ E saját lelke tapasztalati mélységeiből fölszakadt nemes célkitűzésnek megfelelően Figyelmezőjét sem szánta mindörökre harcos orgánumnak; eleitől fogva megvolt az a szándéka, hogy mihelyt lehet, „csöndesebb vizekre” viszi át” és igyekezett minél több maradandó becsű s épen világnézeti vonatkozásban az ifjabb lelkipásztori nemzedéknek különösen nagy szolgálatot tehető polémiamentes tudományos dolgozatnak nyitni benne teret. A polémiát — különösen 1875-től, amikor azt fiatal fegyvertársa, Balogh Ferenc, több debreceni tanárkollégája segítségével, elsősorban a Révész hathatós buzdítására, megindította az „Evangeliumi Protestáns Lap” c. heti közlönyt, s jórészt átvette tőle a modern iránnyal való csatározás nyugós terhét — már csak szórványosan és kevesebb vehementiával folytatta, amit aztán Ballagiék is honoráltak a hangfogó föltevésével. A Protestánssegylet dolgai egyébként sem mentek a kezdet nagy reményeinek megfelelően. A modernnek lobogásában is jókora adag volt a történelmi magyar szalmatűzből s amellet az egylet még a vezérkarában is — mérsékelt s inkább a konzervatívizmushoz hajló szabadszelleme reformátusoktól és lutheránusoktól egészen szélsőséges unitáriusokig vagy unitárizálókig — oly heterogén elemeket egyesített, hogy már csak emiatt is lehetetlen volt az egységes összefogás mindama nagyszabású terveknek a végrehajtására, amelyeket az eredeti program akkor a bizakodással körvonalozott. A főbaj pedig az volt, hogy az egylet a reform útját a felszínen és nem a mélyben kereste: pusztán világnézetcserevel akarta megújítani az egyházat, amelynek minden valódi és tartós megújódása csak a lelkek gyökeres megfordulásából jöhet — aminek érdekében azonban a mindenféle „pietizmustól” még Révész Imrénél is sokkal jobban irtózó egylet elvileg és egyáltalán nem munkálkodott, bárhogyan hangoztatta is egyébként a „belmisszió” szükségességét. Hozzá, még magának a világnézeti átalakulásnak is inkább csak a csillogó, rakétás jelszavait bocsátgatták föl az „egyletesek” a

magasba, de gyökérfkérdéseinek mély és rendszeres tisztázására, máf nem volt sem erejük, sem idejük. Így nem lehet csudálni, hogy a Protestánsegylet az iránta kezdetben elég biztatón megnyilvánult társadalmi érdeklődés árjának nem tudott tartós medret áfni s ezért amily gyorsan jött, olyan hamar vissza is húzódott az A mozgalom híveinek áldozatkészsége nagy ígéretek után nemsoká a minimumra csökkent s az eleinte nagyon szépen megindult tudományos könyvkiadást is — az egylet legnagyobb és legmaradandóbb érdemű vállalkozását — be kellett idővel szüntetni, úgy hogy a hetvenes évek végétől további két évtizedig már csak szomorú agónia volt az egylet élete. Ballagit erősen leverte ez a kudarc — aminek bekövetkeztére kétségkíívül a Révész Imre országos feltűnést s részben helyeslést keltett állásfoglalása is nagyban közreműködött — s mihelyt nagy ellenfele lapjának polémiái az övéivel együtt kiadták mérgüket, szívesen ráállott a fegyverszünetre, mely után nem sokkal már kölcsönös kiengesztelődésük is megtörtént. Révész, aki legnagyobb elkeseredése idején is mentő körülményként tudta felhozni maga és mások előtt Ballagi mellett annak „jó lelkű optimizmusát, sok rendbeli foglalatosságok s gondok általi túlterheltségét”,⁶⁰ nem utasította vissza a feléje már 1874 óta tapogatózva nyúló baráti békejobbot⁶¹ s 1877 végén meglátogatta Pesten a csaknem egy évtizede nem látott Ballagit, aki „igen érzékenyen” fogadta őt⁶² és nemsokára annyira szent lett köztük a béke, hogy a Figyelmező megszűnése után Révész újra a Ballagi lapjában közölte 1879—80-ban utolsó értékes cikkeit. Ekkor már közeledni érezte az alkonyt a debreczeni nagy Magános és nem akarta, hogy haragjával menjen le életének napja — ebben is, mint sok más tekintetben önkeblét sokáig szakgató, de kemény nyakát végre is Urának engedelmisségébe hajlító hú keresztyének bizonyulva. Ballagi mély és nemes meghatottsággal emlékezett meg a nemsokára elhunyt jóbarát fölött tartott akadémiai emlékeszédében harcukról és kibékülésükről s hozzátette: „Oly szilárdul állott lelkemben az, hogy Révész ama kevesek egyike, kiknek a költővel szólva: «Ex meliore iuto finxit praecordia Titan», hogy bátran elmondhatom, Lewes egy képével élvet Valamint a föld soká tartja meg melegét, miután a nap a láthatárról letűnt, barátságom tüze szívemben még akkor is meleget tartott, mikor elvi harcunk a szélsőségig fejlődve, egymás irányában a legkíméletlenebbek voltunk. S jól esik lelkemnek, hogy Révész is, midőn

tíz évi megszakítás után levelezésünket újból megindítottuk, 1879 nov. 23-án így ír hozzám: «Légy jó meggyőződni afelől, mélyen tisztelt kedves barátom, hogy bármi keserű differenciák tűntek fei eddig s talán tűnnének fel ezután közöttünk, én Te felőled még utolsó órámban is tisztelettel és kegyelettel fogok emlékezni.»⁶³

Azonban, személyileg bármily szép, magasztos és megnyugtató módon végződött is a nagy harc, tárgyi szempontból nem tekinthető kielégítőnek a lezárulása, mert az elvi különbségeket egyfelől végképen nem enyészttette ei, de másfelől a tisztázódásukat sem vitte lényegesen előre. Ballagiék sohasem tudtak eljutni odáig, hogy programjuk elvi alapját és világnézeti hátterét rendszeresen, és ne csak polémikus érdekből kidolgozzák s önmaguknak és ellenfeleiknek szabatosan és félreérthetetlenül beszámoljanak arról, hogyan képzeli őket a program elvi és világnézeti alapján a történelmi református keresztyén egyház belső reformját s békés, egységes továbbfejlesztését. De viszont Révész Imre is mindörökké adós maradt annak theoretikus és gyakorlati példákra is alkalmazott, részletes kifejtésével, hogyan gondolja ő a határmegyei meghúzhatónak az általa mindvégig szentnek tartott „egyéni szabadság” és a nem kevésbé energikusan követelt „hiteivi hűség” között; a „hitvallási kényszertől való mentesség” és az „egyház alaptanaival” szemben való lekötöttség között; általában a confessio és a dogma, mint „emberi elmemű” és az evangéliumi „alapigazság” mint „isten kijelentés” között. Mindkét részről ott volt a legnagyobb hiány, hogy a probléma gyújtópontját csak kerülgették, de felfedezni nem tudták. Egyébként annyira eltérő vallási és theologiai neveltetésük s fejlődésük közös és terhes örökségeként sohasem tudtak szabadulni az intellectualismus túlkapásaitól s nem vették észre, hogy az, amit ők becsületesen keresnek és égetően szomjúhoznak, nem más, mint az evangéliumi református keresztyén üdvérménynek a maguk és mások leikéből való megújult és megújító feltörése, hagyomány és formalizmus százados megkeményedett rétegei alól diadalmas felszabadulása — aminek azonban a tudományos világnézeti és hittani munka se nem az egyetlen se nem a legfőbb, csak egyik (nélkülözhetetlen, de alárendelt) tényezője és eszköze lehet. Roppantul jellemzőt hogy Ballagi és Révész harcaik legijesztőbb viharzása közben is, annál inkább azelőtt és azután mennyire egyetértettek pl. a skót református theologianak az elítélésében — amelyet Ballagi „kődös

theológiának” bélyegzett, „mely nem nekünk való”,⁶⁴ míg Révész „mindenféle egyoldalú skotophiliától, annyival inkább skotomániától” való gondos óvakodást kívánt,⁶⁵ bár a skótoknak a hitbittzóság és általában a gyakorlati egyházi élet terén kifejtett nagyszerű teljesítményeit mindketten többször is csaknem ugyanazon szavakkal magasztalták. Nem vette észre egyik sem, hogy a skót theológiában — minden szűkkeblősége s esetleges tudománytalansága ellenére — van valami igen nagy érték, ami az övékéből s az akkori magyar protestáns theológiai gondolkozásból általában hiányzott: az, hogy közvetetten és öntudatos kapcsolatban áll a hit tapasztalati életével, s ezért gyarló tudományos formák között is nagyszerűen képes a hitet interpretálni és továbbsugárzani. Örökletesen bizalmatlanok voltak mindenféle „pietizmus” iránt s nekik nem adatott még meglátniok, hogy az, amit ők „egészségtelen mysticismusnak” tartottak, tulajdonképpen minden egészséges keresztyén életnek és gondolkozásnak, tehát végeredményben a theológiának is a legdúsabb ütőere.

Nagy harcukat azonban ennek ellenére sem szabad meddőnek tekintenünk, már csak az előbb levont értékes tanulság szolgáltatása miatt sem — még kevésbé azért, mert ez adta meg az első hatalmas lökést a magyar protestáns, közelebről református szellemnek arra, hogy magával a XIX. század egymás keresztező világnézeti áramlásai közt tisztába jönni s önmagába mélyedve egy lényegének és eredetének megfelelő szilárd pontot megtalálni és elfoglalni igyekezzenek. Hogy pedig merrefelé keresendő ez a szilárd pont, arra nézve Révész Imre a maga sajátos oszcilláló álláspontján is nyújtott, amint láttuk, némely nagyon értékes és feledésbe sohasem mehető újmutatásokat.

3. Harc az egyház alkotmányáért.

„Azon meggyőződésben voltam és vagyok, hogy az iskoláink felekezeti jelleme és autonómiája s egyházunk statusjogi pozitív alapjai ellen saját körünkben is még évekkel ezelőtt megindított hatalmas áramlat, továbbá a konvent és a protestáns egyesület ügye, mind lényeges összeköttetésben vannak minálunk egymással s ugyanazon érdekköréből vették és veszik eredetüket”.⁶⁶ Révész Imrénének ez az 1874-ből származó nyilatkozata maga is félreérthetetlenül tesz tanúságot amellett, amit különben e korbéli egész irodalmi

működése egybehangzóan bizonyít i hogy t. i. az ő több, mint egy évtizedes nagy harcának hármas frontja belső egybeköttetésben volt egymással nemcsak a harcoló felek többé-kevésbé azonos volta következtében, hanem amiatt is, mert mindhárom fronton alapjában véve azonos érdekek védelméről volt szó. Ismerve a két első front küzdelmeinek indítékait, most már nem lesz nehéz megértenünk, e harmadikon, az egyházalkotmányi kérdésben tanúsított magatartását sem, mely jóval kevesebb harci zajjal járt ugyan, mint az előbbi két fronton lezajlott bajvívása — de nem kevésbé volt súlyos, kemény és elszánt amannál.

E korszak magyar református egyházi életének szervezeti tekintetben még mindig az egység hiánya volt a legnagyobb baja. A kerületi partikulárizmus még teljes erejében volt. Az 1791-iki huáat zsinat egységesítő törvényhozása, mint elstetett, történelmietlen kísérlet, nem válhatott egyetemes érvényűvé. A régi kánonok uralmát sokféle toldozással-foldozással igyekeztek a változott viszonyokhoz és szükségletekhez alkalmazni az egyes egyházkerületek. Egyöntetű eljárásra még az élethalálkérdést jelentő legnagyobb fontosságú ügyekben is (pl. az iskolakérdésben), különösen pedig az államhatalommal szemben való állásfoglalásban csak a legnagyobb nehézkességgel s akkor is rendszerint elkésve és nem tökéletes eredménnyel voltak képesek. A helyzet képtelen és veszedelmes voltát belátó vezetők már a század negyvenes éveitől rajta voltak, hogy az egyház törvényes és alkotmányos összképviseliete, az egyetemes zsinat újra összejöhessen s teremtsen rendet a zúrvarban. Ámde a zsinat összeülése csak haiadtmaradt évtizedekig, részint az egyes kerületi érdekek közbeékelődésén, részint a kormányok csekély jóindulatán s az egymást gyors ütemben követő politikai változásokon múlva el. így iön, hogy az egyháznak még a pátensharcot is csak a régi szervezetlenségben, guerilla-szerűen kellett és lehetett megvívnia s ugyanilyen állapotban került szembe az alkotmányos korszak egymásután feltornyosuló nagy egyház- és iskolapolitikai kérdéseivel. A négy egyházkerület konventként is emlegetett „egyetemes értekezlete” csak tanácskozó és javaslattevő, határozathozatali és végrehajtási jogkörrel egyáltalán fel nem ruházott laza szerv volt, melynek e korlátolt működési lehetősége is kizárólag az egyes kerületek jóakaratótól függött és végtelenül nehézkesen volt igénybevehető. Főképp ennek a nehézkességnek lehetett tulajdonítani azt,

hogy a kormányt különösen az 1868: 38. népiskolai törvénycikk megalkotásánál annyira elnézett a reformátusok feje fölött: némi joggal hivatkozhatott arra, hogy nem volt olyan egyetemes és hivatalos képviseletük, amellyel szóbaállhasson. Ez okon, de egyébként is látva a szervezeten is egységes összefogás kikerülhetetlen szükségét, a magyar református egyházban egyre erősebb és sürgetőbb lett a vágy egy véglegesen és egységesen alkotmányozó zsinat s addig is, amíg ez létrejöhetne, egy határozatképes „generálkonvent” iránt.

Révész Imre a történelmi alapon nyugvó, az egyház öntudatát, erejét és akcióképességét fokozó s az egyes részek szabad életnyilvánulásai evangéliumellenes bürokratikus gúzsba nem kötő okos egyházalkotmányi egységnek nemcsak ellensége nem, de kezdettől fogva — amióta csak ily ügyekben szavát hallatta — őszinte barátja volt. Úgy munkáiból, mint leveleiből világosan kitűnik, hogy ő, bár a szervezeti egység és egyformaság túlhajtásában az annyira szívéhez nőtt protestáns individualizmus veszedelmét látta, éppen nem rajongott a hagyományos laza partikuiárizmusért sem, amelyet, mint sokszor a szellemi tunyaság vagy tehetetlenség és az alantas személyi vagy pártérdekek takaróját, nem egyszer erős kifakadásokban ostorozott — éppen a saját hatalmas kerületét kímélve a legkevésbé. Nemcsak a pátküzdalem folyamán, de már azt megelőzőleg s majd követőleg is, különösen a tanügy kérdéseiben, a lehető legnagyobb súlyt helyezte a többi kerületek vezérferfiainak egyetértő eljárására, állandó levélbeli és sokszoros személyes érintkezésben volt különösen a dunamellékiekkel és a tiszáninneniekkel; az utóbbiakkal, kiket különösen nagyra becsült, nem egyszer a saját kerületével szemben is frontot alkotott s különös tisztelettel és bizalommal volt nagy világi vezérük, id. báró Vay Miklós iránt.

Azonban a népiskolai törvény megalkotásával, méginkább pedig a Protestánsegylet megalakulásával kapcsolatos aggasztó jelenségek nagyon elvették a kedvét az egységnek a pártolásától, legalább is a gyakorlatban való siettetésétől. Látta, hogy az egységnek az idő szerint legbuzgóbb szószólói nagyjából ugyanazok az elsősorban pesti férfiak, akik az egyháznak az iskolához való történelmi jogait oly könnyedén szeretnék átjátszani az állami mindenhatóság karjaiba és akik az egyház történelmi hitelveiről oly kicsinylőleg beszélnek s azokat, épügy, mint az e hiteivektől

áthatott felekezeti iskolázást, szeretnék minél gyorsabban félretolni a „korszellemének megfelelő fejlődés útjából. Ezért az adott pillanatban mit sem tartott volna vészthozóbbnak, mint azt, ami az 1873 júliusában már az erdélyiek részvételével Pesten tartott egyetemes értekezleten javaslatképen fölmerült: hogy t. i. a konvent szerveztessék — úgy, ahogyan a budai zsinat óta, sőt már azt megelőzően is sokan és sokféleképpen akarták és tervezték — a református egyház legfőbb kormányzó és igazgató testületévé, bírói ügyekben legfelsőbb fórumává s az állammal szemben való egységes képviseletévé. Révész Imre meg volt győződve arról, hogy ha ezt a „teljhatalmú” konventet a javasolt alakban és módon — az egyes egyházkerületek hozzájárulásának kinyerésével — rövidesen sikerül megszervezni, úgy abban minden lényeges ponton s elsősorban állami jogi tekintetben a pesti irány és szellem fog döntően érvényesülni (lévén a pestiek a kormánnyal nemcsak a legbensőbb politikai elvrokonságban, de fővárosi helyzetüknél fogva a legkönnyebb összekötetésben is!), ez pedig az egyház egész jövőjére nézve végzetes kihatással lesz. Ezért késedelem nélkül megírta „A magyarországi reformált egyház számára, egyházi főhatóságul felállítatni szándékolt konventről” c. terjedelmes dolgozatát (Figy. 1873. és külön is Debr. 1873. Ebből idézünk.), amelyben, egyéb e korbéli polémikus dolgozataihoz képest aránylag nyugodtabb hangon úgy történelmi, mint elvi oldaláról alaposan megvilágítja e kérdést s a konventnek a javasolt úton „teljhatalomra” emelése ellen erőteljes óvást emel. Forrásszerűleg visszapillant a magyar református egyház „egyetemes értekezleteinek” egész történetére, be a XVIII századig s védi önmagának és egyházkerületének az egyetemes értekezlet teljhatalomra emelése ellen már több mint egy évtized óta következetesen elfoglalt álláspontját. Azután lefekteti és kifejti azt a tiszta és erős alapelvet, hogy „egy oly országos egyházi főhatóságot, mint amilyenről most szó vagyon, egysesyedül egy tiszta népképviselési alapon álló országos zsinat állíthat fel” (39. 1.) majd azt bizonyítgatja nagyon érdekesen, hogy „a felállítani szándékolt konvent, vallásunk alapelveivel s egyházunk szabadságával ellenkező veszedelmes centralizációra vezet” (45. 1.) és „igen lényeges dolgokra nézve, megsemmisíti az egyházkerületek, megyék és gyülekezetek eddigi autonóm szabadságát” (48. 1.). „Nagyon könnyen eljöhethet, sőt minálunk különösen a mai időkben bizonyosan és

nem sokára el is fog jöni az idő, amelyben egyházunk és iskolánk sorsa, egy Isten tudja mi úton-módon konventi többségre vergődő kottéria kezébe fog kerülni, amely autonómiánkat gúnykacaj közt fogja eljátszani s ezen eljátszást a maga javára különböző módon értékesíteni”. (49. 1.) Továbbá kimutatni törekszik, hogy „a tervezett konvent ellenkezik a zsinat-presbyteri egyházszervezet alapelvével s eltorzítja a magyar református egyház eddigi alkotmányát” (51. 1.), végül azt a meggyőződését igyekszik igazolni, hogy »a tervezett konvent egyetértésre s jobb jövőre vezetni, jelenleg nem fogna” (52. 1.) „Ahol superintendensek nyilván ajánlathatnak holmi alaptalan és meggondolatlan protestáns-egylet féle dolgokat; ahol a reánk nézve sok részben sérelmes s paedagogikai tekintetben is hibás és hiányos népoktatási törvényt, némelyek protestáns egyházi szempontból is, mint valami ideált magasztalják; ahol kiváló tekintélyek a protestantizmust a civilizációval egy tartalmúnak vagy értékűnek tartják; ahol némelyek erősen ragaszkodnak a felekezeti alaptanokhoz s egyházunk jogainak történeti pozitív alapjaihoz, mások pedig, Isten tudja mi okon s érdekből, még csak hallani sem szeretnek ezekről..... a tervezett konvent nem egyetértést, hanem csak mélyebb és gyűlöletesebb viszályt, vagy zsarnoki majorizálást fogna szülni.” (52—53. II) S nem tartóztatja meg magát legvégül ettől az erős és szertelen kifakadástól sem: „Ugy látszik..., hogy némely emberek végcélja ez idő szerint az volna, hogy a magyar reformált egyházat, mint valami megkötözött gonosztévőt vezethessék oda és buktassák le a kormány lábaihoz.” (55. 1.)

Az ellentábor részéről nem késett a visszavágás: Kovács Albert, aki, mint a júliusi egyet, értekezlet egyik előadója, személyileg is támadva és bántva érezte magát a Révész föllépése által, még ugyanazon 1873-ik év őszén erős és nem kevésbé személyeskedő replikát írt az Egyházi Reformba. Ebben igen talpraesetten igazítja helyre a Révész egyes túlzásait, itt-ott még a történelmi megvilágításban is nem siker nélkül mérkőzik vele és ügyesen forgatja vele szemben azt a már kipróbált fegyvert, hogy a mostani álláspontjával többé-kevésbé ellentéteseknek látszó régebbi (az egyház szervezeti egységét sürgető) nyilatkozatait idézi fejére; de akármilyen hasító dialektikával igyekszik is „gondolatzagyaléknak” (360. 1.) bizonyítani a Révész fejtegetéseit: alapgondolatát és követelményét, hogy t. i. csak országos és alkotmányos

zsinat mondhatja ki a tervezett határozatképes konvent létesítését megingatni nem képes.

Révész nem folytatta a harcot s megelégedett azzal, hogy e dolgozata s egyéb, a Figyelmezőben közzétett rövidebb történelmi és elvi tájékoztatásai nagy mértékben közrehatottak a konvent hirtelen összeütésének az egyházkerületek — elsősorban a tiszántúli — által való elodázására. De az egyházalkotmányi kérdésnek azontúl is állandó figyelmet szentelt s főképp a rég óhajtott zsinat előkészítése kötötte le érdeklődését. Folytonos betegeskedése' levert kedélyállapota s egyre csökkenő munkabírása miatt nem vett ugyan állandóan részt az egyházkerületnek és az egyetemes értekezletnek e nagyfontosságú tárgy körül folyt tárgyalásaiban — pedig egymást érték idevonatkozó megtisztelő megbízásai, melyek többsége elől azonban visszahúzódtott — de irodalmilag a Figyelmező későbbi évfolyamaiban folyvást felszínen tartotta a kérdést. Ugyanazon okokból, amelyek miatt a konvent zsinatonkívüli gyors létrehozását ellenezte ellene volt a zsinat elhamarkodásának is. Még 1873-ban az volt „határozott meggyőződése és tapasztalása”, hogy „a zsinattartásra, jelenleg sem magunk nem vagyunk készen, sem az idők nem alkalmasak. Nem vagyunk készen még azon esetben sem, hogy ha az a legközelebbi zsinat' csupán és egyedül az egyház alkotmányának részletes megállapítása, vagy gyökeres reformálása körül forgolódnék”.⁶⁷ A következő évben is úgy volt meggyőződve, „hogy a zsinat merőben sikertelen' sőt vészthozó lesz; de már darab idő óta látom — úgymond ekkor —, hogy maholnap kikerülhetetlenek kell azt tartanunk. Tehát, ha lenni kell: ám legyen; de azt tudom, hogy mi debreceniek ott rútol meg fogunk verettetni.”⁶⁸ Azonban a Ballagiék iránti bizalmatlansága enyhültével kezdett a közeli zsinat gondolatával is jobban megbarátkozni s midőn egyházkerülete 1877 áprilisában határozott óhajtasát és akaratát fejezte ki egy alkotmányozó nemzeti zsinat mielőbbi összeülése nézve értékes történelmi tájékozással szolgált annak előmunkálataihoz (Adalékok a magyar ref. egyház zsinat-tartási ügyének múltjához Figy. 1877. és kny. is, Debr. 1877) s résztvett a pesti novemberi zsinatelőkészítő egyet, értekezleten, hol régi barátai és jóemberei (Vay Miklós br., Tisza Kálmán, Hegedűs László, Ballagi Mór) a legnagyobb szeretettel vették körül s értékre adták, mennyire nélkülözhetetlenek tartják közreműködését a zsinatelőkészítés ügyé-

nek e fontos stádiumán.⁶⁹ Figyelmezője legutolsó évfolyamában ismételten is foglalkozott a zsinat ügyével s rendszeres programot adott annak teendőire nézve, sőt még egy logikusan átgondolt törvénytervi vázlatot is. A nagyon bölcs és egészséges egyházalkotmányi és szervezeti reformgondolatok egész sorát vetette itt fel; pl. mind az alsóbb, mind a felsőbb hatóságokra nézve fenntartandónak vélte bizonyos határig, az „ochiokratia” ellen-szereként, a cooptatio „ős kálvinista elvét” melyet csak 5, ill. 10 évenként tartandó tisztújításokkal gondolt ellensúlyozandónak. „Ám frissüljenek fel néha-néha — monda — a szélesebb alapú tisztújítások által is az egyházi hatóságok, csakhogy az a felfrisülés oly erős és ellenséges légárammá ne legyen, amely szélhűdést és tagelesést hoz az egyház testére s mindenféle szemetet be-kavar annak belsejébe” (Figy. 1877. 26. 1.); követelte az arányla-gos (lélekszám szerinti) képviselő elvének keresztülvitelét és az episcopalisumus „minden tradícióinak és foszlányainak eltávoztatá-sát” (u. o. 34, 1.). Beható bírálat alá vetette az addig megjelent különféle forrásokból származó előmunkákat s e bírálat során, régi álláspontjához híven tiltakozik a II. helvét hitvallás és a heidelbergi káté „rideg törvényes kötelező erőre” emelése ellen (43. 1.) s elégnék tartja annak kimondását — egy, a hivatalos tárgya-lások során is megtett javaslata értelmében —, hogy egyházunk és iskoláink „hitvallási és államjogi alapjai és viszonyai egészen érintetlenül hagyatnak” a most alkotandó törvények által (45. 1. Ez azután tényleg mai napig így van formulázva az egyházi tör-vényben!).

Figyelmezőjében e zsinati dolgozatai közlésével tette az utolsó nagy szolgálatot egyháza közügyének. Már amikor ezeket írta, régen szilárdul állott az a szándéka — amelyet már az 1877. utolsó előtti évfolyam végén olvasóinak is bejelentett —, hogy a Fi-gyelmezőt 1878 végével testi-lelki kimerültsége miatt s egyáltalán nem kevesbedő lelkészi terheire tekintettel megszünteti, miután már évekkel azelőtt kísérletezni kezdett avval, hogy lapját más ke-zekbe tegye le, de mindig sikertelenül. (Tulajdonképpen már az 1878. évfolyamot is leginkább csak a zsinat ügyének nyilvántar-tása végett tartotta fenn). A végtelenül komoly és melancholikus, itt-ott egyenesen megrázó és szívfacsaró „szerkesztői végszót”, épen akkor is súlyosan beteg állapota miatt nem is volt képes maga leírni, hanem toll alá diktálta. Ebben, visszatekintve

szerkesztői pályájára, hangoztatja az annak folyamán kifejezett elveihez való változatlan és rendületlen hűségét, de őszintén megmondja azt is, hogy az elveiért vívott irodalmi harcok reá nézve igen elszomorítóak voltak, „nemcsak azért — úgymond —, mert e folyóirat szerkesztése s kiadása folytán, egykori higgadtan átgondolt céljaimra tekintve, kilenc esztendő kiesett az életemből, hanem azért is, mert a kedvem s céljaim ellenére folytatott harcban, érzem, hogy sok kemény csapásokat szenvedtem és osztottam”, (Figyelmező 1878. 510. 1.) — Mélyről szakadó fájdalom nemes férfi-panaszával jelenti ki: „En rettenetes egyedüiségben állottam és az élet reám nézve végképen elborult’ **Darab** ideig még magánkörben is alig találkozott egy derült arc, vagy egy kézszorítás, amely ezt mondotta volna: helyesen cselekedtél; csak lelkem mélyében hangzott csendesen a szózat. Jól vagyon jó és hív szolgám. Igenis, nem szégyenlem bevallani, hogy voltak oly szomorú, sötét órái szerkesztői pályámnak, amelyekben vigasztalást csak egyesegyedül azon hit adott, hogy az én hűséges Uram és Megváltóm él és igazán megítél mindeneket!” (512—513. 1.) Harcait annyiban is fájalta, mert érezte, hogy ellenfeleire ő is igen kemény és érzékeny csapásokat mért, „Homo sum; nihil humani a me alienum puto. Ezennel tehát nyilván és ünnepélyesen, bocsánatot kérek mindazoktól, akiket valaha megsértettem; én is viszont szívem legőszintébb indulata szerint megbocsátok mindenkinek”. (513. 1.) Különös melegséggel vett búcsút munkatársaitól s ama **több**, mint 200 törzsökös előfizetőjétől, akik minden változás között hiven kitartottak mellette s lehetővé tették, hogy a lap a teljes anyagi csőd nélkül megfuthatta pályáját, sőt a szerkesztő emellett még arra rászoruló egyeseknek és intézményeknek számos ingyenpéldánnyal is szolgálhatott. Végül megvallotta, hogy a nagy teherből való szabadulás mellett is nehezebbre esik a laptól megválnia s szereti magát „néha-néha azon fel-felcsillámló, de hamar elhaló reménnyel biztatni”, hogy még valaha módja lesz kiadni valami magyar protestáns évkönyv-, vagy évnegyedes szemlefelét.

A Figyelmezőiől felszabadult idejét és erejét két régi tervének a megvalósítására szentelte volna szentelni: a magyar protestáns egyháztörténelem megírására és lelkesítő dolgozatai tetemes részének átnézett kiadására. De a közelgő zsinat előkészületei ezután is lekötötték figyelmét. A saját munkáját mindig a legszigorúbb mértékek alá állított embert mind jobban kezdte nyug-

talánítani az, hogy a zsinatra készített egyházmegyei, kerületi és konventi hivatalos előmunkálatokban sok felületességet tapasztalt s mind a történelmi, mind az elvi tájékozottságnak nagy hiányait érezte. Ezért, már 1878-ban („Néhány előleges szó a magyar református egyház zsinati előkészületei ügyében” c. füzetében) úgy a készülletlenség sajnálatos tényeire, mint a politikai pártharc elmergesedett voltára s a nép súlyos nyomorára tekintettel, nagyon erős hangon és túlsötét színezéssel azt hirdette, hogy a zsinat (amelynek még 1—2 évvel ezelőtt egészen közeli megtarthatását remélte és akarta) az elhamarkodás vesztes következményeinek elkerülése végett halasztassék el. Megtörténhetnék, monda, hogy egy alakilag kifogástalan, de tartalmilag éretlen zsinati törvényre „nemcsak egyházmegyéék vagy kerületek, hanem egyes gyülekezetek, sőt épen egyének is” protestáns elvi alapon joggal ezt mondhatják; „ezeknek én nem engedelmeskedem soha, mert leikiösmeretes meggyőződésesem szerint a szent írással ellenkezőnek tartom ezeket» — Synodus non habet potestatem aliquid contra scripturam sacram statuendil” (11. L Ezt különben — a zsinatnak az egyház alaptanaihoz való föltétlen lekötöttsége tekintetében, mely pusztá szavazattöbbséggel soha meg nem változtatható — már évekkel azelőtt is kifejezte Figy. 1872. 189. lap.) Most sem kívánta ugyan a zsinat végleges elodázását, sőt azt is kijelentette, hogy egy, sem a szabadság, sem a rend érdekeit nem veszélyeztető országos egyházi kormányzó hatóság törvényes és alkotmányos úton leendő föllállítása ellen sincsen kifogása — de követelte, hogy az egyházalkotmány következetesen a tiszta népképviselést demokratikus bibliai alapjára helyeztessék s nyíltan rámutatott arra, „hogy a Kálvin-féle aristocratico-democraticum presbyteri rendszer túl van szárnyalva az újabb idők tudományos haladása által”. (17. 1.) Előre tiltakozott az ellen, „hogy bármely egyházi tisztviselő már mint ilyen, minden választás nélkül tagja, vagy épen elnöke is legyen a törvényhozó, sőt épen alkotmányozó zsinatnak”. (18. 1.) Rámutatott arra is, „hogy a tiszta népképviselési elv mellett, el kell esni a lelkészi és világi elem közötti paritás, a kettős elnökség s a tanítók és tanárok különleges képviselgetése kényszerének, miként külföldön is, már több helyütt végkép megszűntek mindezek. Nincs ezeknek a szentírásban s az ősi keresztyén korban semmi legkisebb alapjuk sem s különben sem szabad ezek közül bármelyikre is törvénnyel kényszeríteni a szabad választókat”

(19. 1.). Általában követelte a törvényhozás egész vonalán „a tiszta református jellem és irányzat” következetes érvényesítését, amit az előmunkálatokban sehogyan sem talált meg s hangoztatta, hogy a magyar református nép igenis meg van érve az avval járó szabadságra, a gyakorlati élettől egyre jobban visszahúzódott tudós nemes illúziójával állítván, hogy: „ami hiányt és zavart netalán kezdetben a szabadság okoz, azt maga a szabadság helyre fogja hozni nem sokára”. (20. 1.) E felfogás alapján az 1879 szeptemberében tartott debreczeni zsinatelőkészítő konventen is felszólalt a zsinat halasztása érdekében. A Prot. Egyh. és Isk. Lapba írt utolsó cikkében pedig („A szavazatok többségének hatalma egyházunkban” 1880 okt. 3.) — mely általában legutolsó, élte folyamán nyomtatásban megjelent írásműve — egyenesen mennydörgő tiltakozást emelt a zsinaton netán bekövetkezhető „többségi zsarnokság” ellen, amely az egyházalkotmány legnagyobb életkérdéseit rideg szavazással és leszavazással fogná majd eldönteni, kellő tudományos előkészítés s a gyülekezetek valódi akaratának megkérdezése és figyelembevétele nélkül. Nem érte be azonban ilyen rövidebb lélekzetű s könnyen félreérthető felszólalásokkal. Már 1879 tavasza óta nagyban készült részletes dolgozat írására a zsinati előmunkálatok tárgyában s e dolgozatára előfizetést is hirdetett. Két füzetre tervezte: az első a hibák és hiányok részletes és indokolt kimutatását tartalmazta s bizonyos támadásokra és megrovásokra reflektált volna; a másodikban részletes javaslatokat és formulázott törvényterveket készült nyújtani. Temérdek tudományos jegyzete maradt fenn e tárgykörből, amelyek bizonyítják, hogy szokása szerint igazi holtig-tanulással újabb, rendkívül széleskörű és mély tanulmányokat tett a leikénfekvő nagy kérdéshez. „Épen legközelebbi tanulmányaimból látom — írja halála előtt két hónappal Balogh Ferencnek —, hogy azon exegetikai nézetek, amelyekre pl. Kálvin a zsinatpresbyteri alkotmányt alapította, az újabb idők legmérsékeltebb, sőt épen orthodox teológiája által is túl vannak szárnyalva. Már évtizedekkel ez előtt kezdték hirdetni, hogy a Krisztus és az apostolok szerénti egyházalkotmány legfőbb elve, a testvéri szeretet által korlátozott és vezérelt demokrácia. Per se hogy ez, kivált nálunk, ideal; — de ha egyszer haladnunk kell, inkább efelé haladjunk, mint az episkopaiismus rongy zászlója felé. Hiszen a mi «királyi tanácsos nagyságos püspökeink» komoly ember előtt maholnap nevet-

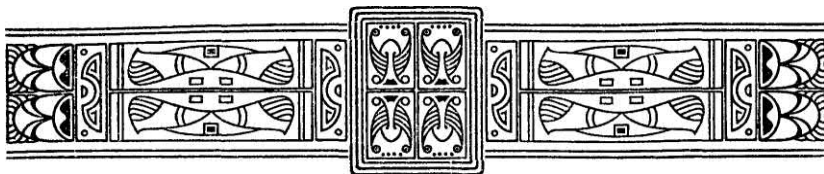
ségesekké lesznek — mint valami Mukányiak.”⁷⁰ Azonban a tervbevett dolgozat megírása főleg folytonosan súlyosbodó egészségi állapota miatt egyre később s halála miatt végképen el is maradt — holott, ha megjelenhetik vala, alighanem eloszlatta, vagy legalább csökkentette volna azoknak az aggodalmát, akik a fenti nyilatkozatai alapján attól féltek, hogy a többség előtt elvi kérdésekben meghajolni nem akaró intransigens magatartása a még alkonyán is hatalmas embernek az egész sürgetve várt zsinatot fel találja majd borítani.⁷¹ Valószínűleg már ez a dolgozat s még inkább későbbi magatartása meggyőzte volna az aggódókat arról, hogy „ő akarta a zsinatot s abban a legőszintébb jó akarattal és buzgósággal szentelte volna törekvéseit egyházunk javára; talán némely tervet, szándékot, törekvést erősen megtámadva, vagy meg is hiúsítva, de a valódi nagyság ama jellemében, mely az ügynek egy bizonyos stádiumon túl egyetemes kárral járó megbuktatására sohasem vállalkozik”⁷² A dolgozat végső conceptiójában ezt a címet viselte volna: „Tájékozás a reformált egyház alkotmányának mezején, főtekintettel a magyar reformált egyház konvent-zsinati előmunkálataira” s Révész által előre megfogalmazott tervezete szerint⁷³ különösen az előbb említett rövidebb dolgozataiban fölvetett gondolatok (tisztá népképviselési elv, a szavazattöbbség hatalmának korlátai, gyülekezeti vétőjog) részletes kifejtését tartalmazta volna, egyéb nagyfontosságú elvi kérdések megtárgyalása mellett, amelyeket (pl. a püspökség és a szertartások kérdését) az őt ifjúságától fogva eltöltött és lelkesített ősz református puritanizmus alkatát nem ismerő szellemében oldott volna meg. 1881 február 12-ikén, szombaton este, aznap hazahozott új álló íróasztalán írta meg ezt a tervezetet s munkakedvének biztató fellobbanásával mondta Kálmán fiának: „Na fiam, ha Isten megsegít, holnaputánhoz egy hétre már korrigáljuk az első ívet. Most már erősen fogok dolgozni”. „Másnap estve — mondja fájdalom-szépen a hű Szabó János — már eljött a nagy férfúra az éjszaka, melyen többé senkisémm munkálkodhatok”.⁷⁴ Még irodalmi küzdelmeinek egyik legforróbb pontján, 1874-ben, megrázó bús elősejtelmek között tette ezt a kijelentést: „Ha az enyimnél százaszorta különb tehetséggel, eréllyel, hatással és jó-akarattal fogna is valaki miközöttünk mostanában a békesség-szerzés munkájához: sok félreértés, küzdelem és szenvedés után, elvégre is azt kellene mondania élte estvéjén, amit a méltán nagy-névű theolog De Wette oly megható bús érzéssel mondott volt:

Ich fiel in eine wirre Zeit,
 Die Glaubenseinracht war vernichtet,
 Ich mischte mich mit in den Streit,
 Umsonst, ich hat/ ihn nicht geschlichtet.

Für Freiheit und Gerechtigkeit
 Ward und wird noch der Kampf gestritten
 Mir Herzensangelegenheit,
 Gern hätt' ich mehr dafür gelitten.”⁷⁵

E rokon lélekből fölbúgó férfi-zokogás csodálatosan tükrözi a Révész Imre háromfrontú nagy harcának egész szépségét és egész tragikumát. A szabadság és az igazságosság szívéhez nőtt szent érdekeiért csatázott ő is egy oly korszakban, ahol a lelkeket egybekapcsoló legbensőbb kötelékek, a nagy történelmi megrázkódtatások és világnézeti fordulások hatása alatt kezdtek veszedelmesen meglazulni s a hit szövetségét kioltással fenyegette a ielki zűrzavar forgószele. Környező világa részéről sorsa félreértés és magára hagytatás lón; magasztos és alkut nem tűrő elveit mindenki csodálta, de azoknak végső következményei levonásától a barátai épűgy, sőt talán jobban féltek, mint az ellenfelei. Kifelé harcoiva> egyidejűleg befelé, önmagában is folyton tépődött és viaskodott elvei némelyikének minél tisztább kialakíthatása körül, s azért, hogy egy véglegesen megrögzített dogmatizmusra — amit mindig megvetett — épen legmélyebben gyökerező elvei, hitbeli felfogása terén sohasem tudott, nem is akart eljutni, nagy árat fizetett: önlékének nyugalját. Ez a kemény és zordon harcos — különös, de úgy van! — sohasem volt kész ember, hiánytalanul zárt elvű doctinaire: elméjének óriási elemző és bíráló ereje s holtig tanuló Öntökéletesítési szomja újra meg újra talált revideálni valót nemcsak a mások elvi álláspontjain, hanem még sokkal inkább a magáéin is. És ez még sokkal inkább kimerítette lelkileg, mint irodalmi bajvívásai. A külső és belső életsorsában rejlő predestináló kegyelmi Akarat azok közé sorozta őt, akik „hitben haltak meg, nem nyerve meg az ígéreteket, hanem csak távolról látva és üdvözölve azokat és vallást tévén arról, hogy idegenek és vándorok c földön.” (Zsidók 11113.)

Magyar református egyházának és népének pusztai vándorútján azonban így is nagyon sok ígéret csillagának azóta van szebb, tisztább, biztatóbb fénye, amióta az ő elméjének munkája, szívének vére s tövisektől föltépett lelkének sok befelé elsírt könnye is segített azokat fényesíteni.

VII. FEJEZET.

AZ ALKONY ÉS AZ ÉJ.

1. Az alkony.

É léte utolsó 12—13 esztendejének a megelőző fejezetben bemutatott izzó harcai végzetes visszahatással voltak a Révész Imre kedélyvilágára. Csüggedten borús hangulatai, amelyek azelőtt csak időközönként rohanták meg, hovatovább állandósultak. A nagy elvi, de személyeskedésbe is át-átcsapott tusák izgalmi, amelyek közt legjobb embereit is sokáig élesen szembeállította önmagával, rettentően bizalmatlanná tették a hozzá legközelebb állókon kívül jóformán mindenki iránt, azt, aki valamikor az optimizmus rousseau-ias túlzásával indult neki a közpályának. „Őszintén megvallom, — írta már 1872-ben Balogh Ferencnek — hogy az emberek iránti minden bizalmamat elvesztettem, csaknem teljes sötét misanthropiába estem.”¹ Serdülő fia, — utolsó éveiben az egyetlen, ki előtt tartózkodás nélkül tárta ki lelkét — egyszer, amidőn atyja egy különösen keserű megjegyzést tett valakire, megkockáztatta e megjegyzést: „Hiszen maga mondta édesapám, hogy mindenkit jó embernek kell tartani, míg csak az ellenkezőről meg nem győződünk.” „Most már azt mondom fiam — lőn a lesújtó válasz — hogy mindenkit gazembernek tartok, míg csak meg nem győz az ellenkezőről.”²

Valószínűleg nem következett volna be ily szélsőséges mértékben ez a szomorú elborulás, hogyha testi egészségének már a hatvanas években megkezdődött romlása nem fokozódott volna

folyvást s nem befolyásolta volna egyre károsabban lelkének állapotát is. De sem az erős, akárhányszor hajszott és nagy izgalmakkal járó állandó szellemi munka, sem a sok üléssel és kevés mozgással, s amellet, régi magyar alföldi szokás szerint, sok hús- és borfogyasztással járó életrend nem engedte, hogy egészségében tartós javulás jöjjön létre. A dohányzást ugyan — főkép szemének gyöngülése miatt — ez években már teljesen elhagyta, de ez egy magában nem sokat segített: az érlemzesedés eddigi tünetei most már egyre gyötrelmesebb asthmikus mell- és szívszorulásokkal is súlyosbodtak s amellet kegyetlenül fellépett és sokszor csaknem magával jöthetetlenül tette a csúz és kínozta az aranyér is. Az egykor daliásan arányos termetű ember, a magyar férfi-szépség mintaképe, ez években már módfelett elhízott és elnehezedett. Nyugodt és derűs testi-lelki erőt sugárzó arcán — melyet legelőször 1857-ben, még bajusz- és szakálltalan Bach-korszakbeli papi arcviselettel a Barabás Miklós művészi ónja örökített meg — egyre több keserű, vonagló barázdát szántott a lelki háborgás és a testi kin; haja és a hatvanas években újra megnövesztett szakálla, bajusza, amely még 1865-ben, az Akadémia számára fölvetett második, fotografált arcképe készültekor s azontúl is egynehány évig erősen sötétbarna volt, a hetvenes évek végére, tehát alig ötvenegynéhány éves korára (1878-ban fényképezett harmadik és utolsó arcmásának tanúsága szerint) feltűnően őszbecsavarodott. Egykori nagyszerű munkabírása is nagyban csökkent már a hetvenes évek közepétől; a betegség egy-egy rohama olykor napokig ágyhoz szögezte, de egyébként is egyre jobban kívánta az ágyban pihenést, amely azonban már csak a gyakori kínzó álmatlanság miatt sem mindig hozott felüdülést a számára.

Állandó gyöngélkedése és sűrű betegeskedése természetesen nagyban gátolta lelkészi tevékenységét s mind többször szorult káplánjai segítségére. Hanem azért, amikor csak valamennyire bírta, még nagy magamegeröltetésével is elvégezte úgy prédikációs szolgálatait, mint liturgikus funkcióit. Csak a debreczeni nagy egyház sok nyűglődéssel járó adminisztrációs életétől húzódott vissza majdnem teljesen. Ez években már nemcsak a bizottságokban nem vett részt, de lassanként a presbyteritum üléseiről is kimaradt. Csak egyes ritka alkalmak bírták még rá, hogy a lelkészi szolgálatok körén kívül is hallassa nagytekintélyű szavát a helyi egyház ügyeiben. Így, amikor a Méliusz Péter halála 250-edik

évfordulójának megünneplésekor — amelynek szónoka, a nagytemplomi ünnepélyen tartott nagyszabású és hatásosan megírt történelmi értekezéssel, Révész Imre volt — fölmerült a presbyteriumban az óhaj, hogy a nagy reformátor-püspöknek a Czegléd- (ma Kossuth-)uccai ősi temetőben nyugvó hamvai méltó siremléssel jelöltessenek meg, Révész Imre vállalta, egy bizottság élén, a kegyeletes terv előmunkálatait. Beható történelmi és helyszíni tanulmányokat végzett e célból — amennyire egészsége engedte — 1873—75-ben, de a nagy halott végső földi nyugvóhelyét sem öneki, sem az utána és nyomain továbbkutatóknak nem sikerült pontosan és megnyugtatóan földeríteniök.³ Egyébiránt a debreczeni egyház kormányzati életében való hivatalos részvételtől nemcsak testi-lelki erejének lassú hanyatlása tartotta vissza, hanem még sokkal inkább azok a lehangoló tünetek is, amelyek az egyházi életben, különösen a presbyterium ülésein fölmerültek. Fájdalmasan érintették már a vallás és egyház iránti szeretet, hűség és anyagi áldozatkészség meghűlésének a gyülekezetben a 60-as évek végétől felmerülő kétségtelen jelei, valamint a hangadó helyi elemek kicsinyes, hozzá nem értő és sokszor nem egészen önzéstelen forgolódása az egyház nagy és szent ügyei körül s az ebből támadó sivár és sokszor durva személyes és pártharcok. De különösen elvette a kedvét az egyház életébe — az összefogó nagy eszmények elhomályosul-tával csaknem szükségképen — betolakodó politikai pártszenvédély, amely 1879 tavaszán odáig fajult, hogy a június 7-iki presbyter-választáson a helybeli függetlenségi párt, egy addig az egyházi életben szokatlan választási manőverrel (nyomatott szavazócéduiák kiosztása útján) nagy többséggel a saját, tisztán pártpolitikai szempontból kiválogatott embereit juttatta be a presbyteriumba. A kisebbségben maradt párt természetesen megföllebbezte a választást, de az ügy nem az egyházmegyéhez került, amelynek joghatóságát ily kérdésekben akkor még a debreczeni egyház nem volt hajlandó önmaga felett elismerni, hanem egyenesen az egyházkerület elé terjesztetett. A helyi sajtóban heteken át nagy port felvert és sok szennyet fölkavert ügyet az 1879 augusztusi egyházkerületi közgyűlés — leginkább Révész Imrének a pártszenvédélyek fölé emelkedő higgadt és súlyos történelmi tájékozása alapján — úgy intézte el, hogy a debreczeni egyházat a jogfolytonosság alapján kötelezte az egyházmegye fennhatóságának elismerésére. Elgondolható, hogy ezek után még kevesebb kedvet érzett magá-

ban az egyházi ülésteremnek alantás pártharcoktól izzó s az egyház lelkétől idegen politicum által megfertőzött levegőjét szívni — mert bármennyire kimondott ellentétben volt is, (mint láttuk) politikai tekintetben az uralkodó kormányrendszerrel és parlamenti többségével, ez nem tette őt elvakult függetlenségi pártmerré, az egyház életébe pedig épen irtózott behurcolni bármiféle világi pártszempontot. „Sajátságos, rettenetes egyedüliségben él itt Debreczenben a magam forma ember — panasolta már jóval előbb az őt rendkívül nemes megértéssel tisztelő finomlelkű Imre Sándornak. — Tekintve jobbra balra, előre hátra e nyomorult földi létben: elvégre is nincs másban vigasztalásom, mint a sírokon túli jobb lét hitében.”⁴

Mind e lehangoló és elidegenítő tapasztalatok közt is azonban változatlanul, mind a sírig hű maradt Révész Imre ahhoz a ábeczeneni egyházhoz, amelynek múltja fényét és jövő elhivatása nagy ígéreteit a jelen legsivárabb képei közt sem tévesztette el szeme elől. Többször lett volna alkalma — Szentesen kívül, hová, mint láttuk, élte végéig visszasírták — más hatalmas ekkléziák (Kiskunhalas, Mezőtúr, Derecske) iránta megnyívánult tapogatózó bizalmának is engednie, ami anyagilag s talán az elérhető nagyobb nyugalom tekintetében is kecsegtető kilátást nyújtott volna. De ő komolyan alig foglalkozott Debreczen elhagyásának gondolatával, már csak azért sem, mert felesége meg egyenesen rajongó és szívós szeretettel csüngött a szülővárosán s az onnan való kimozdulásnak még a gondolata is elviselhetetlennek tetszett neki. Pedig anyagi tekintetben nagyon ráfért volna Révészre kedvezőbb helyzetbe jutnia t nem volt titok, hogy a szerény javadalmazás mellett jóformán állandóan anyagi gondokkal küzdött s voltak évek, amikor „gyakorta ínséget is kellett szenvednie” neki és családjának. „De azért nem zúgolódom — monda — sem Isten, sem emberek ellen. Tűrök békével, csak szellemi életünk felvirulását láthatnám”.⁵ Természetesen az, ami őt egyik legerősebb kötelékül kapcsolta Debreczenhez: a leginkább itt lehetséges tudományos búvárkodása, könyvtárának ebből következő állandó — bár ez években már nem oly nagymérvű — szaporítása is jelentékeny pénzáldozattal járt. Amellett, mint vérbeli idealista tudós, számbavehető hasznót hajtó módon nem tudta kamatoztatni sem a tollát, sem kis szerzeményeit. A Hatvan-utcai szőlőskert mellett ilyen volt az az élesdi hegyi szőlő, házastelek és szántóföldecske, amelyeket 1870 őszén

és azontúl szereztetett össze nagynehezen, nem annyira megtakarított pénzből — amilyennel nem igen bírt soha — mint inkább lassan törlesztgetett kölcsönökből. Romladozó egészsége egyre jobban megkívántatta vele azt, hogy a nyári hónapokat vagy legalább heteket Debreczen poros, fojtó légkörétől távol, tiszta, üde levegőn, a mindig oly nagyon szeretett szabad természet ölén tölthesse. Sokszor már alig várta, hogy kimenekülhessen a hegyek közé s melancholikusan idézgette, Debreczenre s Élesdre vonatkoztatva, Béranger szép sorait:

Ragadjatok ki Parisnak sarából.
Megújulok, ha szép tájt láthatok,
Mint ifjú már Hellasról álmodoztam:
Ottan szeretnék én meghalni, ott!⁶

Az élesdi tartózkodás csakugyan mindig nagyon felüdítette. Itt szabadabban élhetett mély odaadással szeretett kis családjának s valósággal gyermekien örvendezhetett a nagy természet szépségein. Szellemi munka nélkül ugyan itt sem tudott meglenni, de itt ez is könnyebben ment neki, még a legutolsó nehéz években is: nem egy értékes kisebb tanulmánya itt született, a magas tetőn álló egyszerű kis nyaralóban, melynek ablakán keresztül a bihari hegyek fenséges kéklő láncolatain pihentethette fáradt szemét s a múltban élő lelke a sólyomkői bérc Bocskay-varának omladékain merenghetett. Hanem örömek és üdülés mellett gondot és nyűgöt is eleget hozott magával az élesdi élet. Szürettel, gyümölesszedéssel mindig sok baj volt s a család távollétében a házra, telekre, szőlőre ügyelő alkalmazottak lelkiismerete nem volt mindig kifogástalan. Révész nem volt nagy gazda — életviszonyai folytán sohasem is fejlődhetett azzá — és ámbár anyagi ügyeit igyekezett mindig a lehető legnagyobb rendben tartani, terhes szellemi elfoglaltságai mellett is ráérvén pontos kiadás-bevételi napló vezetésére s kis gazdasága minden ügyének aprólékos nyilvántartására, bizony elégszer volt alkalma tapasztalni, építkezés, boreladás vagy más effélék kapcsán, hogy a rendszeret magában véve nem elég lucratív tulajdonság, ha élelmesség is nem jár vele, amiből pedig sem benne, sem családjában nem volt valami sok; másokban viszont, akikkel gazdasági ügyeiket lebonyolították, néha a kelletnél is több.⁷

Legtisztább örömeit ez évek folyamán már kizárólag családjában találta. A hozzá méltó egyéb társaságokból — melyeknek

korábban, ha nem is felette sűrű, de gyakori vendégek volt s szelleme kifogyhatatlan gazdagságával és felsőbbeséges derűjével rendszerint lelkük is — hovatovább kimaradt: sem borús kedélye, sem tönkrement egészsége nem tette azokat számára kívánatosakká' Utoljára már az is városszerte eseményszámba ment, ha a felesége népes családjának egy-egy ünnepélyes összejövetelére nagynehezen el tudták vinni. Egyedül csak az övéi kicsiny körében érezte jól magát, a négytagú családi kört ötödiknek rendesen káplánjai egészségítvén ki, akiknek legtöbbször fiúi gyöngédséggel és bizalommal ragaszkodott a közvetlen környezetére tovább is csak áldást sugárzó nagy és jó szívhez. Családi otthonában a kívülállókat is mindvégig régi nyájasságával, egyszerűen, de úri magyar vendégszeretettel fogadta, s övéi néha boldogan vették észre, mennyire fölfrissült még legjobban levett napjain is, ha egy-egy kedves vendég vetődött a házhoz, akivel aztán kedvére kibeszélgethette magát. „Az én sok tekintetben elkomorult életemnek egyik felderítő sugara ez” — írja egyik legrégebb és legjobb lelki osztályosának, Imre Sándornak a kettejük közti több évtizedes barátságáról, halála előtt nem egészen egy évvel.⁸ Legkedvesebb társasága azonban mégis tisztalelkű, odaadóan hű nője és két gyermeke volt. Gizella leánya (atyja halála után dr. Hógyes Ferenc budapesti orvos neje, meghalt 1917.) ez évek folyamán kezdett élénk, vidám, bájosan kedves gyermekleánykából híres szép, deli hajadonná serdülni: atyja vele örült ártatlan szórakozásai-
ban s tréfálkozva faggatta első szelíd társas multságainak benyomásairól. A négy évvel idősebb Kálmánban, mint egyetlen fiúban, eszméinek leendő örökösét s terveinek továbbépítőjét látta s ezért, de meg amiatt is, mert csecsemő- és első gyermekkori súlyos betegségeiben szülei többször csudásan tapasztalhatták Isten mentő kezét, még jobban hozzáértnek érezte atyai szívéhez. A kisfiú még járni és beszélni is alig tudott, amikor már nap-hosszait ott sertepertélt atyja körül, aki eleitől fogva legnagyobb elfoglaltságai közben is megható gyöngédséggel és remegő féltéssel figyelte lelki fejlődését. „Az én kedves kis fiam — írja az alig harmadfél éves gyermekről a gyermektelen jóbarátnak, Hegedűsnek — gyönyörűen erősbul. Jár, játszik és beszélget már igen szépen. Valami kimondhatatlan szép a gyermek fejlődésének lélektani figyelemmel kísérése. — Én gyakran bemegyek kis fiamhoz, napközben is, hogy meglássam; s midőn ki akarok jöni szobá-

jából, kezeit kiterjeszti, felém fut és így szól: «Ne menj el édesatyám!» Pedig erre őt soha, senki nem tanította, — Itt látom a Krisztus feltámadásának és visszajövetelének egész alapeszméjét. — Ha én kis fíjamhoz semmit nem szólanék, vagy azt mondanám hidegen, keményen: nem jövök már vissza: bizonynyal sirva fakadna. De ezt mondom neki: ne félj kis fíjam; mindjárt eljövök megint; akkor megnézlek. Erre megnyugszik. Hisz, reményi, és szeret. Gondolj Robertson beszédére a csalódásokról...»⁹ A gyermek úgyszólván az atya könyvei között nőtt fel: még iskolába kerülése előtt megtanult atyjától írni-olvasni s a mindig első eminens tanulóknak azontúl is atya volt legfőbb és legnagyobb hatású mentora. Ámbár a nagytehetségű gimnazista diák a kor szellemének hatása alatt legnagyobb érdeklődéssel a természettudományok felé fordult egyelőre, korán otthonossá lett apja hatalmas könyvtárában is és az különös gyönyörűséggel avatta őt be tudományos munkáiba és terveibe, egyre nagyobb mértékben génybevette segítségét, úgy, hogy végül már nem is érezte jól magát, ha fia nem volt állandóan körülötte; jegyzeteket, kivonatokat készítettet vele, a tudományos kutatás módszerének elemeibe is bevezette, nagy, komoly kérdésekről, elmondott prédikációiról el-elvitatkozott vele s az, aki az utóbbi időkben már oly érzékeny volt az ellenvélemény iránt, eleveneszű fiától nemcsak eltűrte azt, de néha még elismerésével is honorálta. Ritka szép, csaknem baráti lelki közösség fejlődött ki így az óriás tudású, országos nevű apa és alig fölserdült fia között — és e közösség még bensőbbé vált attólfogva, hogy a fiú az érettségi vizsgálat után nehéz szívvel bár, de mégis engedett beteges atya forró könnyekkel is megpecsételt kérésének s szakítva természettudományos álmaival s a tanári pályára vonzó vágyával, a debreczeni kollégium theologiai akadémiájának lett hallgatója. (1879.) Atyjának még megadatott a boldogság meglátnia, hogy fia a theologiai pályát nemcsak megszokta, de hamarosan meg is szerette: hallhatta őt — igaz, csak egyetlen-egyszer — prédikálni s maga írhatott a számára „légátus-prédikációt”.¹⁰ Csak az nem adatott már meg neki, hogy megláthassa fiának további, korán magasba lendült fejlődését is és itt e földön adhasson hálát legimádságosabb vágyának teljesültéért, mely fiát, a későbbi pápai theologiai tanárt, majd kassai lelkipásztort és abauji esperest, jelenleg miskolczi lelkipásztort és tiszáninneri püspököt, mind tudományos és iro-

dalmi, mind közéleti téren méltóan odaemelte atyjának fénylő nyomdokaiba.

Mint családfő, az imponáló és hathatós szigort csodálatosan tudta egyesíteni a legfinomabb gyöngédséggel. Gyermekeihez, fegyelmzés céljából, soha egy ujjal sem nyúlt: egyetlen szava, sokszor csak tekintete elég volt azoknak — még a betegeskedése folytán eleinte nagyon elkényeztetett, rakoncátlan Kálmánnak is — kordában tartására. És amellett igazi simogató és dédelgető szeretettel vette körül az ő „drága kis jószágait”, A Hatvan-utcai kertből, — ahol, ha nem Élesden üdült, a tavaszi, nyári és kora-őszi délutánok legnagyobb részét töltötte — sohasem ment úgy haza, hogy ne jének és gyermekeinek virágot vagy gyümölcsöt ne szedett volna: pedig nagy elhízása miatt utoljára már nem kis megerőltetésébe került az eféle mozgás. A ház gondjának vitelében a legapróbb részletekig megosztzott serénykező feleségével; barkácsolni mindvégig szeretett s ami javítani való volt a parókia körül, asztalos tudományával s egyéb kézügyességével még megtört és elnehezült állapotában is maga hozta helyre s egyébben is, egészen a befőtt-kötözésig, szívesen ment segítségére a ház elfoglalt asszonyának. Felesége és gyermekei már csak ezért is csodáló szeretettel, csöndes rajongással vették körül, szívszakadva remegtek életéért és óvták volna még a fűvő szellőtől is, amikor látták egyre szomorúbb alkonyba hajlását, s a hü orvosprofesszor, Dr. Török József, sejtetni volt kénytelen velük betegségének könnyen katasztrófálissá fejlődhető voltát. Fia a legsürgősebb tanulnivalóját is odahagyta (hogy aztán éjfélutáni kemény munkával folytassa és fejezze be), amikor atyja tarokkozni hívta vacsora után: ez volt a puritán nagy ember egyetlen társas szórakozása, de ezt is sohasem pénzben és csak legszűkebb családi körében — hármásban, a káplán bevonásával — szerette játszani, élete utolsó hónapjában feltűnő gyakran, hetenként kétszer-háromszor is, sokszor éjfélig.

Napközben, amikor csak bírta, múzeumába zárkózva dolgozott: telente csak déltájban tett egy-egy rövid sétát fiával, a Czegléd-ucca napos oldalán. A rengeteg könyv közé — az énekesmadarak iránt gyermekségétől táplált szeretettel — befogadta fiának gerlicéit és amikor erős munkája közben egy-egy percnyi pihenőt tartott, azokkal foglalkozott, dédelgetően szölongatta őket s a bolond kis „tubukák” kacagva, turbékolva feleltek jóságos

pártfogójuk dörgő, mély hangjára... De voltak egészen sötét napjai is, különösen a halálát közvetlenül megelőző tél folyamán, amikor még mérsékeltén sem volt képes dolgozni testi és lelki szenvedései miatt s elkomorult kedélyét semmi sem deríthette föl. Ilyenkor féldélig is ott ült pongyolában, fázós testét vastag köpenybe burkolva, kályhája mellett s búskomor, gyötrődő hallgatásba merülve rakta a tüzet, amelynek melege sohasem volt neki elég. Ily órákban nehezülhettek legjobban beteg szívére élete emésztő harcainak szomorú emlékei és kiábrándító tapasztalásai s az azok között és azok folytán befejezetlenül maradt nagy tudományos irodalmi tervek, összetört boldogság-álmok... De azután, ha némi enyhülés következett be, megint csak újra kezdte a munkát: nem akarta tétlenül meghallani Annak hívó szavát, aki arra intett, hogy munkálkodjunk, amíg nappal van. Azt a fájó lelke legmélyéről szakadt, megrázóan szép intelmet, amelyet egy derűsborús hangulatú, félig verses levélben érettségizett fiához intézett, maga is követte, keresztje alatt roskadozó vállal, de híven az élete utolsó nappaláig.

Az élet eltűnik, kedves fiam!
Ifjúságunk szép napja beborul,
Csak a becsületes hű munka az,
Amely viraszt sorsunk bús éjjelén
S utat mutat szebb őshazánk felé!¹¹

2. Az éj.

A gyülekezetétől visszavonultságában is őszintén és általánosan tisztelt, szenvedő állapotában megértő részvétellel környezett nagy prédikátornak 1881 február hó 13-án nagytemplomi vasárnapja következett. Régóta nem tapasztalt jókedvvel kelt föl e napon és — amin övéi egyenesen csudálkoztak — a fáradtság legkisebb jele nélkül végezte el igehirdetői szolgálatát. „Téli tanítást” tartott a Jób könyve 12:18. verséről; „Beszélj a földdel és megtanít tégedet”, — a megszokott erőteljes gondolatvezetéssel és lendületesen méltóságos komoly stílusban mutatta ki „Isten hatalmát, bölcsességét és jóságát a téli természet tüneményeiből” s vont le ebből a tanulságot a hívő emberre nézve, beszéde végső mondataiban eképen összegezve azt: „Munkálkodjunk mi is, míg nappal vagyunk, mert eljő az éjszaka, melyen senki nem munkálkodhatik. Ha pedig a balsors kietlen viharos tele borul reánk s

ínséggel, szükséggel s különféle nyomorral és fájdalommal kell küzdenünk, ne szűnjünk meg remélni egy szép tavaszt. Még a halállal szemben is higyjünk, reméljünk és szeressünk, kövessük itt is a mi Megváltónk nyomait, hogy vele együtt a halálból is új életre támadhassunk fel. Ámen”.¹² A beszédét hallgató, szokásosan nagy közönség soraiban tán senki sem sejtette, hogy e szavakban egy fáradt gyermek honvágya nyilatkozik meg — közvetlenül az atyai ház kapujánál, amely már lassan nyílik kifelé és várja őt ...

A prédikálás annyira felvillanyozta, hogy odahaza, a jól végzett munka után, még dalolgatni is kezdte fiával együtt régi kedves magyar dallamainak egyikét; ebédhez is a legjobb hangulatban ült s folytonosan tréfálkozott családjával, különösen „Gözke” leányával abból az alkalomból, hogy az a megelőző este mulatságban volt. Az ebéd vége felé azonban egyszerre szívéhez kapott, felállott és bement dolgozószobájába, honnan a máskor minden fájdalmat ritka lelkierővel túrt nagy szenvedőnek pár perc múlva szívettépő jajgatása hallatszott ki. Lecsapott rá az orvosától és családjától régóta rettegett rém: a szívszélhűdés. Az első görcsroham megszűnte után vasakaratóval megpróbált karszékéből felállani és néhány lépést tenni, de csakhamar összeesett. Dr. Török háziorvosán kívül két más orvos is igyekezett enyhíteni kínjait s visszatartóztatni a katasztrófát: nagynehezen lefektették, eret vágta rajta, orvossággal kísérleteztek — de csak ideig-óráig voltak képesek csillapítani iszonyú szenvedéseit. Kora délutántól estig tartott haláltusája, melynek folyamán mindvégig teljes öntudatánál volt, s amelynek enyhületes perceiben végtelen gyöngédséggel, sőt tréfálkozva beszélt kétségbeesett, síró családtagjaihoz s a szintén körülte forgolódo hűséges káplánjához (a későbbi érmihályfalvai lelkipásztor Szathmári Sándorhoz). „Nyögök, mint a galamb — szólalt meg egyszer Isten igéjével — az én szemeim felemelkednek magasságba, Uram! erőszakot szenvedek, adj nyugalmat nekem”. (Esaiás 38:14.) Majd feleségének, aki simogatta, monda: „A te bársony kis kezedből mennyei szikrák lövellenék belém, valóban enyhül fájdalmam — vagy ne is bókoljak neked?” De rövid szünetek után egyre jobban megrohanta a kín s miután feleségének kérdésére, tegyen-é rá meleg borogatást, még szakgatottan, hálás-szelíden így válaszolt: „Bizony jó lesz lelkem!” többet már, noha látszott, hogy még szeretett volna, nem bírt szólani, csak hörögni

tudott . . . „Pár perccel esti nyolc óra előtt a hörgés egészen elcsendesedett, a kín teljesen megszűnt — ő derült arccal, kibeszélhetetlen és leírhatatlan szelíd tekintettel felemelé szemeit a magaságos égre, aztán lehunyta azokat, egy szó, egy jaj, egy sóhaj nélkül elaludt”.¹³

A puritán ravatalt, mely feketébe vont dolgozószobájában, könyvei közt lőn felállítva s melyen a nagy halott egyszerű papi köntösében, fenségesen nyugodt, márványfehér arccal feküdt, a helyi egyházzal együtt az egész magyar reformátusság és protestánság megdöbönt gyásza vette körül s osztozott e gyászban az ország egész tudományos és irodalmi élete is. Ballagi Mór a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban nemes férfi-könnyektől ragyogó sorokkal búcsúztatta el azt, aki a maga teljes visszavonultságában, minden magasabb pozíció nélkül is „irányadó Páinurusa volt magyar egyházunknak, mely válság idején mindég feiéje fordult, tudván azt, hogy roppant tanultságától sokoldalú tájékoztatást, puritán szigorától megvesztegethetetlen igazságú ítéletet várhat”.¹⁴ Szász Károly pedig a Vasárnapi Újságban többek közt e szép és találó szavakkal jellemezte: „Félrevonulva a világtól, meghasonlva az újabb k. t áramlataival s a vezérférfiak egy részéveit elégedetlenül a vezetéssel nagyban és kicsinyben, bezárkózva, dolgozó szobája négy fala közé ... már csak ritkán hallatta szavát, többnyire tiltakozólag, mint a távolról fenyegetve morajló mennydörgés, de ébresztőiege, megdöböntőiege és buzdítólag, mint a Rákóczy-harang a debreczeni nagytemplom tornyában, mely ... messze kihallik a pusztta végetlen rónájára.”¹⁵ Gyülekezete mélységes bánatba merült utána: sokan voltak, akik, mint Balogh Ferenc, „egész nap csak ödöngtek, nem találták magukat, mint akit szédületig ütnek, úgy támolygottak”.¹⁰ A szélesebb néprétegekre még munkás és harcos életénél, hatalmas egyéniségénél is mélyebb benyomást tett megrendítően magasztos halála: sok öregrendű debreczeni kálvinista férfi és nő ma sem tud még könnyezés nélkül beszélni róla, kivált, akik jelen voltak utolsó prédikációján és híven megjegyezték annak reá nézve jóságévé vált textusát.

Február 15-én temették parókiája mellől a Kistemplomból, gyakran kifejezett óhajtása szerint egyszerű fakoporsóban, minden különösebb disz és pompa nélkül, de óriási tömeg helybeli, fővárosi és vidéki gyászoló jelenlétében. Szintén az ő akaratahoz képest csak egy imádság hangzott el fölötte, Zsigmond Sándor hajdú-

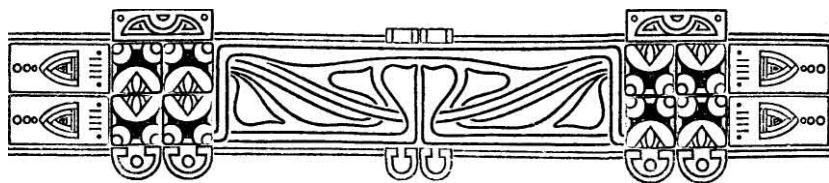
szoboszlói lelkipásztornak kenetes ajkairól,¹⁷ azután a beláthatatlan sokaság őszinte könnyek közt kísérte ki a czepléd-uccai temetőbe, ahol egyszerű halottas éneklés után átadták portestét „a boldog feltámadás reménye alatt” az anyaföldnek.”¹⁸

Ekklézsiája hozzá és önmagához méltó módon becsülte meg negyedszázadon át szolgált nagy pásztorát a hamvaiban is. A presbyterium, 1881. február 27-iki ülésében, tekintettel országos nagy érdemein kívül arra is, hogy a megboldogult „jövedelmének legnagyobb részét a tudománynak áldozta s gazdag könyvtárának gyarapítására fordította”, amely pedig „amely megbecsülhetetlen kincs arra nézve, aki azt összeszerelte, épen olyan kevés értékkel bír, ha azt az illető vagy örökösei eladni kénytelenek volnának” özvegyét (aki sírig gyászolt férjét több mint 40 évvel élte túl s 1921 novemberében halt el) rendkívülileg egész 1883 Szentgyörgynapjáig a lelkési jövedelem és lakás élvezetében hagyta, azontúlra pedig élethossziglan évi 400 forint kegydíjat szavazott meg neki, az akkori papi özvegy ellátás átlagos mostohaságához képest bőkezűnek mondható gondoskodással.¹⁹ Hamvai fölé nem sokkal halála után, a megboldogult masszív egyéniségére emlékeztető, hatalmas fekete sírkövet állíttatott egyháza széleskörű társadalmi gyűjtésből, s emlékét híven és kegyelettel ápolta, születésének százados évfordulóján pedig ez életrajz megírásával újítja fel. — Egyházkerülete, halála évének nyarán gyászünnepegy keretében keretében áldozott nagy bajnoka emlékének és már életében történelmiekké nőtt érdemeinek: ekkor, aug. 2i-ikén tartotta fölötte az egyházkerületi közgyűlés és nagy közönség előtt a debreczeni kollégium oratóriumában egyik ragaszkodón hűséges és méltó egykori tanítványa, Szabó János köröstarcsai lelkipásztor, a békésbánáti egyházmegye végtelenül finomlelkű esperese azt a sugárzó szeretettel és odaadó aprólékos gondnal megírt emlékbeszédet, amely a jelen életrajz elkészültéig a Révész Imre életfolyamának, egyéniségének és munkásságának egyetlen bővebb s a részletes adatok tekintetében is megbízható rajzaként szerepelt az irodalomban. A főiskola, a Barabás Miklós mesterecsetjével, megfestette és könyvtárában, majd dísztermében helyezte el legutolsó, 1878-iki fényképe után készült igen jó életnagyságú arcképét. Mindjárt az emlékét megülő egyházkerületi közgyűlésen fölmerült azonban az a terv is, hogy emlékének még méltóbb és maradandóbb megőrkítése végett pénzalapot kellene létesíteni, amelynek föladata a magyar

protestáns egyháztörténeti irodalom segélyezése és fejlesztése volna. Az adakozás e célra, országos keretekben, meg is indult, de sok minden, a figyelmet más nagy közügyekre és tervekre terelő körülmény közbejötté miatt igen lassan folyt, úgy hogy az egyházkerület a Révész Imre-Emlékalapot formálisan csak 1905-ben létesíthette, föladataul legelsősorban „Révész Imre emlékének ápolását, műveinek kiadását és terjesztését” tűzvé ki. Az Emlékalap bizottsága az akkor 12,000 koronányi, tehát békeidők mértéke szerint kezdetnek elég tekintélyes tőke kamatjövödelméből megszerezte az egyházkerület számára a Révész Imre kézirati hagyatékának, hatalmas tömegű levelezésének nagyobb és részben még önmaga által rendezett részét; majd, a Kálvin születésének négyszázados fordulóján (1909) a Balogh Ferenc szakavatott és kegyeletes gondozásában, harmadik, díszes kiadást rendezett a Révész Kálvin - életrajzából, amelynek első két kiadása akkorra már elfogyott volt.²⁰ Az alap gyümölcsozásához fűzött további nagy és jogosult terveknek — Révész Imre kézirati hagyatékából és levelezésébe a maradandó becsű rész kiadásának, életrajza megiratásának stb. — a nemsokára bekövetkezett világfelfordulás s az alapnak emiatt bekövetkezett elértéktelenedése szegte eddig útját.²¹

Halála olyan volt, mint élete: szép és fenkölt, küzdelmes és tragikus. Földi pályafutása, épen mint nagy ideáljáié, Kálvin Jánosé, csak ötvenöt évre terjedt, de annak folyamán nemcsak egy, átlagos mérték szerinti emberélet munkáját végezte el anyaszentegyháza és nemzetének művelődése számára: a múltat föltárta és megfényszerítette, a jelent eszmei tartalmakkal tölte el és föléje emelte önmagának; a jövőnek századokra szóló iránynt mutatott.

VIII. FEJEZET.

A TUDÓS.

Révész Imre életének és küzdelmeinek ismertetése során a megelőző fejezetekben az életműve legsúlyosabb és legmaradandóbb értékét alkotó tudományos, általában irodalmi munkásságának a bemutatására csak annyiban nyílt alkalom, amennyiben egyik vagy másik írásműve az életének és köztevékenységének megfelelő mozzanataival közvetetten magyarázó és megvilágító kapcsolatba volt hozható — lévén ennek a kapcsolatnak fölmutatása magának az életfolyamnak a megértéséhez több ponton nélkülözhetetlen. De az életrajzi fonál folytonos megszakítása vagy összekuszálása nélkül lehetetlen lett volna akár egyenként, akár összefoglalólag behatóbban jellemeznünk azokat a tudományos és egyéb irodalmi műveit is, amelyek az élete és közmunkássága kiemelkedő mozzanataival közvetlen kapcsolatban nincsenek, mert nem harcokból és harcok között születtek, hanem az elvont tudósi elmemunka időfölötti magaslatán vagy a lelkipásztori munka csöndes ihletésű szigetein. Ezt a hiányt igyekszünk most pótolni a jelen és a következő fejezetben — térszűke miatt már csak egészen vázlatosan, de mégis összefoglaló áttekintésben iparkodván jellemezni Révész Imrét, a tudóst és prédikátort.

Született tudós temperamentum volt. Kora ifjúságától kezdve a minél teljesebben öncélú tudományos foglalkozásban találta legfőbb és legtisztább örömeit. És az élete egyik legnagyobb tragikumát már maga abban látta, hogy személyes körülményei sohasem engedtek meg olyan életberendezést, amelyben egészen szabadon

és zavartalan folyamatossággal hódolhatott volna tudományos ideáljainak. Nyűgös hivatali teendők, közéleti izgalmak, személyes és családi gondok-bajok zaklató seregei közül rendszerint csak ioppai tudta kimenteni minden kedvezőtlen benyomásra nagyon érzékenyen reagáló lelkét papi múzeumának bűvös, zárt körébe — hogy ott találjon sebeire írt és bevégzett munkáiból ott merítsen szüntelenül ösztönt a továbbiakra, Casimir Delavigne-nek azok a fanyar borongásukban is szép sorai, amelyeket egy tudományos ismertetésében szentesi papságának legvégén idézett, mélyen összehangzottak lelkének uralkodó hajlamával és hangulataival:

„..... dans cette triste vie,
 „Où des revers si prompts la victoire est suivie,
 „OÙ nos plus doux plaisirs deviennent nos bourreaux,
 „L'étude, après l'amour, est le meilleur des maux.”¹

„A valódi tudomány és irodalom — írja ugyanez alkalommal — bizonyonnyal nemcsak szolgálja és eszköze, de sokkal inkább vezérlője, tanítója és ura az életnek és közvéleménynek, mind addig, míg rendeltetésének valódi végcélját el nem téveszté, s tiszta öntudata és tárgya iránti erős hite el nem hanyatlott.” És elborult a lelke, midőn látta, „hogy nemzeti irodalmunk és művelődésünk a nemzet valódi dicsőségét előmozdító [tudományos] törekvések s művek méltánylására sem képességgel, sem — fájdalom! — jó akarattal nem bír. S a nemzet is, minden úgynevezett művelt osztályával együtt, míg a vers és regény írók csevegéseit fülelve hallgatja, s dühöngve tapsolja addig a nemzeti tudomány komoly és fáradalmas mezőin küzdőket, legnagyobb részben önmagukra, árvaságra hagyja, s legfelebb némi szánakozásból dobnak még gazdagabbjaink is az eféle célokra néhány fillért, míg a dobzódás és buja szerelem undok oltárain folyvást tékozolva áldoznak.”²

A tudományról táplált ezen ünnepiesen, sőt csaknem zordanul emelkedett fölfogásával megfelelő arányban állottak tudományos képességei is. Óriási, fiatalabb éveiben egyenesen csodaszerű emlékezőtehetség s ebből következő befogadó és megőrző készség mellett kitűnő elemző és boncoló elmeerővel, beretvaéles judíciummal és kritikával rendelkezett. Ezeket a természeti adományait kora fiatalságától öntudatosan iskolázta, fegyelmezte és fejlesztette. E tekintetben, épúgy mint tanulmányai tárgyát illetően, nemes értelemben vett autodidakta volt, mint abban az időben még a magyar tudósok nagy többséget a tudományos munkások mód-

szeres kiképzése még akkor — különösen a szemináriumi oktatás mai alakjában — meglehetősen ismeretlen fogalom volt, úgy a debreczeni, mint a többi magyar főiskolán s mai fejlettségi fokához képest eléggé kezdetleges állapotban volt a külföldi egyetemeken is, amelyeknek munkaközösségébe Révész, mint láttuk, egyébként sem ért rá tanulmányútjain maradandóan bekapcsolódni. Amit ez úton nem kaphatott meg, azt szakadatlan önálló tanulmányozással, megfigyeléssel és — az önjelentése és egyéni invenciójára utalt kutató kisiklásait kikerülendő — roppantul szigorú önvizsgálattal és önbírálattal pótolta, ami fiatalkorától kezdve egyik legfeltűnőbb és legrokonszenvesebb vonása szellemiségének. A tudomány az ő számára ép annyira volt ethikai, mint logika, úgy s a tudományos lelkiismeret szentségét a tudós nevezetét viselőék és igénylők közül nem sokan érezték át és tisztelték oly abszolút hódolattal, mint ő. Ez volt az egyik főoka annak is, hogy irodalmilag éppen nem termelt gyorsan és könnyedén: concepcióit lassan formálta ki és sokáig hordozta magában, át-meg átalakította, megállapításait újra meg újra revízió alá vette, és a saját őszinte bevallásán kívül³ sok törléssel, igazítással, pótlással teljes kéziratai is bizonyítják, hogy igen nehezen és lassan írt s nemcsak az írást megelőző elmemunka, de az eredmény papírra tévése, irodalmi formába öntése is nem csekély lelki harcába került még aprólékosabb műveiben is. De különben sem tartozott azok közé, akiknél a gondolat jóformán egyszerre születik a stiláris és irodalmi formával művei stílusán sohasem az élő beszéd egyszerű és természetes folyamatossága és frissége érzik, hanem mindig valami ünnepélyes és dekoratív nehézkesség és elvontság, mely tudományos műveiben a prédikátorra, prédikációiban viszont a tudósra emlékeztet. Pedig különben zamatos és velős magyarsággal, nemesen ódon bibliai és reformációkorabeli patinával, erővel és energiával teljesen írt és pongyola még magánleveleiben sem volt soha, annál kevésbbé bármi legkisebb, világ eleibe szánt írásában: de az antik retorikán iskolázott, gondos felépítésű masszív körmondattal olykor-olykor inkább keltik a mesterkéeltség, mint a művészség benyomását. Általában tudományos és irodalmi termelésének esztetikuma messze elmarad annak egészen kivételes logikai és ethikai értékei mögött. A Gyulai Páltól és Salamon Ferentől ép ugyanazon évtizedekben megteremtett magyar essai-stílus, meg a Révész írásai két egészen külön formavilág.

Az esztétikai érték nagyobb érvényrejutását egyébként, belső mentális okokon kívül, nagyrészt tudományos munkásságának tárgyi természete is gátolta. Révész azon a mezőn, amelyen legnagyobb és legmaradandóbb, tisztán tudományos érdemeit aratta, elsősorban kutató volt, másodsorban kritikus és csak harmadsorban feldolgozó a bányász és a kohász munkája jutott osztályrészéül, nem az ötvöse. Ez a legsajátabb munkaterülete a történelem volt, amelyhez kora ifjúságától kezdve érzett valami csodálatos, ösztön-szerű vonzódást. „Hajdan is, miként ma — mondja egyik nagy és tragikus végsorsú historikus - elődjének, Sinay Miklósnak a jellemzésében — valami titkos hatalom vonzza vagy löki a lelkek közül egyiket eme, a másikat ama tudomány tengerére. Sorsát senki ki nem kerülheti.⁴ Saját belső, intuitív tapasztalása volt ez: ő is hajlamainál és képességeinél fogva valósággal predestinálva, egy nála erősebb Hatalom által vonzatra érezte magát kezdetől fogva a történelem tanulmányára s művelésére. Minden egyéb más, theologiai, filozófiai, jogi stb. tanulmányát, még szépirodalmi olvasmányait is öntudatosan alárendelte és szolgálatába állította történelmi érdeklődésének. Meggyőződve emlegette s boldogan tapasztalta önmagán is a történelem léleknevelő hatását. A történelem tanulmányába elmerült lélek „megtanult — monda — legalább türelmesnek lenni; tiszteli az embert még tévedéseiben, még romjaiban is, s a dölyfösség, rágalom, irigység és árulkodás nyomorult kicsinyes indulatain messze felülemelkedett.”⁵ Éppen a tárgyilagosság történetírói erénye egészen rendkívüli mértékben volt benne kifejlődve s akármilyen elbúsult és sokszor elfogult szenvedéllyel vívta jelenének nagy elvi harcait, a múlt előadásába és értékelésébe sohasem vitt be heterogén pártszempontokat. Mihelyt csak valamennyi történelmi távlata is volt egy-egy alaknak, eseménynek, eszmének, vagy intézménynek a megítéléséhez, azonnal ki tudott a lelkéből kapcsolni minden, emberileg egyáltalán levetkőzhető egyoldalúságot, — és amint nem esett bele a rokonszenvével, sőt csodálatával környezett emberek és dolgok tömjénes bálványozásának történetírói vétkébe s éles szemmel és szókimondón tudott erényeik mellett gyarlóságaikra is rámutatni, (amint erre bizonyos elsősorban egész Kálvin-könyve, meg különösen az általa annyira csodált és követett puritanizmusról írott tanulmánya és tett bíráló nyilatkozatai PEIL. 1863. 895. hasáb, 1859. 357. hasáb, Sárosp. Füz. II, 717. skk. 11. — stb.), épúgy nem tette vakká valódi tör-

ténelmi érdemekkel szemben az elvi ellentét, vagy a személyes ellenszenv (pl. az ultramontán klerikalizmusról való igen kedvezőtlen véleménye egyáltalán nem gátolta a katolicizmus nagy történelmi értékeinek, kultúraformáló hatalmának elismerésében s a katolikus történelmi tudományosság komoly termékeinek messzemenő méltánylásában; fennköltén tárgyilagos méltatását tudta adni nem is egy ízben egy Sinay Miklósnak, Szoboszlai Pap Istvánnak, a külföldiek közül Strauss Dávid Frigyesnek s a közlelbbi és távolabbi múlt nem egy más írójának és szereplőjének, akiktől pedig elvi s részben személyi tekintetben is egy világ választá el, stb.)

A történelemhez való vonzódása először magyar nemzete ősi múltjának ködlepte mezőire vitte. A teológia s különösen annak történelmi disciplinai művelésére a debreczeni főiskolában, mint tudjuk, semmiféle mélyebb ösztönzést nem kapott. Annál nagyobb hatással volt reá a magyar nemzeti romantikának a múlt század második negyedében — tehát épen a Révész Imre életének első, ifjonti felében — a történetírás és kutatás terére is átcsapó szelleme s különösen a magyar nyelv és őstörténelem nagyszerű, bár irodalmilag nem nagyon termékeny debreczeni bűvárának, Lugossy Józsefnek a példája, buzdítása és útmutatásai. Láttuk, hogy már első tudományos kísérletei a magyar nyelvészet és őstörténelem terén mozogtak. Már ekkor erősen kialakult az a meggyőződése, amit később e szép és igaz szavakkal fejezett ki: „Ha hűtlenül elhagyjuk mimagunk e tudományok mezejének művelését: kétségen kívül jöni fognak idegen gyarmatosok, de ki áll jót ezek munkájának hű és lelkiismeretes voltáról; s vajjon a gyümölcs, mely munkájok után termend, kétségtelen szégyenünkön kívül nem hozand-e még más veszélyt is ránk?”⁶ A magyar őstörténelem problémáit a leghelyesebb úton, alapos nyelvészeti elmélyedéssel akarta tisztázni. Szófejtésekkel kísérletezett s különösen a helynevek kutatására vetette magát. „E tájékevek ugyanis — írta Lugossynak — nemcsak nyelvünk szótanára vetnek nagy világosságot, a' amennyiben ezek sok hiányos szócsaládinkat gyakran pótolják, 's a képzőknek gyökökhözi függésére nézve új alakokat mutatnak; hanem még e' felett még eddig ösmeretlen, vagy holtaknak tartott gyököket és képzőket is találhatunk ezekben. — S ha elgondolom, hogy az egész magyar földről illyszerű nevekre ^hetne mintegy húszezerre számítani, mellyekből egy sok tekin-

tétben nevezetes szótár alakulna: felsóhajtok magamban, hogy miért nincs erőm, hogy e' neveket a lehető legrövidebb idő alatt összevegyőjtve, átadhatnám hazám nyelvtudósainak; — hogy igtasák be ezeket is a' nagy magyar szótárba, mint meglévő szavainak valóságos édes, de fájdalom eddig nem ösmerés által mostohává lett testvéreit”.⁷ Egy ilyen és hasonló pótlékkal kiegészített szótárt tartana „nemzetünk egész szellemi élete históriája egyedüli kútfejének”, mely még a nemzet megsemmisülése esetén is „olyan lenne, mint Homér éneke az ő s görög bajnokok sírja felett”. Össze kell, úgymond, gyűjteni az elpusztult magyar helységek neveit is, „hogy tudja meg a' mai önző magyar, miszerint igaz az, mit költői énekeltének, hogy azon földön, mellyen szántogat vagy legeltet most, helységek állottak egykor, mellyeknek lakosai elbujdostak vagy elvzettek, hogy a nemzet fent maradjon, és falai leromoltak, hogy az ország fenállhasson”.⁸ A magyar nyelv s azon át a magyar szellem ő s képének és állapotának földerítése lelkes és szívós munkára hevitette, melyben a hozzáértőktől egymásra nyerte a megtisztelő buzdításokat, de ezek egyáltalán nem csökkentették önkritikája szigorát. „Egyebek közt Révait is eiővevém — írja magán följegyzései közt 1850 májusában —.⁹ Látam óriási képességét a' magyar nyelvtudományban; éreztem a magam végetlen parányiságát. — A szerénység győzött bennem. Azon elvben vagyis meggyőződésben nyugodvám meg, hogy célszerűbb lesz nekem, még néhány évig feszített erővel képeznem magamat, 's csak azután lépni az irodalmi pályára, — Látom ugyan, hogy íróink olly felületes és kevés műveltségűek, hogy közöttük már régen méltán megállhattam volna. De én nem akarok ideje korán virágozni, hogy gyümölcsöt vagy semmit, vagy igen keveset és sanyarút teremjek. — Bárcsak megállhatnám e' fogadást!!” Mindamellet a Pesti Naplóban, Új Magyar Múzeumban, Budapesti Hírlapban már 1350 óta öt-hat éven át folyvást jelennek meg kisebb-nagyobb közleményei, amelyekben különösen a helynevek nyelvtudományi és szellemtörténeti fontosságát fejtegeti, gyűjtésüket sürgeti s erre maga is ad alapos és gazdag példamutatást a debreczenkörnyéki és hajdusági-alsószabolcsi helynevek gondos kritikai összeszedésével. Általában minden érdeklí, amiből következtetést lehet vonni a régi és ősi magyar népszellem milyenségére: alapos tanulmányt szentel a Ballagi és Erdélyi-féle közmondás-, példabeszéd- és szójárásgyűj-

teményeknek; nagyon vonzzák a régi magyar nyelv mindenmű emlékei, még a népdalok is. „Midőn a régi magyar nyelvemlékeket. . . olvassuk, mondja, lehetetlen valami különös és lelkünknek jól eső hatást nem éreznünk, a mit bizonytalannal nemcsak a régiség, vagy az illető írók szellemi különös ereje, hanem főként a tiszta és eredeti magyar nyelv szül, a melyen a gondolatok és érzemények tiszta fényben, erőben, határozott irányban s azon kellemes költői fellengéssel szállonganak, mi keleti nyelveknek általános sajátja, midőn a nyugati nyelvek közül némelyikben ezen szép és természetes menetel helyett inkább görcsös rángatózóshoz hasonlítható mozgást találunk”¹⁰ Ez időtájt szövédként tudományos gondolatközössége Ipolyi Arnoldddal is, akit igen nagyrabecsült, az ősmagyar szellemet kutató munkájában — alföldi népmeséknek és mondáknak a tanítók és az iskolagyerekek útján való gyűjtésével és gyűjtetésével, főként pedig rengeteg tudományos nyelvészeti és művelődéstörténeti adalékkal, hozzávetéssel, fölvilágosítással — lelkesen támogatott s nagy Magyar Mythológiáját sokkal nagyobb szeretettel és megértéssel méltányolta, mint a Csengery Antal túlélés kritikája,¹¹ Persze a fiatal Révésznek is — épúgy, mint híres fiatal katolikus papkollegájának — sok elhamarkodott, romantikus délibabosság volt nyelvészeti és őstörténeti nézeteiben és következtetéseiben (pl. mikor a „magyar” nevet a „madár” szóval hozta kapcsolatba, az ősmagyarság vándorló, nomád életmódjára tekintettel; vagy a „Szoboszló” névre a „zabos ló” etymológiát fogadta el), de folyvást őrt álló szigorú önbírálata bizonyosan nem engedte volna ebben megrögződni, ha megmarad és még mélyebbre szánthat vala ezen a tudományos mezőn. Azonban érdeklődésének más irányba fordultával már debreczeni papsága idejétől otthagya azt, azontúl legfőljebb alkalmilag, egyéb stúdiumai kapcsán tévén reá kirándulásokat — legutóbb akkor, amikor Hunfalvy Pálnak amaz, először 1867-ben fölvetett sejtelmével szemben, hogy a némely régi magyar adásvételi oklevelekben emlegetett „poculum ucconis” a finn öreg isten Ukkó emlékét örzené nyelvünkben, először az Ellenőrben (1877. 89. sz.) azt a józan hozzávetést kockáztatta meg, hogy az „ucconis” szó a latin „usucapions” összevonása, majd a Figyelmezőben (1878. 118 120.) azt az újabb találgatást vetette föl, hogy a többször urkornak is írt „uccon” voltaképen a német Urkunde szó magyaros elrontása. Nyelvészeti tanulmányai tulajdonképen — öntudatos cél-

kitűzése szerint — csak kapu és híd gyanánt szolgáltak volna magyar őstörténelmi kutatásaihoz. Ifjúkorának romantikus álmai sokáig ott rezegetek lelkében, de még a férfi lehiggadt tudományos érdeklődése is vonzotta egy darabig e térre. Mint a hun-magyar atyafiság jó ideig hitelvesztett, de mai napság ismét új fényre derült gondolatának lelkes hívét nagyban érdekelte és hevítette Attila alakja és dicsősége. Amikor már rég búcsút mondott az e tárgykorbe vágó tüzetes tanulmányoknak, még akkor is lelkesen buzdította a külföldet járó fiatal Balogh Ferencet, hogy a catalaunumi (chálons—sur—marne-i) mezőt és vidékét járja be s ott hun emlékek és népmondák után kutasson¹³ — amit aztán amaz meg is cselekedett, nagy buzgalommal és rajongással, de természetesen csekély eredménnyel. Attila történetének egy érdekes részletkérdését pedig Révész rendkívül beható és részletes kritikai tanulmányok alapján törekedett tisztázni „Etel laka, vagyis Attila hun király birodalmi székhelye” c. munkájában (Debreczen 1859), ahol a kérdés addigi egész irodalmát alaposan megrostálva, nagyon megfontolást érdemlő történelmi, földrajzi és nyelvészeti indokolással azt igyekszik bizonyítani (főként Szabó Károssal szemben, ki Jászberény tájékán kereste Attila székhelyét), hogy a nagy király birodalmi székhelye Debreczen, Hajdúböszörmény és Balmazújváros között feküdt. Szabó Károly a Révész művét a „Delejtű”-ben nagy méltánnyal ismertette, a maga eltérő álláspontját azonban tovább is fenntartotta, sőt új bizonyítékokat hozott föl reá; Révész — mint a Szabóval folytatott igen barátságos és tudományosan értékes levelezéséből kitűnik — szintén folytatni akarta a nyomozást és szaporítani a mellette bizonyító erősségeket. De az ép ezidőtájt kitört pátens-harc örökre elszakította e kedves témájától, amelynek és a hasonlóknak körében pedig még sok érdekes közölni valója lett volna a szaktudomány számára olvasottságának és kritikai erejének szinte kimeríthetetlen kútfejéből.

A régi magyar szellemi élet és művelődés vizsgálata vezette érdeklődését egy, már vallás- és egyháztörténetileg is jelentős tárgy, a középkori istenítéletek felé, amelyeknek az Új Magyar Múzeumban szentelt egy rövid, de annál tömörebb tanulmányt (Az ordáliák vagy istenítéletek. Külön is. Pest, 1858). Ebben, ama kor tudományos fejlettségéhez mérten meglepően széles általános vallástörténeti tájékozottsággal keresi az istenítélet szokásának gyökereit az emberi szellem és kultúra fejlődésében s részletesen ismertette maguknak

a középkori ordaliáknak különböző neveit, józan kritikával tartathatatlannak bizonyítja azt a Kállay—Jókai—Balássy-féle (ugyanazon folyóiratban fölmerült) kései romantikus vélekedést, mely szerint a tetemrehívás vagy halálújítás „őspogány székelymagyar szokás vagy intézmény” lett volna; kimutatja ezzel szemben, hogy az istenítéleteknek úgy ezen, mint minden más fajtája „a keresztyénység és germán civilisatio csatornáján, a szomszéd népektől” jött át a magyar középkorba. A némi rationalista emlékektől szabadulni nem tudó protestáns theologus és „észjogász” e műből, annak egyetemes szempontjai és tiszteletreméltó tárgyilagosságra törekvése mellett is még erősen kiütközik, amidőn az istenítéletet mint az eskü „súlyedését” igyekszik megmagyarázni s az esküt a maga eszményi őstisztaságában (melyet a „józanész elveivel” egyezőleg az evangélium és a reformáció újított szerinte föl!) az ősemberről keresi, „ki egyedül lelkének és szívének benső ösztönére hallgatott s elméjét a balvélemények még el nem homályosíták.. ,” (19' 1.) Mind e művei nemcsak fáradhatatlan és élesszemű forráskutatónak és metsző kritikusnak bizonyítják őt, de szellem- és művelődéstörténeti távlatainak mély és egyetemes voltáról is meggyőznek. Nyilván van már e dolgozataiból, hogy a történelemben mindenütt a nagy szellemi és eszmei összefüggéseket, az emberi lélek nagyszerű drámáit kereste s a legaprólékosabb adatgyűjtést és kritikát is teljes öntudatossággal állította be e főcél szolgálatába, soha önmagáért nem kedvelvén és nem üzvéen az antiquariusi aprószereskedést. Mindig érdekelték a történetfilozófia problémái noha az e tekintetben egész korának iránytszabó Hegellel — elméjének egészen eltérő structurája miatt, meg a debreczeni kollégiumban, a R. diáksága idején uralkodott antihegelista szellem hatása alatt — nem foglalkozott más ily tárgyú műveket kora ifjúságától szívesen olvasgatott s ezek egyikét, a buzgó kathoiikus (de mégis indexrekerült) Lasaulx Ernő „Neuer Versuch einer alten, auf die Wahrheit der Thatfachen gegründeten Philosophie der Geschichte” (1856.) c. művét, közelebbről annak a népek lassú elenyészéséről szóló gondolatait (melyek részben a Spengler-féle elmélet előfutárjainak tekinthetők) részletesen és nagy elmélyedéssel ismertette a Sárospataki Füzetekben (1863. 425. skk. 11. „A népek halála” címmel). A Lasaulx gondolataiból és következtetéseiből kiindulva önállóan továbbmélkedik itt a magyar faj és nemzet várható sorsáról is — eléggé peszimista sejtelmekkel, mert (min-

denesetre a szomorú politikai viszonyoktól és lelkének búskomor alapszíneitől is befolyásolva) úgy látja, hogy a magyar népre nézve már megkezdődött a hanyatlás, sőt a lassú haldoklás korszaka, habár azt nem tart/a okvetetlenül, fizikai kényszerűséggel bekövetkezendőnek s lát, vagy legalább remei a föltartóztatására módokat, elsősorban az akkori magyarságnak (épúgy, mint a mostaniak) oly sokat jelentő „szabad levegőt és szabad mozgást.” (535. 1.) Tudományának azonban nemcsak tárgyi határkérdései, de ismeret- és módszertana is nagyon érdekelték. Jól látta, hogy a történetiudós munkateljesítménye — mint különben minden egyéb-féle tudósé is — még mennyiségileg is, de főképp minőség és érték dolgában egyenes arányban halad módszeres iskolázottságával s általában függvénye annak, mily mértékben tudta maga előtt az illető tudós tisztázni a szakjabeli tudományos megismerés természetét és törvényeit. Ezért nagy figyelmet szentelt a történelmi módszertan irodalmának, amelynek minden számottevő s általa elérhető termékét összegyűjtötte könyvtárában és nagy haszonnal tanulmányozta. A módszertan egyik legsarkalatosabb fejezetéről, a történelmi bírálatról írta meg az Akadémiában 1860 november 19-ikén előterjesztett székfoglaló értekezését. Ez — talán egynémely beszédén kívül — formailag legtökéletesebb írásműve, amelyben a gazdag tartalom mellett a nemesveretű stílus és a kerekded, arányos tagoltság is egészen lebilincsel. A nagyon széles szakbeli látókörre valló, igen előkelő irodalmi és tudományos színvonalú essai még ma is megszívlelést érdemlő, akker pedig éppen nagyon kívánatos és hézagpótló energiával fejtegeti a történelmi kritika jelentőségét és szükségét, visszatekintvén, némi romantikus színezéssel, a történetírás egész fejlődésére. Különös figyelmet fordít a magyar történetírás akkori fejlettségi fokára s igen nagy éleslátással mutatja meg annak hiányait s tüzi ki továbbfejlődése érdekében legközelebbi teendőit. — Később, abból az alkalomból, hogy a tiszántúli egyházkerület levéltárnoka lett, a történelmi módszertan és technika egy másik, kisebb részletkérdéséről, a levéltárak megóvásáról és rendezéséről (Debreczen 1868.) bocsátott közre egy, már népszerűbb hangon megírt, de az archivistá tudomány akkori legmagasabb színvonalán álló, igen hasznos és még ma is tanulságos kis dolgozatot, mellyel főképp az volt a célja, hogy a rendszerint igen elhanyagolt magyar protestáns egyházi levéltárak ügyét lendítse föl. A dolgozatban kifejtett elvek gyakorlati alkal-

mázásával rendezte a tiszántúli egyházkerület levéltárát, ami, mint már említettük, egyik fő ambíciója volt utolsó éveinek.

Már ezekkel a világi tárgyú történettudományi dolgozataival is egy vagy más tekintetben mindig úttörő munkát végzett: új témákat, új problémákat vagy új megoldási lehetőségeket vetett főszínpadra s többé-kevésbé mindenütt töretlen csapásokon járva — ami tudósi ambíciójára és szenvedélyére igen jellemző — egy csomó nagyon értékes kezdéssel gyarapította a vonatkozó szakirodalmakat. Még inkább kiemelkedik aztán ez az úttörő jelentősége azon a területen, amelyen legsajátabb történettudományi érdemeit szerezte a tudományos egyháztörténetírás mezején s annak is különösen a hazai protestáns vonatkozású részében. Az egyháztörténetem iránti lelkesedése később ébredt föl, mint a magyar nemzeti köztörténelem és nyelvészet iránti érdeklődése, de azután fogva is tartotta egész életén keresztül. Romantikus hajlandóságú fiatal lelkét legelőször a magyar protestáns egyháztörténet oly bőven meglévő hősi és vértanúi mozzanatai kötötték le. A gályarabok történetével már a szabadságharc alatt foglalkozott: ki akarta, adni a debreczeni kollégiumi könyvtár ily tárgyú kéziratának valamelyikét, igaz, ekkor még leginkább a költői, drámai vagy ép zenészi feldolgozás céljaira. „A' mennyire ugyan én belátok a' dologba: — írja később Lévainak, kit ez irányban különösen biztatott — nem ismerem nemzetünk történetében a' dósaféle paraszt hadat kivéve semmi más tárgyat, melly már mint valóság vagy prosai történet is, oily nagyszerű lenne 's oily fenséges költői régiókba emelkedne, mint ez.”¹⁴ Nemsoká azonban, amily mértékben ejtette foglyul a kezdetben csak általános irodalmi hajlamú ifjú paptudóst a saját szorongatott egyházának sorsa és lelke, oly mértékben kezdte érdekelni — többé már nemcsak romantikus, drámai mozzanataival, hanem a maga egészében — egyházának múltja is, melyet e sors és e lélek legdúsabb ismeretforrásául s a jövő legtanulságosabb programadójául tekintett. Láttuk, mily mélyreható történelmi tanulmányokat végzett a gyakorlati egyházvédelem érdekében: ezeknek során egyre inkább földerült előtte, hogy a magyar protestáns egyháztörténelem homályosnál homályosabb, pedig alapvető kérdéseinek tisztázására érdemes rááldozni egy férfi-életet — már csak azért is, mert, mint már tudományos pályája kezdetén megállapítja, „irodalmunkban és tanintézeteinkben század része sincs felhasználva azon lényeges forrásoknak, mellyek különösen

a' magyar nemzeti és protestáns élet nagyszerű szenvedéseit 's küzdelmeit mutatják; — ennél fogva nemzetünknek 's hazánkknak ezen koráról vagy semmit sem, vagy igen kevés ferde valamit tudunk, nagy hátramaradására általában az igazságnak 's különösen nemzetünk dicsőségeinek..”¹⁶

Szakadatlan kutatásai és elmékedései során már az ötvenes évek végére egészen tisztán kialakult előtte a magyar protestáns egyháztörténetírás tudományos programja, amelyet az övével egyenlő értékű élelátással és tág látókörrrel sem előtte, sem utána nem képviselt és nem munkált még senki a magyar protestantizmus történettudósai között. Legelsőrendű feladatnak a nagyrészt még kiadatlanul heverő forrásanyag föl kutatását, tudományos értékű publikálását s úgy ennek, mint a régebbi nagyérdemű, de jórészt primitív, vagy legalábbis meghaladott tudományos álláspontról íródott összefoglaló művekben (Ember Pál, Bod Péter, Sinay Miklós, Ribini János stb.) feldolgozott anyagnak a legfejlettebb tudományosság legmegbízhatóbb módszereivel való kritikai megrostálását látta. Mint ezt, úgy azt a másik alapvéleményét is többször a legnagyobb szabatosággal kifejezte tudományos ismertetései és bírálatai során, hogy a forrásanyag kritikai megrostálásából első sorban minél gazdagabb, minél részletesebb és minél mélyebbreható monographikas irodalomnak kell megszületnie: ilyennek híján a nagy összefoglalásokra még nem látta az időt elérkezettnek s akár hányszor nagyon élesen és nyomatékosan óvott az azokat összeróni kész elhamarkodástól; sőt egyenesen kimondta, hogy „több mint három századnak magyar protestáns egyházi történeteit.. . minden ponton a közvetlen forrásokból kellő terjedelemben s átható, élő felfogással a legtehetségesebb, legszorgalmasabb s e mellett a lehető legnagyobb külső nyugalmat élvező ember is meg nem írhatja már egy maga. Szükség van tehát munkafelosztásra s előmunkálatokra.”¹⁶ Azután a lehető legélesebben látta azt is, hogy az egyháztörténelmi kutatásban és feldolgozásban csak a par excellence szellemtörténelmi szempont lehet a vezérlő. Azt, amit éiete alkonyán egy az ő példáján buzdult kezdő fiatal egyházhistorikusnak, Rácz Károlynak ezekben a frappáns szavakban adott intelmül; „az egyháztörténelem nem abból áll, hogy kik voltak az esperestek, püspökök, hol tartattak zsinatok stb., hanem a lelkek csendes és küzdelmes működésének rajzából”¹⁷ — eleitől fogva teljes, öntudatos programmszerűséggel hangoztatta, követelte, mun-

kálta. „Egyháztörténelmi irodalmunk és művelődésünk — monda — bizony szomorú helyzetben van; elannyira, hogy ha kérdezzük például azt, hogy hol van megírva a magyar protestáns theologiai irodalom fejlődése és egész folyamat a külföldi bölcséleti és theologiai iskolák voltak-e befolyással irodalmunkra; vagy van-e valami eredeti eszme, avagy irány, mellyel magyar elme gazdagította a theologiai tudományosság tárházát? — vagy, ha kérdezzük, hogy micsoda elvek szerint fejlődött s miként jutott oda, ahol most van, liturgiánk? — vagy, ha tudakozzuk, hogy hol van a szenvedések közt megdicőült számos magyar protestáns vértanuk méltó csarnoka? mindezekre és több eféle kérdésekre ezen elszomorító egyetlen szóval kell felelnünk: sehol!”¹⁸ Ahhoz viszont, hogy ezen a tátongó hiányon — amelynek betöltése nélkül a magyar protestáns egyháztörténelmi tudás és irodalom mindig csak „Augias óla” marad¹⁹ — segíteni lehessen, szembeszökően szükséges Révész szerint az is, hogy a magyar protestantizmus történetírója az egyetemes keresztyénség, különösbbe pedig a külföldi protestantizmus történetirodalmában is beható s épen szellemtörténetiileg iskolázott jártassággal bírjon, mert csak így fogja méltón és tudományos szempontból gyümölcsözően betölthetni szűkebb-körű feladatát is, ha t. i. a magyar protestantizmust nem mint egy elszigetelt és zárt történelmi individuumot (ami nem is volt soha), hanem mint egy nagy szellemi egység szerves kiegészítő részét szemléli és mutatja be.

Ennek a nagyszerű, máig minden pontjában megálló (és még csak kis részében megvalósult vagy valósulni kezdő) tudományos programnak megfelelő volt a Révész Imre egyháztörténetirodalmi működése, amely e programnak minden ágazatára kiterjedt. Hogy egyetemes egyháztörténelmi tanultsága és távlatai mekkorák voltak, azt, az egyéb műveiből idevonatkozólag bőven meríthető bizonyságokon és kisebb egyetemes egyháztörténeti tárgyú cikkekben, tanulmányokon, ismertetéseken kívül önálló művekben is igazolta. Főiskolai előadásai vezérfonalául kompendiumszerűen, de igen gazdag olvasottságra valló és teljesen önálló szempontok szerint tájékozódó, előkelő tudományos módszerrel és színvonalon kidolgozta az Egyetemes Egyháztörténelem kézikönyvét a reformációig (VH-203 1. Debr. 1865), amellyel nemcsak a pusztá ismeretközlés, hanem „a forráskutatás, történelmi bírálat és combinatio s általában a történetírás és történettudomány műhelyébe

való bevezetés is volt a célja, „amire — monda — vajmi nagy szükség van, miután hazai egyháztörténelmi műveltségünk ügye jelenleg még nagy részben csak ott áll, ahol hajdan poésisunk ügye állott, midőn minden rektor, ki rímekből köszöntőt és halotti búcsúztatót faragott, már poétának tartatott”, (V. 1.) Az egyes részletkérdésekben ma már kétségtelenül meghaladott, de korának tudományos álláspontján nagy és gyümölcsöző értéket képviselt s a magyar tudományos irodalomban kiáltó hézagot pótolta, a történelmi tények és folyamatok biztoskezü felvázolása mellett még könyvészetileg is gazdag útbaigazítást nyújtó kézikönyvnek Révész a folytatását is, egészen a legújabb korig, ki akarta dolgozni — de sajnos, ebbeli törekvésében csak egy nagy gonddal megszerkesztett bő vázlatig jutott el.²⁰

Egyik legnagyobb sikerű és hatású történelmi művét az egyetemes egyháztörténelem azon óriásának szentelte Révész Imre, akinek hatásait saját egyháza történelmében is a legnagyobb kedvteléssel nyomozta s akit személyes csodálatával is leginkább (jóformán évről-évre növekvőbb mértékben) körülvette« A Kálvin János alakja már attólfogva megragadta és érdekelte, mióta először kezdett mélyebben beletekinteni a református lélek, teológia és egyház formáltatásának történelmi műhelyébe« „Dicső nagy ember volt az minden tekintetben”, írja róla még meglehetősen racionalista korszakában, s már ekkor forgatja a fejében életrajza megírását is.²¹ Ettólfogva, a református szellem és élet történelmi gyökereit kutatva, folytonosan és egyre mélyebben foglalkozik Kálvin személyiségével és műveivel is; a reformátor halálának világszerte megünnepelt háromszázados évfordulója (1864) pedig alkalmi indítást ad évtizedes terve: a Kálvin-életrajz megvalósítására« Állandó egyéb elfoglaltatások terhei alatt is görnyedve, megfeszített munkával írja meg a 21 kis 8° íves „Kálvin élete és a kálvinizmus” c.« kötetet, amelyet a művelt magyar református közönség, mint egy rég érzett szükséglet betöltőjét — az ünnepi alkalomra, de már akkor nagy hírű írójára is kétségtelenül tekintettel — úgy szétkapkodott, hogy az első kiadás példányai még széjjel sem küldettek, amikor már másodikkal a rendezése vált szükségessé (amíg a Balogh Ferenc hűségese kezétől gondozott harmadik kiadás, mint mondók, a Kálvin születésének negyedik centennáriumán, 1909-ben jelent meg)« „Az én életírói céloom — úgymond e műve előszavában — most sem az volt, hogy az

olvasóval azt láttassam, hogy én miképpen gondolkodom Kálvinnal, hanem az, hogy magát Kálvint lássa az olvasó, a lehető legtisztább valóságban”. (IX. 1.) E céljához képest nem elégedett meg az eladdig létrejött tudományos Kálvin-irodalom általa hozzáférhető legnagyobb és legértékesebb részének beható áttanulmányozásával, hanem alaposan használta az egykorú forrásokat s különös figyelemmel búvárolta a lehetőség szerint magának Kálvinnak művelt és levelezéseit is. Így sikerült a reformátor életéről, jelleméről, alkotásairól és szelleméről egy olyan történelmi képet adnia, amely csaknem minden lényeges pontjában az azóta eltelt két emberöltő Kálvin-kutatóinak újabb és nagy horderejű részlet-eredményei mellett is maig megállja a helyét. Az emberileg s egyúttal tudományos szempontból is legértékesebb vonása a műnek az, hogy a református lelkész-írónak Kálvin iránti, a sorok közül ki-kiesapó meleg és csodáló rokonszenvét mint igyekszik becsületesen s rendszerint teljes eredménnyel hideg fegyelem alatt tartani a tudós historikus tárgyilagosságra törekvése. Különösen a Servet-ügy tárgyalásánál látszik ez meg, amelyben Révész, noha a pör óriási, s részben azóta fősínpontra került anyagát teljes terjedelmében nem ismerte, egészen véve a mai tudományos álláspontnak is megfelelő higgadsággal bírálja és ítélte meg mindakét félt, sem ezen, sem más vonatkozásban nem vonakodván a Kálvin végzetes türelmetlensége és indulatossága fölött nyíltan pálcát törni. Általában a megfelelő helyeken sehol sem titkolja, hogy Kálvinnal s egész korával a theologiai kizárólagosság, vagy legalábbis szűkkeblűség van igyekezőbbé inyére s némelykor e szempontból annyiban még túlságba is megy, amennyiben, ha észreveszi is, nem fogja föl és még kevesebbé domborítja ki kellő valóságában és mélységében azt a tényt, hogy Kálvinnal a theologusnál is sokkal nagyobb volt a *sui generis* vallásos ember, a hívő génius, a profétai lánglélek (amit egyébként, részletes forrásszerűséggel, csak azóta derített ki a kutatás!). Külön nagy értéke a műnek, hogy helyelközzel a Kálvin személyes lelki életének a mélységeibe is egészen találó és finom elemző bepillantásokat ad, (amelyek különösen ott sikerültek, ahol az író lelke tapasztalati is a legbensőbbben összehangzott hőseével, pl. a Kálvin lelke nagy érzékenységének, lobbanó indulatosságának, elsötétült pillanatainak, emésztő belső tusainak megragadó festésénél). A kálvinizmusnak a műhöz függelék-

szerűen csatolt jellemzése amilyen rövid, époly tömör s a legtöbb pontban a szög fejére ütő összefoglalás pompás tükre nemcsak a történelmi valóságnak, de az író legnemesebb, mert legszabadabb értelemben „kálvinista” eszejárásának és lelkületének is. A tárgyhoz méltó kifejező erővel, komor méltósággal megírt, olvasmány-nak is lebilincselő (bár a kidolgozottságban, főkép a gyors munka miatt, nem egészen egyenletes és olykor zökkenve haladó) munka nemcsak korának volt páratlan magyar irodalmi eseménye s nemcsak az azóta eltelt két nemzedékben volt hatalmas segítségére a gondolkozó magyar reformátusságnak a saját lelki eredetére és történelmi értékeire való eszmélésben — hanem még ma is szükséges és hathatós mondanivalókat kínál a magyar református lélek számára. Bár a magyar Kálvin-irodalom azóta már egy ennél jóval nagyobb terjedelmű s a Révész Imre óta végzett kutatások eredményeit is nagyrészt felölelő életrajzi művel gazdagodott, tömör, stílusos kerekdedség, egyéni erős és nemes zamat s gyakorlati építő és átütő erő tekintetében a Révész műve még ma sincs felülmúlva s az újabb tudományos eredmények fölhasználásával átdolgozandó negyedik kiadása épen nem volna fölösleges.

Egyetemes egyháztörténelmi tudásának, különösen pedig a protestantizmus történelmére vonatkozó gazdag és színvonalas tájékozottságának széles és szolid kereteibe állította be aztán Révész a magyar protestáns egyháztörténelem előbbrevitelét célzó nagyszámú kisebb-nagyobb dolgozatait, A két legkiemelkedőbb ezek közül a Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás reformátoroknak szentelt monographiája (Erdösi János magyar protestáns reformátor, különös tekintettel némely magyar tudósok balvéleményére Debr« 185°. V-J-124 1, — Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei Pest 1862. IV -f- 125 Lj a cimlapon hibásan 1863). Amannak megírására az adott közvetten alkalmat, hogy némely, már akkor elösmert nevű, de az egyháztörténetem terén legföljebb csak vendégszereplő magyar historikusok (Horváth Mihály, Podhraczký József, gr. Kemény József, Toldy Ferenc) Sylvester Jánosnak s kapcsolatosan hatalmas patrónusának, Nádasdy Tamás nádornak protestáns voltát is kétségbevonták. A Dévaival való behatóbb foglalkozásra viszont abból a szerencsés könyvészi leletéből merítette a közvetten ösztönzést, mellyel az 1861—62 közötti télen a néhai Kalos Mózes, volt kollégiumi irodalomtörténet-tanár hagyatékában, a padláson (!) halomrahányt ócska könyvek

közt felfedezte a Dévai latin műveinek nagyon ritka kiadásából azt a példányt, amely a Sinay Miklós bejegyzése szerint — ép a debreczeni főiskola tulajdona volt.²² A két mű együttes méltatását találóbban és illetékesebben ma sem lehetne megadni, mint ahogy megadta nem kisebb bíráló, mint Salamon Ferenc: „AZ előttem fekvő két kis könyv már csak a szigorú bírálattal párosult fáradhatatlan türelemért is érdekes tünemény volna, s csak a tárgyszeretet magyarázza ki azon, úgyszólván kemény kővágói munkát, melyről tanúskodnak. A könyv kicsiny, de más tárgynál ennyi fáradtsággal, és tegyük hozzá, ennyi ismerettel, tán vastag köteteket lehet vala írni. Alig van lap, mely igen messzünnen összekapargatott adataival, gondosan megvizsgált tényeivel s átgondolt kombinációival meg ne győzne az író említett érdemeiről.”²³ A két dolgozat valóban két legragyogóbb példája a Révész tudósi elmélyedésének és akribiájának: velük és bennük nemcsak a magyar reformációnak ezt a két alapvető hősét emelte ki minden időkre szólón a nem- vagy félreismertség homályából, hanem egyúttal a magyar reformáció kezdeteinek némely sarkalatos kérdéseit is vagy már maga tisztázta lényegileg, vagy — biztos érzék vezette tapintattal, nem egyszer geniális intuícióval — megmutatta az utat a tisztázásukra. Elsősorban áll ez azokra a megállapításokra és hozzávetésekre, amelyeket Révész a magyar reformáció szellem-történeti eredetére és jellemére nézve tett, amidőn ép e két úttörő alak gondolatvilágának beható elemzése kapcsán már ő döntőleg kimutatta ez eredet és jellem érdekesen eklektikus mivoltát. Az újabb kutatások által egyes részletpontokban kétségtelenül meghaladott, de egészben véve máig alapvető jelentőségű két monographia a magyar protestantizmus modern tudományos eszközökkel dolgozó történetírásának két legelső s tudományos érték dolgában mindeddig felül nem múlt terméke.

E két korszakos értékű monographiáján kívül két évtizeden át jóformán szakadatlanul kerültek ki a tolla alól a Sárospataki Füzetekben, Prot. Egyh. és Isk. Lapban, aztán főként a Figyelmezőben, de elvéve egyebütt vagy külön kiadva is, a magyar protestantizmus és különösen a magyar református egyház múltjának régibb és újabb korszakaiból merített nagybecsű és mindig bőséges kritikai forráskutatásokra támaszkodó kisebb-nagyobb értekezései, tanulmányai és tanulságosan kommentált forráspublikációi. Ezeket egyenként ismertetni vagy csak fel is sorolni e mű keretei

között nem áll módunkban (azokról, amelyeket többé-kevésbé polémikus érdekek szültek, egyébként is már előbb megemlékezünk), csak összefoglalólag jegyzünk meg róluk annyit, hogy velük megannyi megbecsülhetetlen lendületet, részben még ma sem kikánázott ösztönzést és kezdeményezést szolgáltatott két további emberöltő magyar protestáns egyháztörténelmi munkássága számára. Emeljük ki közülük mégis a Huszár Gálról írt dolgozatát (PEIL. 1862), a nagyszabású Méliusz-emlékbeszédet (Figy, 1873), továbbá a magyar nyomdászat első korszakáról szóló értekezését (Debreczen 1874, egy nyomdászjubileumi emlékfűzetben), és „A magyarországi református egyház közönséges énekeskönyvéről” szóló kitűnő kis művét (Debreczen 1866). Már ezek a címek maguk mutatják, mily széles körre terjedt ki érdeklődése és búvárlata s mennyire egyetemes szellemtörténeti mezőt látott és forgatott fel ő ott, ahol tudós kutató és feldolgozó elődei közül még a jelesebbek is csak adattömkeleget és külsőleges oklángolatokat voltak képesek fölfedezni és elótárni. Még ma is alig van olyan sarkalatos pontja a magyar protestáns és kül. református egyháztörténelmi kutatásnak, ahol a kutató ne volna kénytelen minduntalan rekurálni a Révész Imre fáradtságos és termékeny úttöréseire; a nagy mező egyes részei pedig — amelyeknek a fontosságára ő már oly világos fogalmazással és oly lelkes eréllyel rámutatott: mint pl. az egyházi műemlékek összegyűjtésének és konzerválásának ügye (PEIL. 1864. 65. skk. 11.) s más hasonlók — máig szomorú paragon vannak.

Nagy concepciókat hordozó lelkét azonban még ez a munkásság sem elégitette ki. Két évtizeden át állandóan előtte lebegett s élte végfogytáig sem homályosult el az a terve, hogy egységes és rendszeres alapvetést ad a magyar protestantizmus történetírásának. Azzal, mint már láttuk is, kezdettől fogva tisztában volt, hogy mielőtt a szellemtörténetileg is elmélyített nagy összefoglalások kora eljönne e téren, rengeteg előkészítő részletmunkát kell előbb elvégeznie az adatgyűjtők és a kritikusok egész seregének. De azt is látta, hogy ezt a részletmunkát magát viszont rendkívül megkönnyítené, biztosabban mozgóvá, tervszerűbbé és célosabbá tenné, ha legalább a külső történeti időrendi váza mielőbb teljes megbízhatósággal összeállíttatnék s úgyszintén készülne egy kritikai alapon álló bibliographiai kalauz is a magyar protestantizmus harmadfél századához. „Organicus és rendszeres” történetíráshoz maga

sem akart előbb fogni, amíg ezt a két művet el nem készíti. »Szükségesnek látnám — írja Szabó Károlynak 1882-ben . . . megírni a magyar föld egyházi történeteit egy időrendi kézikönyvben. Nem lenne az egyéb, mint a magyar nemzet és Magyarország egyházi történeteinek száraz chronológiája, évről-évre, napról-napra, mindenütt az eredeti forrásokból, s minden létező és létezett felekezetek életének fentmaradt nyomai időrendben, a legrégebb időktől máig. Sokszor tapasztaltam, hogy a biztos chronológiának, mily nagyszerű szerepe van a történelmi combinatioknál. Ezen chronológiába belejőnnének nem csak az országos események, felsőbb rendeletek, törvények, de a művek ajánló beszédeinek kelési napjai is, stb., stb« Egyszóval: a legcsekélyebb adat is, ami az időt jelöli. Másik ily előkészítő szándékom, csupán a theologiai irodalomtörténetre vonatkozik, s megvalósulása az lenne, hogy a magyarországi theologiai irodalom tárháza előállíttassék, még pedig nem csak címekben, de lényeges és jellemző ösmertetésekben az utolsó revue-ig, ami csak létezik.»²⁴ Ennek a két, nagyon világos methodikai látásra s egyben (annál, aki maga pusztán chronológikus és könyvészeti gyűjtésnél és rendszerezésnél sokkal magasabbrendű történetírói teljesítményekre is képes volt) igen tiszteletreméltó tudományos önmegtadadásra és szolgálatkészségre valló tervének az előkészületein aztán közel két évtizeden át bámulatos szívósággal dolgozott, de rengeteg cédulagyűjtését legalább viszonylagosan befejezni és aztán könyvformába önteni már nem maradt ideje. Az egyházkerületi levéltárból merített pontos és nagyértékű regestagyűjtését aztán Tóth Sámuel használta föl igen kiadósan és souverain módon jóval a Révész Imre halála után „Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez” c. kiadványának főleg I. füzetében (Debreczen, 1894. Kny. a Debreczeni Prot. Lapból).

Mind e kiterjedt és mélyreásó egyháztörténetírói működésért már életében osztatlan elismeréssel öveztek a magyar protestáns egyházak szellemi életet élő tagjai. Ezt az elismerést csak mulólag zavarta meg a Protestánssegylettel folytatott zivataros csatározásoknak egy, a Kíio csöndes műhelyébe is betévedt diszsonáns hangja. Amidőn ugyanis a Protestánssegylet többek között a hazai egyháztörténelem művelését s idevágó összefoglaló tudományos művek kiadását is tervbevette s evégből, a már akkor jónevű fiatal Szeremlei Sámuel munkábaállítva, az összes szak-

emberek mellett a hivatalos egyházi testületek támogatását is meg akarta nyerni I Révész egy rövid, de igen éleshangú, elkeseredett és több ponton igazságtalan cikkben jelentette ki (Figy. 1876. 156—157. 11.), hogy a „moderneket” a magyar protestáns egyháztörténetírás művelésére sem lelkiileg alkalmasoknak, sem tudományosan főkészülteknek nem tartja s a sorok között kifejezte abbeli reményét, hogy tervük hivatalos egyházi támogatásban nem fog részeseülni. Erre a vehemens megnyilatkozásra természetesen nem késett a vele egy szinten álló replika a fiatal Farkas József pesti theol. tanár tollából (PEIL 1876. 410. skk. 11.), aki aztán viszont azzal akarta a legsértőbb vágást intézni a veszedelmes ellenfélre, hogy — annak évtizedes egyháztörténelmi munkásságát meglehetősen lekicsinyelve — kihívóan céltzott rá, hogy a pusztá adatgyűjtés (!) helyett várna már a világ az önmaga (!) és más által nagy egyháztörténetírónak tartott Révészről valami nagyobb szabású dolgot is t „Az évtizedek óta tartó dobolás, kürtölés után szeretnénk már látni a medvét”. Révész irtózatoss felháborodással replikázott a Figyelmezőben (1876. 221. skk. 11. „A modern atyafiak legújabb ijjedelme” címen), megismételve teljes bizalmatlanságát az egyetemes egyháztörténetmívelő képességei iránt. Ez a cikke volt az utolsó fortissimója a Ballagiék elleni sajtóhadjáratának: már a következő években nemcsak személyileg nyújtott békejobbot a nagy ellenfélnek, hanem táborának irodalmi, s többek közt egyháztörténelmi vállalkozásait is enyhültebben és tárgyilagosabban kezdte megítélni. Midőn a Protestánssegylet 1878-ban, helyesebb meglátással s a Révész Imre régóta hangoztatott egyik programmpontja felkarolásával, nem összefoglaló művek, hanem monographiák megíratása útján akarta újból előrelendíteni a magyar prot. egyháztörténelem ügyét s e célból egy, Lónyay Menyhért gróf elnöklete alatt álló ötös bizottságot alakított, amely viszont 1879 novemberében a munkában való részvételre felkérte és Pestre értekezletre hívta a magyar történetirodalom minden protestáns vallású kitűnőségét, köztük Révész Imrét is I Ő nem ment ugyan el az értekezletre, de — egy nyomtatásban is megjelent memorandumában (Igénytelen vélemény a magyar protestáns egyháztörténelem jövője ügyében Debr. 1879.) — örömmel üdvözölte annak törekvését s csak mellékesen és nagyon rezervált hangon kifogásolta, hogy az ügyet most is a Protestánssegylet tartja a kezében, holott azt, mint merőben tudományos ügyet „mindenféle egyházi és vallásügyi

párttól és pártirányzattól . . . teljes tökéletes mértékben függetlenné” kellene szerinte tenni. Javasolta e dolgozatában egy külön magyar protestáns egyháztörténelmi társulat létesítését, az egyháztörténelmi kiadványoknak regestagyűjtemények közrebocsátásával megkezdését (amire maga is, a kerületi levéltárban végzett munkálatai alapján, szívesen vállalkozott) s a nem nagyon mutatkozó fiatalabb egyháztörténettudós succrescentia alaposabb kiképzése céljából egy történettudományi bevezető (leginkább módszertani) mű megíratását. A magyar historikusok színe-elejéből álló nagybizottság e javaslatokat az „egyletisták” egyes túlzóinak kisebbségben maradásával²⁵ értékük szerint méltányolta s Révész az egyháztörténelmi társulat megalakításának előkészítésére és a javasolta bevezető kézikönyv megírására a legnagyobb tiszteletadással főkérte.²⁰ Révész azonban, főképp munkaerejének és kedvének rohamos hanyatlása miatt mindakét megbízás elől kitért; de a hazai egyháztörténelem fejlesztésének a szívében fekvő nagy ügyével még egyik legutolsó dolgozatában is (Egyháztörténelmi irodalmunk ügyéhez PEIL 1880. és külön is Bp. 1880) tüzetesen és nagyon érdekesen foglalkozott, részletesen bemutatva a tervezetét annak a történelmi időrendi naplónak, melyet az egyházkerületi levéltárban készült regesta gyűjtése anyagából egybefűzve, közelesen több kötetben szándékozott közrebocsátani, „mihelyst körülményei engedik”. Nemsoká bekövetkezett halála e nagy terve után is fájdalmas pontot tett.

Mind e hatalmas és súlyos értékű tudós munkásságáért korának tudományos fórumai megfelelő méltánylásban részesítették az egyszerű kálvinista prédikátort, aki az őt ily részről ért kitüntetésekben minden szigorú puritanizmusa mellett egyik legnagyobb földi és emberi elégtételét találta, különösen elkeseredett napjaiban. Láttuk, hogy az Akadémiának már 1859 óta tagja volt: nem vett ugyan nagyon tevékeny részt a Tudóstársaság életében, de dolgozott számára, mint bíráló s amellet, Szoboszlai Pap Istvánnak az 1825-iki diétáról írt leveleiből az Akadémia megalapítására vonatkozó részeknek gondosan feldolgozott publikálásával, nagybecsű adalékot szolgáltatott alapvetése történetéhez (az „Adalékok a M. T. Akadémia megalapítása történetéhez” c. akad. kiadványban Bp. 1877; 74—100. lap; — a szerző távollétében Szilágyi Sándor olvasta föl az 1876 máj. 15-i osztályülésen). A Magyar Történelmi Társulatnak megalakulásától, 1867-től fogva vá-

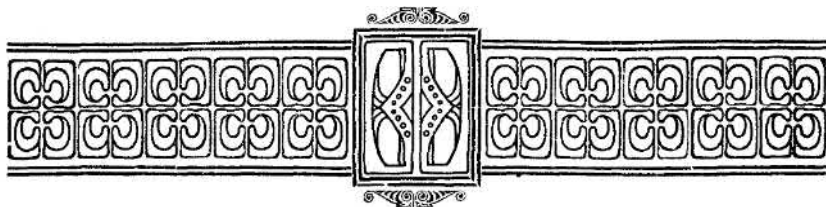
lasztmányi tagja volt: az akkori vezérkar (Horváth Mihály, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán stb.) kivétel nélkül rendkívül nagyra becsülte s bíráló vagy véleményező munkásságát többször kérte és értékesítette. — A megalapítása félszázados évfordulátát ünneplelt bécsi protestáns teológiai fakultás pedig 1871-ben a teológiai „honoris causa” doktori címmel tüntette ki egykori hallgatóját, méltán látva benne a magyar református tudományosságának az időszerint mind belérték, mind irodalmi termékenység tekintetében legkiválóbb képviselőjét. Elsősorban tudományossága, de aztán egyházközeleti szereplése is a közelebbi és távolabbi külföld protestantizmusának nem egy jelentős tudományos vagy gyakorlati súlyú vezetőférfiával s még más külföldi, nem egyházi kitűnőségekkel is bizalmas kapcsolatba juttatta: így a kitűnő református dogmatikus Böhl Eduárd bécsi theoi. tanárral, a tisztes öreg Duncan János edinburghi theol. tanárral, a már említett Krauséval és Neckerrel, Sayous Eduárddal, a jeles francia református történész-szel, Flegier Sándorral, a „Demokratie des Alterthums” híres német írójával, nemkülönben Patterson Arthur angol íróval, aki a magyar nyelvet jól megtanulván s Magyarországon több ízben huzamosan utazván és tartózkodván, egy idegen nyelven máig felül nem múlt terjedelmű és értékű hatalmas kétkötetes munkát írt hazánkról (*The Magyars: Their country and institutions, I—II.* London 1869.), stb. Révész e tudósok és írók, amennyiben Magyarországon megfordultak, felkeresték, élvezték vendégbarátságát, nagyszerű történelmi kultúrájához örömmel fordultak tanulásért, irodalmi és tudományos kortörténeti szempontból igen nagybecsű leveleket váltottak vele s személyiségének és munkásságának nem mindennapi hatása alatt tanulták egyre jobban megismerni és megszeretni a Révész által oly tipikusan képviselt magyar fajt, magyar lelket, magyar kálvinistaságot is. Révész viszont ezen és más külföldi összeköttetéseit legszívesebben arra használta fel, hogy a hozzá ilyennemű pártolásért rendszeresen és nagy bizalommal forduló ifjú theologusokat, midőn külföldre készültek, azok egyikének vagy másikának szerető figyelmébe ajánlja, amiért és aminek előnyös következményeiért az ifjak egész életükön át hálások lehetnek és voltak is.²⁷ De egyéb szempontból is állandóan a legnagyobb súlyt helyezte a magyar protestantizmus külföldi kapcsolatainak ápolására. Kevesen látták és hirdették oly tisztán az időkben, mint ő, e kapcsolatok fölmérhetetlen jelentőségét úgy

tudományos gyarapodás, mint gyakorlati megtermékenyülés tekintetében s emellett még politikailag is. Ő volt egyik főmozgatója a skót szabad egyház által Edinburghban alapított magyar ref. theológus-stipendiumok létrejöttének; az Evangelical Alliance-szal való kapcsolódás mellett — melyet már más vonatkozásban említünk — ő volt egyik leglelkesebb ösztönzője annak is, hogy a tiszántúli egyházkerület a Presbyteri Világszövetséggel már annak első szervezkedésekor kapcsolatba lépett, épen egy Révész fogalmazta üdvözlő irat útján stb.²⁸ A Herzog— Plitt-féle hatalmas „Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche” II. kiadásának megfelelő kötete is az ő tollából hozta a „Dévay, M. Bíró und die Begründung der ungarisch-reformirten Kirche” c. tömör és tanulságos cikket. Viszont halála után, a Révész személyiségének és munkásságának egyik, formailag és tartalmilag egyaránt legjobban sikerült terjedelmes méltatását szintén külföldi kiadvány a The Catholic Presbyterian c. előkelő nemzetközi presbyterianus folyóirat 1881. decemberi száma hozta „Emeric Révész, Champion of Church Liberty in Hungary” cím alatt, a Balogh Ferenc ékes tollából»

Európai magaslaton álló s emellett ízig-vérig magyar foganatású, a felekezetiesség korlátain öntudatosan felülemelkedett, de a református szellemet tisztán és nyugodtan sugárzó tudományos munkássága monumentális arányokban beszél a magyar géniusz termő és a protestáns eszmék ihlető erejéről.

IX. FEJEZET.

A PRÉDIKÁTOR.

Igen szép és nemes pálya a magyar református papi pálya; nagyon sokat használhatunk ezen, vallásunknak, hazánknak, nemzetünknek, a szabadság s műveltség ügyének, ha soha erről az országgyűlési képviselőség után nem kapaszkodunk is”.¹ Élete vége felé írta le Révész Imre ezeket a sorokat — buzdításul érettségizendő fiához — s bennük igen egyszerűen és igen őszintén tükröztette a lelkipásztori pályáról, akkor már több, mint negyedszázados gyakorló lelkészsége alatt kialakult felfogását. Ez a felfogása többé-kevésbé közös volt egész korával. A papnak nem a lelkekért való felelőssége és számadása emelkedett ki benne, hanem az eszmeterjesztő, a kultúrahordozó vonása I eszerint nem pásztor volt elsősorban a pap, hanem prédikátor, igehirdető. A reformáció, a protestáns orthodoxia meg a felvilágosodás korának egyik legnehezebben liquidálható öröksége volt ez: a reformáció az Ige hirdetésével hódított, terjedt, győzött, a későbbi nemzedékek a „tan tisztaságára” életbevágó súlyt helyeztek, a még későbbiek az észszerű vallásosság moráljának terjesztését szintén csak tanítás által vélték elérhetőnek — csoda-é, ha a végén a protestáns pap munkáját egészen, vagy túlnyomólag az intellectualis síkban látta feküdni a közfelfogás? Hiszen ami az Ige gyakorlati alkalmazását, a lelkeknek és a viszonyoknak általa való átfarmálását és vezetését illeti, ennek a szükségége mindaddig nem nyomult előtérbe, sőt nem is lett nagyon tuda-

tossá, amíg a kisebb-nagyobb szervezett emberi életközösségek — állam, város — hivatalosan is „keresztyén politikát” folytattak s égy bizonyos vallási és erkölcsi minimumot módjukban volt a hatalmuk alatt állókra akár még föl is erőszakolni. Sokáig úgy tetszett még a mélyebbrelátóknak is, hogy a közéletnek kényszer-eszközökkel is biztosítható keresztyén szelleme és erkölcsisége fölöslegessé teszi a lelkekkel való beható, egyénenkénti, pásztori foglalkozást. Már amikor az állami és a városi közigazgatás elvileg szekularizálódott is, a theokratikus világ utóhatásai még emberöltőkön át fennmaradtak i pl. nem lett egy napról a másra hangos az utca a káromkodástól, csak akkor, amikor már a déd-unokák elfelejtkeztek róla, hogy dédapjukat egy, a ma mindennap hallottakhoz képest aránytalanul szelid kacskaringós elszólásért már kalodába tették a piacon. Ezért a papok is csak lassan kezdték észrevenni a közélet elkeresztyéntelenülését s nehezen engedtek tisztüknek hagyományos „tanítói” felfogásából annak a másik, pásztori typusnak a javára, amely hiszen a korábbi századokban sem volt teljesen ismeretlen, de nem bírt öntudatos programmszerűséggel s nem volt egyetemesen kötelező ereje. Nem volt kivált Magyarországon és itt is különösen a református egyházban, melyet a holland-angol-német pietistikus irányok hatása a XVII. század közepétől el egészen a XIX-nek a közepéig sokkal kevésbé érintett meg, mint a külföldi protestáns és épen református egyházak akármelyikét, amelyekben a pásztor-pap typusa többek között ép ezen, bensőségesen reformáló hatás aiat kezdett kikristályosodni.

Révész Imre is úgy gondolkozott, hogy „minden nevezet között legjobban kifejezi főtisztünket”² a prédikátor szó, úgy, hogy a református papnak ezt a két, történelmileg egyformán mély gyökerekkel bíró elnevezését: „lelkipásztor” és „prédikátor”, egyenesen synonymnak tekintette (bár az előbbit, tekintettel főkép a hivatalos közhasználatra, jóval gyakrabban használta, mint az utóbbit, főleg későbbi éveiben; a „lelkész” szótól, mint sikerületlen, nem protestáns és nem magyar szellemű nyelvújításkori csinálmánytól szemlátomást és méltán idegenkedett és nem sűrűn használta). Arról ugyan meg volt győződve, hogy „lelkipásztori gondviselés kell igenis, sokkal több, mint eddig volt. De itt — tette hozzá — egy kis túlzástól félek, s szeretném valamikor mostanában nyíltan is előadni, hogy a valódi református egyház

életelvei szerint, korántsem esik annyi sujj nálunk a pásztorságra, mint pl. a lutheránusoknál. Nekem úgy látszik, hogy az igének buzgó hirdetése s virágzó iskolák nálunk a legnagyobb fontosságúak; ami onnan következik, mert az egyetemes papság eszméje nálunk teljes érvényben áll, s tulajdonképen a családapák a pásztorok; mi inkább prédikátorok s verbi divini ministerek vagyunk, mint pásztorok vagy lelki atyák”.³ Ugyanezt az erősen egyoldalú s már magának az őskálvinizmusnak a történetéből (hol a pásztori elem ugyanúgy, ha nem jobban érvényesül, mint az őslutheránizmusban) könnyen cáfolható felfogást vallja egy, a debreczeni egyházmegye megbízásából készített, a lelkészválasztás reformját tárgyzó munkálzatban is,⁴ ahol — a puritán kálvinista elvek szükségtelen túlfeszítésévei — egyenesen „némi hierarchiai színezetet és tekintélyt” vél fölfedezni abban, hogyha „a lelkipásztor az egyes hívekkel és családokkal közvetlen lelki összeköttetésbe jő”.

Már említettük, hogy a mai értelemben vett lelkipásztori rendszeres tevékenységet — részint ezen elveinél, részint (s talán méginkább) egyébirányú állandó túlterheltségénél fogva — nem is végzett, sem Debreczenben, sem megelőző gyülekezeteiben. A visszalkodó házások békéltetésén meg az egyre ritkult s utóbb teljesen kiveszett ekkleziakövetéseken⁵ kívül még leginkább akkor került valamelyes pastoratióra a sor, hogyha gyülekezetének egyik vagy másik tagja fölkereste őt parókiáján, kiöntötte előtte megterhelt lelkét s vigasztalást, tanácsot, útmutatást kért és nyert tőle. Ilyenre, kivált míg nagyon el nem betegesedéit, elég gyakran volt eset, s az így szerzett tapasztalatok sokszor őt magát is megrázták és leverték (pl. mikor egyszer egy napon egymásután két öngyilkosjelölttel kellett viaskodnia, hogy valamiképen elterelje őket őszintén bevallott retentő szándékuktól⁶). Annál nagyobb odaadással folytatta azonban a fő lelkipásztori tisztének tartott igehirdetést, melyet az őt egyéb munkái terén is annyira jellemző magasztos komolysággal és szigorú lelkiismeretességgel fogott föl elvileg és igyekezett a gyakorlatban megvalósítani. Idevonatkozó alapnézeteinek pompás összefoglalását adta a következőkben: „Gyakori jeleit vettem már észre annak, hogy az igehirdetést sokan igen csekély és könnyű dolognak tartják, vagy legalább, annak megmérhetetlen fontosságát kellőleg nem méltányolják. Felállítani a dispositiót, kifarangni s felcífrázni a periódusokat, látszólag eleget tenni a logica szabályainak, valamely them a felett vulgariter moralizálni vagy

érzelegni, német prédikációkat extrahálni vagy lefordítani, híres magyar szónoklatokat bevágni s lepergetni vagy cothurnusban elszavalni . . . még egyáltalában nem annyit tesz, mint az Isten igéjét hirdetni. Ha az Úr és az ő apostolai s a reformátorok efélének tartották volna az igehirdetést, akkor bizony, soha keresztyén és protestáns egyház létre nem jött volna e világon. De ha az igehirdetés abban áll, amiben azt a reformátorok s több nagy elmék keresték, t, i, a szentírás felvett pontjának életerős tiszta felfogásában és kimagyarázásában: akkor az nem valami csekély és könnyű munka fog lenni, mert egyfelől az írásmagyarázásban való alapos és biztos jártasságot, másfelől a hallgatók lelki állapotjának és szükségeinek helyes lélektani felfogását kívánja. Ha nem veszem figyelembe, hogy azon debreczeni közönségnek, amely most engem hallgat, más lelkiállapotja, más világnézete, más elvei, nyavalyát és gyötrelmei vannak, mint pl. annak, amely egykor Hunyadit és Földvárit hallgatta: akkor nem csuda ha tanításaim semmi legkisebb élő hatással nem bírnak. Más eszmék és más érdekek mozgatják már ezen kor fijait, közönyössége és kételkedése más alakot és más fegyvereket vett fel; lelkének sebei folyvást nagyobbak és mélyebbek; — és ha én mindezeket figyelembe nem veszem, — nem csuda ha némelyik hallgatóm csendesesen szunyókál, a másik a dispositiot lesi s a logikát kíséri figyelemmel praeceptorai képpel, a harmadik a stylust és a magyarságot, negyedik a hasonlatokat, ötödik a hanghordozást és a taglejtést, hatodik csak akkor ébred fel és nyúl keszkenőjéhez, midőn nagy emphasisal így szólok: «szóljatok, oh szóljatok, ti gyászos özvegyek és elhagyatott árvák», — a hetedik pedig tudóm erőlködéseit kíséri helyeslő figyelemmel, mint a kocsis, midőn lova jól húz; és kimennek a templomból mindnyájan úgy, ahogy oda jöttek; — a léleknek pedig csak egy árva, maradandó értékű mozdulása sincs, így jutunk talán maholnap oda, hogy műveltebbjeink némi titkos mosollyal néznek reánk és hivatalunkra, s azt kívánják, hogy köszönjük meg, ha eltűrettetünk; — így jöhet el az idő, midőn a prédikátor népszerűségének és érdemeinek alapja nem a tudomány és az Úr Krisztus tiszta hirdetése, hanem fatenyésztés, Vidacsékék terjesztése, takarék-magtárak állítása, ügyes társalgás bálokban és bálokon kívül, s a gyűléseken bátor oppositionalis szónoklás s több efféle leend. — Hirdetnünk kell tehát magát a tiszta igét, úgy, amint azt hallgatóink lelki állapotja s szükségei kívánják.⁷⁷

Ez a nyilatkozata — amelyet tetszésszerinti számban lehetne hasonlókval megtoldani — szépen mutatja, milyen tisztán látta úgy az evangéliumi keresztyén igehirdetés lényegét és főadatát, mint a korabeli átlagos igehirdetés hiányait. Már ebből kitűnik, de egy nagyon értékes hosszabb tanulmányában (A szentírás magyarázásáról PEIL 1859. 201. skk.) külön is részletesen, gondos történelmi és elvi vizsgálódásokkal kifejtette, hogy az igehirdetés szerinte lényegileg a szentírás magyarázásában és alkalmazásában áll s hogy tehát a „bibliamagyarázat” és a „prédikáció” között csak formai különbség van, de nem egyszersmind lényegi is. Az egyház lelki megújódására nélkülözhetetlennek tekintí s e tanulmányában is, mint egyebütt, erélyesen sürgeti a bibliának a közönséges istentiszteletken való minél gyakoribb, rendszeres magyarázását. „Ha az ige józanul és buzgón magyaráztatik: feltámad és élni fog a hit, mely hegyeket mozdít ki helyéből s meggyőzi e világot... Lesz hűség, érdekeltség és áldozatkészség az egyház iránt, mely minden alkalomszerű fellármázások nélkül is meghozza idejében a maga gyümölcsét, mint a víz mellé plántált élőfa. Egy szóval: az egyháznak holt massája, az igének tüztől folyásnak indul, s csak a pásztorok és kormányzók bölcsesége kívántatik, hogy annak a kellő alak és irány megadassék. A vallás iránti közönyösség jég páncélja lehúli a keblekről, s a csúfolók lármája elnémul és megszégyenül, midőn látják, hogy a keresztről való tudomány bátran és híven prédikáltatik és ha kell, minden megtámadások ellen győzedelmesen védelmeztetik.” (i. m. 327—328.1.) Ep ilyen építő és gyarapító hatása, illetőleg visszahatása van azonban az írásmagyarázat rendszeres művelésének magára a lelkipásztorra is, akinek a szentírás tanulmányozásából méríthető tudománybeli meggazdagodását, érületi megtisztulását és elmélyedését megragadóan festi. „És ha — teszi hozzá, nyilván a saját lelki tapasztalatairól vonva egy pillanatra félre szemérmesen a leplet — a szentírókkali ily társalgás közben, tanulószobád csendes rejtekében megerednek könnyeid: hidd el, hogy e könnyeknek hullása nagyobb bizonyysága Isten és lelkiismereted előtt a te papi képességednek, mint kitűnő lelkész okleveled; hidd el, hogy az öröm és elragadó lelkesedés e könnyei igazabb gyöngyei a te boldogságodnak a világi szónokok és tudósok minden dicsőségénél. Itt tűnik fel dicső méltóságában a mi hivatalunk; — itt lesz valóban ttszteietesség, még

AZ ínség és nyomor keresztje alatt is a lelkeknek pásztora.” (254. l.)

E fenkölt felfogásnak megfelelően, gyakorló lelkipásztorsága kezdetétől fogva különös gondot fordított a gyülekezeti gyakorlati bibliamagyarázatok rendszeres és alapos végzésére. Láttuk, Hogy már Balmazújvároson mily lelkesedéssel és saját magára, nézve: is mily jótévő hatással végezte azt; Szentesen két-három évtizedes szünetelés után ő tette megint rendszeressé;⁸ Debreczenben pedig örömmel kapcsolódott bele az ottani évszázados gyakorlatba s ahhoz élte végéig hű maradt. Gyakorlati bibliamagyarázatai kidolgozva nem maradtak fenn: egyedül ezen a téren nem követhette — hiszen fizikailag lett volna reá képtelen! — az írásban előre kidolgozás s a szóí-szóra való betanulás módszerét; de minden bibliamagyarázatához — közönségre és alkalomra tekintet nélkül - rengeteget olvasott, jegyzett, elmélkedett, úgy, hogy azok előadásközben formailag sem tették soha a pongyolaság benyomását, nagyobb közvetlenségük pedig a hétköznapi istentiszteleti órák egyszerűbb hallgatóságát prédikációinál sokkal inkább lebilincselte. Sorozatos magyarázatainak néhány nagyon magvas darabját Nagy Sándor ágyai lelkész elég bő és gondos leírása után — ki teológus korában szorgalmas templomi hallgatója volt — közölte Garzó Gyula a „Gyakorlati Bibliamagyarázatok” c. szakfolyóirat 1882. évi folyamában. Rendkívüli kár, hogy legalább ily módon több nem maradhatott fenn belőlük: ezekben lehetne igazán figyelemmel kísérni az igébe való hívő elmélyedésének folytonos növekedését s itt volt igazán elemében az elméjének sokkal inkább analitikus, mint synthetikus ereje.

Annál nagyobb gondot fordított a külső, irodalmi kidolgozás szempontjából is vasárnapi és ünnepi prédikációira, már csak azért is, mert attólfogva, hogy szigorú önbírálata ezt lehetőnek ítélte,⁹ irodalmi célokat is akart velük szolgálni: tervbevette s részint még maga, részint halála után — a sajtókészen maradt anyaggal — fia meg is valósította kiadásukat. (Ünnepi és közönséges egyházi beszédek I. Debreczen 1870. Ünn. és alk. II. Budapest 1889. Ünn. és köz. III. Bp. 1889. IV. u. o. 1890. Alk. V. u. o. 1890). Ez öt füzetben olvasható, önnön lelkiismeretes rostálásával kiválogatott, összesen 72 beszéde tiszta tükre kiforrott prédikatori egyéniségének. A ma megszokott átlagnál jóval terjedelmesebb, szabad előadásban 40—45 percet igénybevevő egyházi beszédek legnagyobb erőssége

— a nagy bibliamagyarázó elveihez híven — a textus igen alapos és mély kifejtése, elannyira, hogy ez, a néha kissé messziről kiinduló bevezetéssel együtt, az alkalmazó és a rábeszélő résznek sokszor aránytalanul felébe nő. Általában Révész sokkal erősebb a tanításban, mint a rábírásban; nagy eszmék és eszmények főséges távlatainak fölrajzolásában, mint a mindennap apró lépéseinek megmutogatásában e távlatok felé; a bűn elretentő képeinek föltárásában és ostromozásában, mint a bűnös ember konkrét lelkiállapotainak és vívódásainak megelemzésében. Elsősorban gondolkozási anyagot ad — mindig súlyosat, tisztát, a Biblia valódi szellemétől átitatottat — s azoknak az akarás és a cselekvés maradó motivációivá átváltoztatását, földolgozását legtöbbször a hallgatóira bizza. Homilétikai értékrendszere középpontjában a megfeszített és feltámadott megváltó Krisztus állt úgy dogmatikailag, mint etikailag azok a prédikációi a legmélyebbek, amelyek a váltság és az üdv nagy bibliai tényeiről s azoknak mindig kész és mindig elsajátítható ajándékairól szólnak. Jellemző azonban, hogy feltűnően nagyobb előszereettel tanít a Feltámadotról s általában a feltámadásról és az örök életről, mint a Megfeszítetttről s az ő golgothai áldozatában végbement váltság titkáról, imádatos csodálata többször fordul a halál legyőzésének, mint a bűn ereje megtörésének a mysteriuma felé; s prédikációinak általában igen komor hangulati alapszövetébe a legfénylőbb szálakat nem a bűn nyomorúságából megszabadult lélek ujjongó zokogása szövi be, hanem a halál félelmétől megszabadult lélek nyugodt, bizakodó, sőt kívánczó áttekintése a túlsó partra. — Nem mindig prédikál azonban az üdvtörténet centrális tényeiről és ajándékairól: gyakran meríti témáit az erkölcsi és a társadalmi életből, sőt a természet jelenségeiből is. Ily tárgyú beszédeiben aztán már nehezebben tud egyfelől textusszerű, másfelől christocentrikus lenni s bár bibliai elmélyedése és és magas theologiai kultúrája sohasem engedi lapos racionalizálásba és moralizálásba esni, mégis rendszerint inkább a peripheriáján mozog a keresztyén világnézetnek s legföljebb alkalmilag villant meg egy-egy sugarat a központ felé. Korának társadalmi, sőt politikai viszonyaira, a kathedra méltóságának megfelelő mértékartással ugyan, nagyon gyakran s látható kedvteléssel céloz; sokszor velőkéig ható erővel mutat rá az e téren nyilvánvaló fonákosságokra és bűnökre, és rendszerint már nem is marad elég ideje és energiája arra, hogy a társadalmi megújulás és politikai meg-

tisztulás egyedül lehetséges forrásaként — sub specie aeternitatis — az egyéni megtérést, újjászületést és megszentelődést mutassa föl. Különben, bármennyire is elégedetlen, épen prédikációiban is, korának egyre romló közviszonyaival, a nehézségek megoldását, különösen a társadalom fennálló alapszerkezetét illetőleg, teljesen konzervatív, sőt némileg naiv és romantikus módon képzei eii a keresztyénség átalakító szociális programja, mely esetenként radikális, sőt forradalmi megfogalmazásban is elképzelhető (természetesen a „radikális” és „forradalmi” fogalmaknak nem közkeletű, keresztyéntelen, és főként nem útszéli politikai értelmében), még nem jutott el szemhatárába — aminthogy maga a szocializmus is csak elég távolról érdekelte (bár ifjúkorában tanulmányozta és elfogulatlanul bírálta a Marx-féle kommunista kiáltványt, később pedig nagy szeretettel és sokat forgatta Lamennaisnak, a szociáldemokrácia felé hajlott híres francia abbének „Paroles d' un croyant” és „Le livre du peuple” c, ragyogó és forradalmilag fermentáló írásait). Talán konzervatív társadalmi álláspontjával függ össze némileg eschatológiájának bizonytalan volta is: Isten országának végleges eljövételét s Krisztus királyi diadalát olykor a keresztyénség lassú terjedésétől, a világnak s a kultúrának az Igével való fokozatos átítatódásától várja, míg másszor e tekintetben is a lehető legpesszimiztábban nyilatkozik s csak a siron túli kitekintéssel, a végítélet bizonyosságával tudja vigasztalni és biztatni magát és hallgatóit. Hazájának és benne egyházának sorsa, valahányszor alkalmá nyílik a szóbahozására, bizonyágtévő lelkének legmélyebb húrját rezdíti meg s amikor ezzel kapcsolatban a történelemnek általa oly jól ismert tanúságait idézgeti, ellenállhatatlan erővel emel föl és indít meg még ma is. Szónoki ereje általában ott a legnagyobb, ahol búsong és tépelődik, vádol és ostoroz: a vigasztalás és a megnyugtató, a reménykeltés és előrendítés hangjai már sokkal kevésbé vannak hatalmában. Hallgatói többségének értelmi színvonalára itt, a prédikációkban (nem úgy, mint a bibliamagyarázatokban) ritkán száll le, inkább azoktól követel fölemelkedést: retoriko-poétikus képeket, hasonlatokat nagy számmal használ ugyan (néha még túltömötten is és egyébként sem mindig szerencsés kivitellel), de megvilágosító illusztrációkat annál kevésbé. Ünnepelesen hömpölygő dicitója a hívekre mindig lenyűgöző, rendszerint megrázó és sokszor gondolkozásbaejtő hatással lehetett — de felüdítővel alig. Lelkiségének

korlátai és élei nyilván kiütköznek tehát prédikációiból is — amelyek azonban így is tartalmilag a legjáva természetéhez tartoznak a múlt század harmadik negyedére már aggasztóan megduzzadt magyar református egyházi beszédiradalomnak.

Neki magának is az volt a legfőbb célja beszédeinek közrebocsátásával, hogy különösen a fiatalabb prédikatori nemzedéknek gondolatébresztő, tanulmányozási anyagot adjon a kezébe s ezzel segítse föléje emelkedni annak a tartalmatlan és terméketlen átlagnak, amelyet oly sok jóakarattal, de oly kevés hivatottsággal képviselt a nyomtatott prédikációs-kötetek nagy többsége» „Soha azt ne tedd, ifjú lelkészársam — intette olvasóit már L kötete előszavában — és ne tegye senkisé, hogy e beszédeket könyvnélkül betanulja, hanem inkább dolgozza által ezeket saját felfogása és ízlése szerént”. (VL lap.) Ennek az elvnek a követésére legelsősorban önmaga adott példát. Állandóan tanulmányozta a legjáva külföldi prédikáció-irodalmat — főként ennek kedvéért tanult meg angolul is, már papkorában — s annak hatásait igyekezett minél nyíltabb lélekkel fölszívni és igehirdetésében minél önállóbban értékesíteni. Először főként a franciák ragadták el, nemcsak a formszépség és a református szellemrokonság okán, hanem azért is, mert, mint monda: „a' francia elmejárás és világnézet mégis jobban egyezik a' mienkkel, mint a' német”.¹⁰ Különösen az idősebb Coquerelért lelkesedett, akinek úgy ékes-szólását, mint theologiai fölfogását közelebb állónak tartotta a lelkéhez a Monod Adolfénál és a Vinet-énél, legalább eleinte. Majd az angolokra is sort kerített. „Néhány hét múlva — írja 1862 májusában, Hegedűsnek — készen lesz nálam ily című füzet: Mutatványok az újabbkor legjelesebb angol és francia egyházi szónokainak műveiből. I-ő füzet, mely Robertson s Spurgeon angoloktól, s Coquerel és Monod franciáktól fog tartalmazni mintegy tíz beszédet, becsületos fordításban. Borzadok, ha látom, a sok haszontalan prédikációt kiadni; utálok a magam eddig megjelent beszédeit is, miket mindig zaklatásra adtam ki. Tehát most, meg akarom egynehány beszédben mutatni atyánkfiainak, hogy milyen is tehát, az a prédikáció. Hadd tanulmányozzanak papjaink; mert ez a célom, s ezt erősen ki is fogom fejezni; de azt nem akarom, hogy fordítmányaimat bemagolják. — A magyar ref. egyházi szónoklat bizonynyal nem áll ott, ahol a múlt század végén állt... akarok tehát némi lendületet adni”.¹¹

Ezt a tervét azonban nem egészen ebben a formában való-
sította meg. A tanulmányozott összes minták közül hovatovább
valamennyit háttérbe szorította előtte a tényleg valamennyi közül
csodálatosan, csaknem időtlen nagyságban kimagasló Robertson
hatása. Révésznek, mint prédikátornak kétségtelenül legnagyobb
tette az volt, hogy Brighton korán elhunyt tüneményes próféta-
papját fölfedezte a maga és a magyar lélek számára. Congenialitá-
suk több pontban szembeszökő. Robertson is elsősorban tanító
predikátor volt, aki hallgatóit a saját lelkük szövevényein át az
Ige mélységeibe vezette le, azokban számukra hívő géniejével és
divinatórikusan finom analysisével világosságot gyűjtött s aztán —
pl. Spurgeonnai teljes ellentétben — hagyta, hogy ez a világosság
magától töltse el, gyógyítsa meg, emelje föl és irányozza őket,
nem tartván szükségesnek semmiféle különleges meggyőzést és
rábeszélést. Továbbá Robertson is, mint Révész, mindhalálig
tusakodó lélek volt, aki a kereső gyermek alázatával, de egy-
szersmind a jákóbi harcos elszántságával küzdött az isteni igazság-
nak egyre tisztább megláthatásáért és egyre bizonyosabb bírásáért
s akinek fölséges gondolatain, másvilági tisztaságú meglátásain
nemcsak a géniusz kivételes fénye ragyog, de a föltépett szív
vércseppjei is ott sötétlenek. Azután Robertson is, mint Révész,
töretlen utakon szeretett járni s bár a világ egyik legraditiona-
listább egyházának volt papja, dogma és hagyomány mindaddig
nem bírt előtte értékkel, míg benne, sokszor igen merész lefejté-
sével a tisztas és tekintélyes történelmi és fogalmi burkolatnak,
az örökifjú Lelket föl nem fedezte. S végül Robertson a homile-
tikai formának époly kevéssé volt művésze, mint Révész Imre:
„sohasem járt az iskolás homiletika kitaposott útain, már csak
azért sem, mert szárnyai voltak”³² s igehirdetésében a gondolatok
belső súlya és ereje mögött a forma hatása teljesen elenyészik. —
Viszont a Robertson óriási szellemében az annak fölényes hatása
alá alázatos és szomjas lélekkel helyezkedő Révész Imre azt is
megtalálta, aminek a hiányát a magában legmélyebben érezte:
a bámulatosan finom és mély lélektani analysis, a vallásos idea
helyett a vallásos tapasztalat souverain uralmát és adaequat nyelvét,
a nem kifejezett és előtétbe nem tolt, de mégis mindenütt átütő
abszolút christocentrismust, a körmondatos stílus kenetes és merev
ünnepélyessége helyett az egyszerű, élő beszédnek természetfölötti
titkokat hordozó s mégis oly természetes hangját. Mindezért mohón

vetette rá magát a Robertson tanulmányozására s ennek gyümölcseként 1864—69-ben három kötetben annak összesen 44 beszédét átdolgozottan (négyet ezenkívül teljesen szövegszerint lefordítva) kiadta elsősorban lelkészársainak hasznára és épülésére (Egyházi beszédek Robertson nyomain L kötet Pest 1864, II. köt. Pest 1867, III. köt. Debreczen 1869). Kitűnő érzékkel válogatta ki Robertson beszédei közül a legjellemzőbbeket s az akkori magyar református lélek számira, legtanulságosabbakat s ezeket, eredeti gondolatvezetésük megtartásával, theologiai és pszichológiai értékeik, minél erőteljesebb kidomborításával, nagyszerű illusztrációs anyagok fölhasználásával, de szerkezetüknek és stílusuknak a saját egyéni izléséhez alkalmazásával, az általa, használt katedrai formába öntötte s gyülekezetében el is mondta. Úgy elmondásukkal, mint kiadásukkal szokatlan figyelmet és érdeklődést ébresztett. A megfelelően hangolt lelkek még az átdolgozott alakban is észrevették a rendkívüli kincset: nem kisebb ember, mint Szász Károly hívta föl arra lelkes és alapos ismertetésében¹³ a közönség figyelmét, Hegedűs pedig találóan írta Robertsonról magánlevélben Révésznek „Az ő beszédeiben nem a száraz dogma, nem a rideg rationalismus, nem a bugyborékoló érzélgés szólnak, hanem maga az élet.”¹⁴ A magyar református prédikálás kimélyülésére a Révész Robertson-átdolgozásai jobban hatottak a múlt század harmadik s még utolsó negyedében is, mint az „eredeti” prédikációskötetek egyre jobban megdagadt szótengere s fenntartották a Robertson iránti érdeklődést mindaddig, amíg összes beszédeinek teljesen szöveghű, kitűnő, Czeglédy Sándor (és társai)-féle fordítása napjainkban létre nem jöhetett, hogy egyelőre ki sem számítható hatással tovább folytassa a Révész örökérdemű kezdetét; a modern korban újra élővé lett Evangélium legáldottabb bizony ságtevő je lelkének átömlését a magyar református igehirdetői lélek elrenyhült ütőereibe. Révészre magára is rendkívül elmélyítően hatott a Robertsonnal való állandó foglalkozást prédikálását az ő hatása tette egészen biblikussá és evangéliumivá, theologiai gondolkozásában az ő útmutatása nyomán gyarapodott meg — a szabadelvűség lényegbeli fönntartása mellett — a pozitív elem, s magános, sebzett lelkének hű társa lett a brightoni nagy szenvedő. „Ha becsületes lelkek és okos fők Robertsont becsülik, — az engem csak vigasztal” — írta már 1863-ban, egy borús óra terhe alatt.¹⁵

Igehirdető munkásságának egy igen jelentékeny része esett

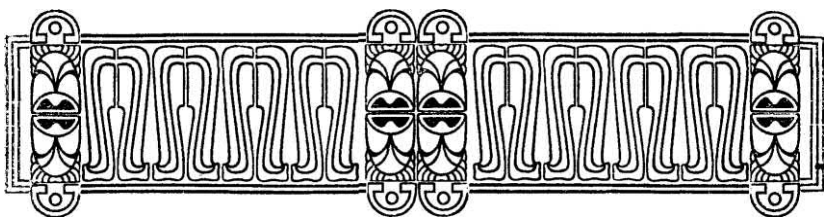
az akkor még Debreczenben is általánosan szokásos temetési prédikációk tartására. A prédikátort köztudomásúlag legjobban ez a szolgálat próbálja meg, a velejáró különleges lélektani nehézségeken kívül már csak azért is, mert a halálesetek teljes kiszámíthatatlansága miatt senki emberfia nem lehet a temetési szolgálat elvégzésére, különösen, ha ahhoz igehirdetés is kívántatik, mindig egyforma lelki készenlétben. Révész Imrének is sokszor — kivált testi vagy lelki törődöttsége idején — igen nagy terhére voltak az aránylag már akkor sűrű temetések, de ez nem akadályozta meg a lelkiismeretes elkészülésben, akár formászerinti (20—30 perces) prédikációról, akár rövidebb, textusnéiküii u. n. orációról volt szó (amelyek mellett már ekkor elég gyakori volt az u. n. „imás” temetés is). Két kötet kiadott temetési beszédének (Temetési beszédek I. Debr. 1870, II. Révész Kálmán kiadásában Pápa 1889. A kettőben összesen 53 beszéd.) tanúsága szerint Révész Imre mi sem volt kevésbé, mint u. n. „ríkatós” temetőpap, sőt itt is, épúgy mint egyéb beszédeiben, különös gonddal és önfejelemmel kerülte az érzelmi hatásvadászat olcsó eszközeit, A lélek hallhatatlanságának, a test föltámadásának, a boldog örök életnek üdvösséges gondolataival igyekszik fölemelni a gyászolókat, akkor különösen megragadóan, amikor a földi élet múlandóságát és hiábavalóságát, a „sors”-nak (keresztyén igehirdetésből sokszor még kissé kirívóan is kiemelt) hatalmát festi megrázó, sötét színekkel. Zordon erejű tanításaival sokszor igen megfelelő kifejezést tud adni a gyász és a fájdalom hangulatának, de már a vigasztalás balzsama sokkal kevésbé van hatalmában, aminek főoka az, hogy a vigasztalást ő sokkal inkább alapozza egy jövő reménységre, mint egy jelenvaló bírtoklásra: a sirontúli életre függesztve a maga és a hallgatói szemét, kevesebb gondot fordít annak a már meglévő vigasztalásnak a fölmutatására, amely a keresztyén ember számára Krisztusban, az ő váitságában s a vele való élő közösségben bármikor készen áll. Emiatt temetési beszédei rendszerint még kevésbé christocentrikusak, mint egyéb prédikációi: ez legnagyobb hiányuk. Ahelyett, hogy egyenesen ebbe a centrumba igyekeznék emelni hallgatóit, a régi temetési prédikálás módját követve előbb részletesen kifejti magát a textust — néha oly messziről kiinduló, bár mindig magvas és szép írásmagyarazattal, hogy az még a gyászolókat akkor edzettebb idegeit is próbára tehetette — s csak a beszéd végefelé „tér közelebb elmélkedése

tárgyához,” odakapcsolva, diszkrét mértéktartással, a személyi vonatkozásokat is. Az így előálló nehézkességet azonban — legalább is a gondolkozó, és olyankor gondolkozni bíró hallgatói számára, — feledtette a gondolatok fenséges szárnyalása és a stílusnak egy hatalmas gyászinduló zenéjére emlékeztető, búbanatos, lassú ütemű, de erőteljes, férfias lüktetése. Formailag és tartalmilag a rövid orációk a legsikerültebbek, csakhogy ezek viszont, főként a textus hiánya miatt, néha inkább általános vallásos elmélkedések, semmint igazi keresztyéni vigasztalások benyomását teszik,

Kéziratban nagy számmal maradtak ezenkívül úrvacsorai és esketési agendái, közönséges és egyéb istentiszteleti alkalmakra (pl. temetésre) írott imádságai is.¹⁶ Ezeknek kiadására már csak azért sem volt kapható, mert a nyomtatott imádságoskönyvek eiáradását a magyar protestáns egyházi irodalomban még a prédikációskönyvek sokaságánál is aggasztóbb tünetnek tartá s szellemes íroniával jegyezte meg: „Megl lehet, hogy a mi irodalmunkat, maholnap csak az imádság tartja.”¹⁷ Ilynemű dolgozataiból az látszik, hogy folyvást kereste az egyre tökéletesebb formákat, amely célból állandóan tanulmányozta a református liturgia történetét is és gyűjtötte annak jeles darabjait. Kiváló liturgus volt, aki az ünnepélyességet a magvas tömörséggel, a kenetességet a puritanizmussal igen szerencsés módon tudja egyesíteni ilyenemű dolgozataiban. Mint imádkozó mindig magasröptű és sohasem cikornyás, de ritkán közvetlen és meleg imádságai inkább ódák, mint társalkodások. Látszik, hogy másokkal együtt csak a kathedrából, általában palástosan imádkozott és a liturgus mögött meglehetősen homályban maradt a testvér.

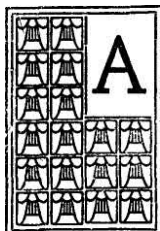
A magyar református igehirdetés történetében Révész Imre se nem nyit, se nem alkot, se nem zár korszakot. Jelentősége itt — több mint negyedszázados gyülekezeti igehirdetésének imponderabilis, de bizonyára nagy és maradandó hatásain kívül — abban áll, hogy, mint korának egyik legértelmesebb és legfegyelmesebb igehirdetője, az átlagos prédikálási színvonal emelésére nagyban közreműködött: a fiatalabb igehirdetők elé az alapos tanulmányt, a mély gondolkozást, általában a lelkiismeretes előkészületet példájával és hatásával elutasíthatlan követelményekként állította oda.

X. FEJEZET.

A BELSŐ EMBER.

Aggódva csatoljuk a megelőzőkhöz még e rövid záró fejezetet. Minden pillanatban elérhet bennünket annak az unalmas veszedelme, hogy ismétlésekbe bocsátkozunk. Hiszen az eddigiekből a Révész Imre emberi, tudósi, írói, papi arcképe és benne egész lelke, jelleme, személyisége vagy kibomlott magától az olvasók előtt, s akkor ebben a fejezetben (hacsak nem összefoglalni akamánk, pedig ez nem célunk) fölösleges munkát találunk végezni — vagy nem bontakozott ki magától, s akkor meg körülbelül az előző munkánk volt fölösleges.

Mindezen aggodalmak ellenére sem állhatjuk meg, hogy a Révész Imre személyisége legbensőbb magvának ismeretéhez ne szolgáljunk itt még egynéhány olyan adalékkal, megjegyzéssel és következtetéssel, amelyeket a megelőző fejezetek egyikébe sem találtuk helyénvalónak beleszöni, holott valamennyit mellőzhetetlennek érezzük. Ez, nem több és nem más ez utolsó fejezetünknek a célja.

Egynéhány, nagyon illetékes, kortársának a nyilatkozataiból meglepő egyhangúsággal tűnik ki az, hogy Révész Imre, a zordon harcos, a kemény bíráló, a könnyen elkeseredő és sötéten iátó mimóza-íélek, az őt közelebbről ismerőkre és elfogulatlanul figyezőkre a jó ember benyomását tette. „Egyénisége hatalmas volt — írja róla, szép megemlékezésében halálakor Eötvös Károly. — Imponált mindenkinek s ellenállhatlan szeretetet és bizalmat ger-

jesztett mindenkiben. Jó ember volt, mint egy igaz próféta; komoly volt és lelkiismeretes, mint egy antik bölc; tudott lelkesedni az igazságért, mint a világorradalmak legnagyobb hősei; szerény volt, mint maga Kálvin, kihez hasonlónak lenni, vagy legalább hasonlóságra törekedni volt lelkének legmagasabb eszménye.”¹ Imre Sándor, a nála jóval idősebb tudós jóbarát, még halála után évekkel is könnyekkel átítatott hangon írta Révész Kálmánnak, mennyi kedves és komoly jóság volt már csak abban is, ahogy az embereket, akiket szeretett, megszólította „erős lelkének megfelelő erős hangján”. „Mintha hallanám, mikor mondat Ilyen az étet! Kedves Professor Úr! És máskor: nem ismert az életet, kedves Professor Úr i Mire én mondtam: Nem is akarom én, egye meg a... S erre ő, szegény, néha elkezdett nagy erősen nevetni . . .”² A genfi Necker, két ízben vendége, e néhány szóban összegezi róla benyomásait bizalmasan Balogh Ferenc előtt: „Nagy és nyílt szív.”³ — Ballagi pedig, már kezdődő elhidegülésük idején, amikor véleménykülönbség támadt köztük egy harmadik személyt illetőleg, akiben Ballagi sokkal kevésbé bízott, mint Révész, így ír neki: „Meghajolok a magasztos szeretet szelleme előtt, mely utolsó leveled minden sorából oly világosan szól, hogy nem lehet rá egyebet mondani, mint azt, hogy Te Krisztus igazi követője vagy és szíved együgyűségében őszinteséget látsz ott, hol minden más ember fogást lenne hajlandó látni, hogy [az illető] barátjává tegye azt, kit ellenfelei sorában látni nem előnyös. Adja Isten, hogy neked legyen igazad.”⁴ A Révész Imre lényege tehát, uralkodó benyomásként, jóságot, szeretetet, őszinteséget, bizalmat, kedélyi melegséget sugárzott mindazokra, akik közelébe kerültek. Ezt a sugárzást viharok és gyötrelmek nehéz, villamos fellegei el-elburkolhatták ugyan, de végkép soha nem szüntethették meg. Önmagától annyit emlegetett „embergyűlölete” soha sem volt nála igazi lelki arculat; inkább csak — egy modern hasonlattal élve — gázmaszk volt az, mellyel az ellenséges és fojtogató benyomások ellen védte ifjúságától fogva idegesen s végül betegesen érzékeny lelkét. De jól nem étezte magát ebben a maszkban soha s még kevésbé tetszelgett benne magának. Mihelyt valaki bizalommal közeledett hozzá, vagy épen segítségét kérte: szíve azonnal megnyilatkozott s a legkisebb bizalmatlankodás nélkül állott rendelkezésére. Jellemző, hogy az utolsó években is — amikor régi barátaival folytatott levelezése megszűnt vagy nagyon megapadt és meghidegült — mily rengeteg levéllel keresték föl

tanácsát, pártfogását kérő kisemberek: legtöbbször falusi papok, (különösen volt segédlelkészei), tanítók, káplánok, de mások is s ő ezeknek apró ügyeit-bajait tenger dolga és nagy testi-lelki kimerültsége közt sem szűnt meg szeretettel felfogni és gondosan igazítani (olykor, ha tehetete, még anyagi támogatást, jóállást, sohamég-nem-adomra szóló kölcsönt is nyújtva egyiknek-másiknak). Ezek aztán a személyéhez, majd az emlékéhez talán még mélyebb hűséggel ragaszkodtak, mint a vele szellemileg s egyébként egyenlőrangú egyének. Általában, amily arisztokrata volt tudásban, jellemében, erkölcsben, olyan demokrata volt a szolgálatkészségben: a kisebb lelki ajándékokkal bíró embertársai előtt való önző és gőgös elzárkózásnak még csak az árnyéka sem fért hozzá soha.

Hanem az bizonyos, hogy a szíve bármilyen sugárzó volt is, a benső élete nem volt derült és napsugaras. A jóság hatalma és az igazság szenvedelme mellett hiába keressük nála a belső békeségnek maradandó lelki fényét és csöndességét. Lelki életének mélységeiből valahogy hiányzik az a kiegyenlítetttség, amellyel a legbarcosabb és a legszenvedőbb nagy keresztyén lelkek is birni szoktak, hogyha állandóan buzog bennük — bár néha apadva, de aztán ismét megduzzadva — az Istennel való életközösség tápláló forrása. Révész a legmélyebb és legerősebb hitű keresztyén emberek egyike volt, de a hit motívumai sokkal erősebben ki voltak fejlődve és sokkal diadalmasabban nyilatkoztak meg az életében, mint a quietívumai. Személyes kegyessége a hit eszményeiben és azok lendítőerejében élte ki magát I a hit ősi és végzetetlen termő erejű mystikumaiba lebecsátkozni nem igen tudott, nem is szeretett. Az imádság élete a maga mindennapi rendszerességében, folyton gyarapodó és gyarapító titokzatos, de reális hatásaival, úgy látszik, rejtve volt előtte: istennek atyai arcát nagy lelki megárázkódattások villámfényénél szemlélte inkább, mint a gyermeki társalkodás, a csöndes óra otthonias mécsvilágánál. Krisztusnak az élete kockára vetésével is hódolt, mint királyának, fölemelt fölvel várta a fellegekből, mint bírót, megrendülten állott megváltói keresztye alatt és nyitott sírja mellől nem rebbenő szemekkel nézett át az örök élet ködbevesző partjaira — de, úgy tetszik, nem tudott eljutni a barátságáig, az Igéjéből táplálkozó, Szent Lelkétől hordozott és nőtetett állandó és bizodalmas, egészen személyes kapcsolatig. Egész életében a döbbenetes Idegennel éjtszaka viaskodó Jákob maradt ő, aki szívszakadva kívánta megtudni a Titok-

zatosnak igazi nevét, megismerni lényét és dicsőségét és nem akarta elbocsátani, amíg az meg nem áldja — de amikor ez az áldás s az annak nyomán felfakadó, minden értelmet felülhaladó békesség végre, a hajnal eljöttével, eláradt a lelkén és föltárult előtte a fenséges, de gyötrő Titok akkor már lelke el is hagyta az összeomlott test porsátorát s csak odaát élvezhette teljességében azt a kibeszélhetetlenül békés derűt, amelyet itt még előízében sem adatott meg bírnia.

Lehet, nagyon vakmerő ez a találgatásunk s talán tovább megy, mint ahogy lehetővé tennék maguk a konkrét életrajzi adatok, s megengedné a kegyelet átlagos felfogása. De mi csak így tudjuk megmagyarázni magunknak, hogy egy ennyire nemes lélek, egy ilyen komolyan hívő keresztyén, egy ennyire lélekszerinti theologus és bizonyosságtevő — mégis miért volt bensőleg olyan szakgatott, olyan mindvégig vívódó, úgy gondolat- mint érzésvilágában annyi kínos feszültséggel teljes. Akik kívülről nézték az életét, azok ezt — akár barátaik voltak, akár ellenfelei — sohasem tudták magunknak kielégítően megmagyarázni. Talány volt és maradt előttük s a legjobb akaratauk is csak tapogatóztak a nyitja megtalálásában. Rendkívül érdekes e szempontból, hogyan ítélte meg az őt, munkásságát és küzdelmeit hosszabb ideje figyelt s vele barátságos tudós levelezésben állt bécsi orthodoxus ref. dogmatikus, a nagynevű Böhi Eduárd, aki Révészben a magyar „instaurator orthodoxiae”-t remélte látni” s őt is nagyon megrendített halálakor a többek közt így írt róla az akkor még ifjú, id. Dr. Erdős Józsefnek: „Révész Imre mégis csak a régi nemzedékhez tartozik, amely a pusztában kihalt és az ígért földére nem jutott be. Én azt képzelem, hogy őneki bizonyos eltévelyedések (Verirrungen) állottak az útjában, amelyek meggátolták a teljes hitvallásra való eljutását: a híres név; az egészen eltérő múlt, (1866-ban még a Ballagi lapjába írt!) a rationalista előképzettség; az, hogy bizonyára soha senki meg nem mondta neki egyenesen az igazságot — végül még a politikai nagyratörés (politische Grossmannssucht) is. Mindennek az lett a következménye, hogy utoljára különccé vált és a saját hálójába megfogódzva, nem tudott eljutni az Isten gyermekeinek szabadságára. Hoc dico magis divinando quam pronuntiando..”⁶ Nem tartjuk szükségesnek cáfolni, ami tiszteletreméltó ferdeség van ebben a megítélésben, — de érdemesnek tartottuk itt följegyezni egyrészt épen a ferdeségeiért, amelyek

jellemzően mutatják azt, hogy a Révész Imre életének talányával szemben mily tanácstalanul állott még a legjobb akaratú s legnyugodtabban figyelő lélek is; másrészt meg azért, mert a talány nyitját a távolabb álló és higgadtabb szemléletű Böhl mégis úgy megközelíti, ahogyan a közelebb állók egyike sem. Révész Imre csakugyan ahhoz a régi nemzedékhez tartozott, — igaz, hogy annak aztán a Mózesei „közé — amely még nem juthatott be az ígélet földére, a lelkiileg fölébredt, megtisztult és megújult magyar református egyházba, legföljebb csak az álmok és a látások Nébó-hegyéről szemlélhette azt. Nem juthatott be pedig oda a Révész Imre nemzedéke azért, mert kapcsolata az Istennel nem volt egészen gyermeki, azaz egészen bizodalmas, bensőséges, zavartalan és teljes kötöttségben is boldogan szabad. Hogy miért nem volt az — erre a feleletet, se mint vádat, se mint védelmet ne keressük: inkább érezzük meg e ponton remegve a történelmet vezérlő Isten öröktitkú ujjnyomait. . .

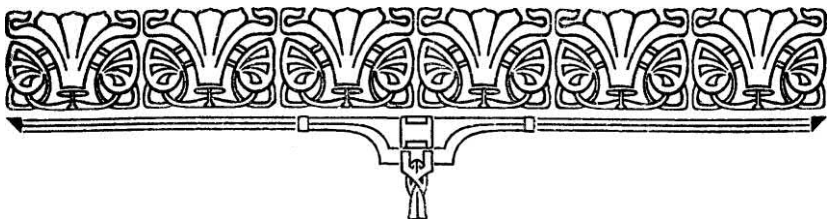
Egyébként, hogy ezt a hiányt úgy magára, mint kortársaira és egész egyházára vonatkozásban ő maga is érezte, arra érdekes és megható bizonyágaink vannak. Egyik bizalmas levelében fájdalmas hangon említi, hogy a „Wesleyhez hasonló egyes hitébredtőknek támadásához közöttünk, eszerint nagyon kevés remény lehet”⁷ — amiből az látszik, hogy egy nagy magyar evangéliumi ébredésnek a szükségét érezte, s az után áhítozott mindannak ellenére is, ami fenntartással a pietizmus régebbi s újabb formáival szemben élt. Ezt erősíti egy Balogh Ferenc előtt tett nyilatkozata is, mely szerint „a methodismustól sem látszik irtózni, csak irodalmilag nem lehet még előhozni, több pietista elem kellene, elismeri”.⁸ És hogy ezen, az egyénekből kiinduló, de az egész egyházat átható és megújító ébredés egyik legfőbb jellemvonásának, az egyetemes nagy Bűnbánatnak szükségességét milyen tisztán látta, azt csaknem döbbenetesen bizonyítják egyebek mellett a zsinati előkészületek kapcsán írt következő sorai: „Hogy lesz-e most már óhajtott eredménye a remélt zsinatnak s hogy a hálót lebecsáltván ismét nem hiában fárasszjuk-é magunkat — az a jövő titkai közzé tartozik. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy most vagy később, de egykor minden esetre eljő az idő, meg lehet azonban az egyháznak nagy romlásai, vétszei és gýaszai után, amidőn a kövek is kiáltani fognak és sok lélek követelni fogja a szabályszerű egyházi törvényhozás általi

országos rendeztetést; a farkasok által pusztított és szétszórt nyáj mintegy ösztönszerűleg közeledik egymáshoz és vádolva keresendi az ő pásztorait. Ekkor lesz az, hogy a lebecsátott háló a teheről szakadozni fog és miként Péter, úgy az egyház is, megrendülve egy felsőbb hatalom közellététől és ítéletétől, leborulva így kiált fel: Távozzál el én tőlem Uram! mert én bűnös ember vagyok! Egyházunknak is éreznie kell a maga vétkes mulasztásait, gyarlóságait, hibáit, bűneit, földi és mennyei, nemzeti és evangéliomi nagy rendeltetése iránti gyakori hűtlenségét s midőn ezeket mélyen és igazán érezni fogja, akkor következik el reá is, mint Péterre nézve az apostoli elhivattatás magasztos korszaka.”⁹

Profétai lélek áll előttünk e sorokban, aki, mint Illés (I. Kir. 1814i skk.) már akkor hallja a termékenyítő eső zúgását, amikor még egy tenyérnyi felhő sincsen a vigasztalan, izzó látóhatáron. Az ő epedő, szomjas lelke e mennyei zápor megindulását már nem érthette meg e magyar földön. Ő megvívta Ura nevéért nagy, felőrlő illési harcait a bálványok és papjaik ellen, vonaglott kimerülten a magános pusztai fenyőfa alatt, megeléglvén életét és meggyötörten jajdulva fölt „nem vagyok jobb az én atyáimnál”; állott az Úr előtt eszményei bús árvaságának hegyén, amikor az Úrnak szelvése, földrengése, tüze átment a világon — de az „a halk és szelíd hang”, amely az ő számára is haliatszék a tűz után, őt, a megfáradottat, már nem további küzdelmekbe küldte, mint Illést, hanem kegyelmesen haza szólította.

Írta és csinálta a történelmet — de belső emberének képe, értékeivel és hiányaival, fenséges háborgásaival és tragikus epedéseivel, maga is egy darab történelem.

JEGYZETEK.

1. FEJEZET.

¹ Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal IX. köt. Pest. 1862. 721. skk. II.— Csergheő: Der ungarische Adel, 511. 1. — Herpay Gábor: Nemes családok Debreczenben Debr. i 925. 64. 1.— V. ö. még Révész Imrének és Kálmánnak a csaiád történetére vonatkozó kiadatlan okiratgyűjteményét.

² Az eredeti nemeslevél Révész Lajos tanár (Révész Imre első unokatestvérének fia) ill. családja birtokában van.

³ Eredetije Dr. Révész Kálmán püspök és családja birtokában van.

⁴ Az armálison és cimereken levő hivatalos följegyzések szerint.

⁵ A Bálint Ambrus halasi segédlelkész rendkívül fáradságos munkájával összeállított s Bakó József nagykőrösi lelkipásztor adataival is kiegészített családfa szerint, melyért e helyt mondok nekik őszinte köszönetet.

⁶ L. a fentebb 1. alatt említett okiratgyűjteményt. — Révész György régiséggyűjteményéről oiv. Baksay Sándor följegyzését „Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben” c. műnek a Kiskunságról szóló cikkében, amely Irodalmi Tanulmányai (Bp. 1916.) III. kötetének 261. lapján is olvasható.

⁷ Az 1817—18. évekből 3 drb. tiszadobi nyugtatványa van birtokomban.

⁸ A nemesi kiváltságait igazoló több, birtokomban levő főszolgabírói útlevele szerint.

⁹ Görömbei Péter: Adatok R. I. élettörténetéhez Prot. Egyh. és Iskolai Lap (a következőkben: PEIL.) 1881. 299. skk.

¹⁰ Közölve a Révész Imre emlékezete Debreczen 1881. c. kiadvány 42. lapján, a Szabó János emlékezésede egyik lapalji jegyzetében. (A következőkben mint „Szahó” idézve).

¹¹ Levele Wajdához 1849. aug. 14. A tiszántúli ref. egyházkerület levéltárában. (A következőkben: „Ltr.”)

¹² Levelei, birtokomban.

¹³ Pápay Imre hajdúböszörményi lelkipásztor, esperes levele Révész Imréhez 1866. márc. 15-ről. Ltr.

¹⁴ Szabó i. m. 14—15. 11.

- ¹⁵ Birtokban.
¹⁶ Pápayhoz írja 1859. szept. 3. Ltr. — V. ö. az egészhez Szabó i. m. 15. és 42. 11.
¹⁷ Birtokban.
¹⁸ Szabó i. m. i. h.
¹⁹ Birtokban.
²⁰ Hajdúböszörményi végbizonyítványa, 1841. október 30-iki kelettel Ltr.

II. FEJEZET.

- ¹ Halotti beszéd néhai Aranyi István fölött Debreczen 1864.
² Szabó i. m. 18-19. 11.
³ Görömbei Péter: Adatok R. 1. élettörténetéhez PEIL. 1881.299. skk.
⁴ Szabó i. m. 42. 1,
⁵ U. o. ié. 1.
⁶ PEIL. 1866. 103. („Egy pár szó a tanszabadság ügyében.” Az akkori idők akadémiai tanításmódjára az egész cikk jellemző adatokat és bírálatot közöl).
⁷ Mindkettőnek eredeti fogalmazványa birtokban.
⁸ Irodalmilag nem adott ennek egészen nyílt kifejezést, de igen számos magánlevele, az élete különböző korszakaiból, döntően bizonyítja.
⁹ Figyelmező 1870. 18—19. 11.
¹⁰ Birtokban.
¹¹ Ltr.
¹² Szabó i. m. 42. 1. — Budapesti Híradó. 1847. január 22. szám. Nemzeti Újság 1847. jan. 19. szám.
¹³ Balogh Ferenc: A debreczeni református kollégium története adattári rendszerben. Debr. 1904, 668. 1. A főszövegben Szilágyi Sándor Sz. Istvánra javítandó!
¹⁴ Mind e dolgozatainak eredeti fogalmazványa birtokban. V. ö. Szabó i. m. 15—16. 11.
¹⁵ Szabó i. m. 15-16. 11.
¹⁶ 1862. május 23-iki keletű levele birtokban.
¹⁷ Útinaplói birtokban.
¹⁸ Soós Dániel levele R. I.-hez 1846 július 24. Ltr.
¹⁹ Szabó i. m. 16. 1.
²⁰ L. főiskolai végbizonyítványát 1851. augusztus 25-iki kelettel, Vecsei József rektor-professzor, Zákány József, Révész Bálint, Aranyi István, Szűcs István, Dr. Török József, Lugossy József és Búzás Pál tanárok aláírásával. Ltr.
²¹ PEIL. 1866. 163. hasáb.
²² Szabó i. m. 20—22. 11.
²³ A szem- és fültanú Balogh Ferenc hittanár följegyzése kéziratos naplójában (a következőkben: „BFN.”) 1866. szept. 2-ikárói. Fiai birtokában.
²⁴ Följegyzése 1849. aug. 7-ről. Az idevonatkozó terjedelmes tudományos jegyzetek részint a levéltárban, részint birtokban.
²⁵ Levele Révész Imréhez. J847. okt. 28. Ltr.
²⁶ Fogalmazványa Ltr.

²⁷ Legalábbis annak volt szánva, de csak a fogalmazványát találtam meg 1850. nov. i 3-iki kelettel Ltr.

²⁸ Fogalmazványa Ltr.

²⁹ Szabó i. m. 17—18. 11.

³⁰ BFN. 1871. január 14-ről.

³¹ Görömbei i. m. i, h. 328. hasáb.

³² Ltr.

³³ Az „egély” (= religio) szó bírálatában, mely hogy megjelent-e valahol, nem tudtam megállapítani. Ennek, valamint a prédikációknak kéziratái Ltr.

³⁴ Anyjának és nevelőapjának levelei, birtokomban.

³⁵ Levele 1849 márc. 19. Solyom Benjáminhoz Ltr.

³⁶ E napokra vonatkozó nagyérdékű följegyzései Ltr. Közölve a Vasárnapi Újság 1881. évfolyamában. — 1848—49-iki szereplését részletesebben ismertetem „R. I. 1848—49-ben” c. cikkemben Debreczeni Képes Kalendárium 1926. évfolyam.

³⁷ Ltr.

³⁸ Töredékes feljegyzések Ltr.

³⁹ Egy levele R. L-hez 1854. febr. 20-ról. Ltr.

⁴⁰ Eredeti fogalmazványa Ltr.

⁴¹ Ltr.

⁴² Évtizedekkel később a M. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmezőben (1870. 269. 1.) már erős és találó bírálatot ír Volney e művéről, amelynek álláspontja, akkori nézete szerint már „épen nem az, amely mellett a mai kor embereinek s épen magyar protestáns lelkészeinek is meg kellene állapotniuk.”

⁴³ Többek közt, egy bizalmas beszélgetésben, Balogh Ferencnek BFN. 1870. okt. 4.

⁴⁴ Levele Révész Györgyhöz 1850 ápr. 28-ikáról. Ltr.

⁴⁵ L. Sörös János: Szentmihály község története, tekintettel ref. egyháza történetére Debr. 1887. 136 és 186. 1. Bakóczy Endre: Adatok Révész Imre életéhez, Debr. Prot. Lap 1902. 654. skk. 11.

⁴⁶ Szabó i. m. 22. 1.

⁴⁷ Lemondólevele Ltr.

⁴⁸ Levele Lévy Józsefhez 1852. ápr. 12-ről. Birtokomban.

⁴⁹ Bakóczy i. m. i. h. 658. 1.

⁵⁰ Deák Péter szentmihályi rektor levele 1851 júi. 5-ről, birtokomban.

⁵¹ Bakóczy i. m. i, h. 673. 1.

⁵² E levél fogalmazványa, egyéb, az ügyre vonatkozó levelekkel, birtokomban. Más idevonatkozó levelek Ltr.

⁵³ Révész Bálint levele hozzá 1852. március 8. Birtokomban.

III. FEJEZET.

¹ Bécsi bizonyítványai Ltr.

² L. A' protestáns egyházalkotmány alapelvei c. munkájában a 133. lapon. Szarvas 1856.

³ Szeremlei levele hozzá 1852 okt. 1. Ltr.

⁴ 1851. nov. 19. keletű levelének fogalmazványa birtokomba.

- ⁵ Görömbei i. m. t. h. 329. hasáb.
- ⁶ Levele Lévyhoz 1852. február 27.
- ⁷ Szoboszlaihoz 1. 4. alatt.
- ⁸ Az útlevel ügyében folytatott levelezés és bizonyítványok Ltr. és birtokomban.
- ⁹ Úti naplói — melyek egy részét pesti lapok (Magyar Hírlap) Buda-pesti Hírlap) számára sajtó alá is feldolgozta eredeti fogalmazványokban Ltr.
- ¹⁰ Levele Karowhoz Balmazújvárosról 1853. márc. 14-iki kelettel Ltr.
- ¹¹ Az idevonatkozó levelezés részint a Ltrban, részint birtokomban.
- ¹² Levele Lévy Józsefhez 1852. május 5. Birtokomban.
- ¹³ Levél Ltr. 1854. február 14-ről, Pethő Bálint tiszacsegei lptrhoz.
- ¹⁴ Szabó i m. 23—24. 11.
- ¹⁵ U. o.
- ¹⁶ Ltr. és sajtókezű feljegyzései a balmazújvárosi magyar egyház levéltárában.
- ¹⁷ Ifj. Móricz Pál: Az újvárosi tréfás legények. Nemzeti Hírlap 1897. jun. 3., a mellékleten. A történet magva minden valószínűség szerint igaz» de kiszínezése csupa túlzás és fantázia.
- ¹⁸ L. az ügy aktáit a balmazújvárosi egyh. levéltárában és birtokomban. V. ő. Szabó 24—25. 11.
- ¹⁹ Ltr. 1855. júl. 10-ről.
- ²⁰ Lévyhoz 1852. május 5. Birtokomban.
- ²¹ Szabó i. m. 24. 1. „E vers ilyen alakban nincs fölvéve L. összes költeményei közé, alapszámja föl van dolgozva L. „Magyarok Istene” c. költeményében. (I. k. 35. 1.)”
- ²² Levele Lévyhoz 1852. ápr. 12-től.
- ²³ 1854. ápr. 3. Ltr.
- ²⁴ Lévyhoz 1852 május 5.
- ²⁵ Pethő Bálinthoz 1854. febr. 8. Ltr.
- ²⁶ Ugyanahhoz 1854. febr. 26. Ltr.
- ²⁷ U. o.
- ²⁸ R. B. levele R. I.-hez 1855. január 7. Ltr.
- ²⁹ R. J. levele Szoboszlaihoz Bécsből. Fogalmazvány, birtokomban.
- ³⁰ Levele Mikiovcz Bálinthoz Szabó i. m. 2i, 1.
- ³¹ Az idevonatkozó családi levelezés Ltr. és birtokomban.
- ³² Varga Pál levele R. J.-hez 1853. szept 28-ról birtokomban.
- ³³ Az 1854. március 26-ról kelt eredeti a szentesi református egyház levéltárában.
- ³⁴ Levele 1854. ápr. hó 8. kelettel birtokomban.
- ³⁵ Jakucs Sándor balmazújvárosi lelkipásztor szíves közlése.
- ³⁶ Kinyomatott Szarvason, 1854.
- ³⁷ Bejegyzés kézirat predikációi I. kötetének fedéllapján 1864-ből. Ltr.
- ³⁸ J854. dec. 28-ról. Ltr.
- ³⁹ Levelei Imre Sándorhoz 1854. júl. 2. és júl. J2. Birtokomban.
- ⁴⁰ Egy „Révész Imre Szentesen” c. birtokomban levő cikkszerű kézirat szerint, melynek szerzőjét eddig nem tudtam megállapítani, de tartalma, egyéb adatokkal egybevetve, hitelesnek látszik. V. ő. a szentesi egyh. levél-

tárban levő idevonatkozó adatokat és R. I. jelentését a vas-iskolákról a cs. és kir. szolgabírói hivatalhoz Ltr.

⁴¹ Fogalmazványa Ltr.

⁴² Fogalmazványa birtokomban.

⁴³ Görömbei i. m. i. h. 330. hasáb.

⁴⁴ U. o. 331. hasáb.

⁴⁵ Levele Imre Sándorhoz 1854. júl. 3. Birtokomban.

⁴⁶ J855. júl. 24-ról Ltr.

⁴⁷ Görömbei i. m. i. h. 330. hasáb.

⁴⁸ Lé vayhoz 1855. október 7-ről. Birtokomban.

⁴⁹ Révész Bálint levele R. I.-hez 1855. okt. 3. Ltr.

⁵⁰ Lé vayhoz 1855. okt. 7. Birtokomban.

⁵¹ Fogalmazványa birtokomban.

⁵² Kinyomatott Szarvason 1856.

⁵³ „R. I. Szentesen.”

⁵⁴ U. o. és Sas Károly levele R. L.-hez 1856. dec. 20-ról. Birtokomban.

IV. FEJEZET.

¹ Vizsgálati és szentelési bizonyítványa Ltr.

² A cenzorázott prédikáció szövege Ltr.

³ Révész Bálint levele R. I.-hez 1855. nov. 16-ról Ltr.

⁴ Ugyanaz ugyanahhoz 1856. nov. 19. Ltr.

⁵ Ltr. és birtokomban.

⁶ Levele bátyjához 1856. jún. 13. Görömbei i. m. i. h. 331. hasáb.

⁷ Levele menyasszonyához 1856. jan. 24. Birtokomban.

⁸ Szűcs I. levele R. I.-hez 1855. szept. 30. Ltr.

⁹ Levele menyasszonyához 1856. május 10. Ltr.

¹⁰ Révész Imre: Az igehirdetés ügye Debreczenben és másutt. PEIL. 1858. évf. 1214. hasáb.

¹¹ Hunfalvy Pál levele R. I.-hez 1856. júl. 24. Ltr.

¹² Hajnal Abel levele R. J.-hez 1855. nov. 30. Birtokomban.

¹³ Révész Imre egyházi beszédei VII. füzet. Bp. 1890. 139. skk. 11.

14 R. I. R. B.-hoz 1858. máj. 26. Ltr.

¹⁵ Saját pontosan vezetett följegyzései szerint Ltr. A maximum az 1866-iki háborús esztendőben 69, a minimum 1878-ban, amikor már nagyon sokat betegeskedett, 24 volt.

¹⁶ Idevonatkozó pontos jegyzetek, akták Ltr. és birtokomban.

¹⁷ Presbyt. jegyzőkönyv 1857. febr. 11,

¹⁸ Ltr. és birtokomban. V. ö.: Előterjesztés a debreczeni ref. gyülekezet népnevelési állapotáról PEIL. 1862. 637. skk.

¹⁹ Ünnepi és közönséges egyházi beszédek. I. füzet. Debreczen 1870. 89. 1.

²⁰ BFN. 1866. szept. 2-rői.

²¹ Az igehirdetés ügye stb. i. m. i. h. 1214. h.

²² 1862. márc. 25-ről. Ltr.

²³ 1858. ápr. 20. Ltr.

- ²⁴ Török Pálhoz 1856. febr. 14. Ltr.
- ²⁵ Imre Sándorhoz 1859. ápr. 6. Birtokomban.
- ²⁶ Ennek kézirata, úgyszintén egyéb nagyszámú iskolaügyi jegyzetei, a hivatalos tárgyalások aktái s az idevonatkozó levelezés Ltr. kisebb részben birtokomban.
- ²⁷ Kül. fontosságúak e tárgyban Hegedűshöz 1861. szept. 28., október 2. és okt. 7. keletű levelei Ltr.
- ²⁸ Az idevonatkozó iratok Ltr.
- ²⁹ T. P.-hoz 1854. július 7. Másolata Ltr.
- ³⁰ Dr. Kiss Áron: Török Pál élete Bp. 1904. 148. 1.
- ³¹ Levele B. P.-hez 1858. okt. 14. Fogalmazványa Ltr.
- ³² PEIL. J858. 459. skk. és 960. skk.
- ³³ R. I. Imre Sándorhoz 1858. október 23. Birtokomban.
- ³⁴ PEIL. 1863. 4-5. hasáb.
- ³⁵ V. ö. Czeider Márton működése Romániában. Kolozsvár 1870. — Koós Ferencz: Életem és emlékeim Brassó 1890. I—II. kötet.
- ³⁶ Hegedűshöz 1866. január 31-ről Ltr. és Koós Ferenczhez 1866. ápr. 29. i. m. II. 241—242. 11.
- ³⁷ PEIL. 1863. 6. hasáb.
- ³⁸ Ezt mutatja feleségéhez Pestről 1358. május 30-ikán írt levele: „Ez ám nem tréfa, galambom” Ltr.
- ³⁹ T. P.-hoz 1858. júl. 23. Ltr. (Másolat.)
- ⁴⁰ Szabó i. m. 27. 1.
- ⁴¹ H.-höz 1859. aug. 16. Ltr.
- ⁴² R. I. levele Pápay Imréhez 1859. január 2. Ltr.
- ⁴³ Lugossy József R. I.-hez Pestről 1859. dec. 16. Ltr.
- ⁴⁴ PEIL. 1859. 162. skk.
- ⁴⁵ U. o. 191. hasáb.
- ⁴⁰ Erre vonatkozólag nagyon jellemző új adatok olvashatók Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. Bp. 1922. c. művében passim.
- ⁴⁷ Imre Sándorhoz 1855. febr. 25. Birtokomban.
- ⁴⁸ Levele Hegedűshöz 1860. márc. 2. Ltr.
- ⁴⁹ L. Pokoly József összefoglalását a Zsilínszky-féle: „A magyarhoni protestáns egyház története” c. mű 687. skk. lapjain.
- ⁶⁰ BFN. J866. aug. 5-ről. — Irinyivel a következő évben a PEIL-ban — ahol Irinyi „Duna.tisza.i” álnév alatt intézett R. I.-hez nyílt levelet — érdekes és némileg éles szóváltásuk volt a debreczeni egyházi állapotokról. Hogy az álnév alatt Irinyi rejtőzködött, Bihari Imre később tudatta R. I.-vei. B. I. levele 1858. nov. 26. Ltr.
- ⁵¹ H.-höz 1858. márc. 2. Birtokomban.
- ⁵² Pápay Imréhez 1857. máj. ii. Ltr.
- ⁵³ H.-höz 1858. márc. 2. Birtokomban.
- ⁵⁴ R. I. nyilatkozata: BFN. 1870. nov. 3-ról és „Munkák a pátens korából” 11—12. lap (jz.).
- ⁵⁵ A pör aktái eredetiben ill. másolatban Ltr.
- ⁵⁶ Az itt következőkre nézve főforrásom: Révész Imre munkái a pátens

korából (= PM). Sajtó alá rendezte Révész Kálmán. A Magy. Prot. irod. Társaság kiadása. Bp. 1900.

⁶⁷ Imre Sándorhoz 1859. szept. 28. Birtokomban.

⁵⁸ H.-höz 1861. okt. 7-ről. Ltr.

⁵⁹ Török Pálhoz 1856. nov. 12. Dr. Kiss Á. u m. 146. 1.

⁶⁰ H.-höz 1859. okt. 8. Birtokomban. — Egészen ugyanígy Imre Sándorhoz okt. 9. Birtokomban.

⁶¹ Temetési Beszédek I. füzet. Debr. 1870, 54-65. II.

⁶² U. o. 65. 1.

⁶³ H.-höz 1859. dec 3. Birtokomban.

⁶⁴ U. o.

⁶⁵ H.-höz 1860. jan. 14. Birtokomban.

⁶⁶ Lehet, hogy az imádság eredetileg rögtönzött volt, de — legalábbis utólagos emlékezetből leírt — szövege mégis olvasható a küldöttség értekezleteinek naptójában, melynek egy kézíratos példánya Ltr.

⁶⁷ Ez, mint Balogh Ferenchez 1864. aug. 30. írt, birtokomban levő leveléből kitűnik, a Révészt Debreczenben személyesen is meglátogatott, nála szálláson volt híres és kegyes öreg skót theol. tanár, Duncan János, a nagy magyarbarát volt.

⁶⁸ Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (= F.) 1876., 445. 1. jz.

⁶⁹ H.-höz 1860, febr. 22. Birtokomban.

⁷⁰ R. I.-hez. 1860. febr. 27. Birtokomban.

⁷¹ BFN. 1872. jan. 5. — A fáklyászene rendezője a derék Harsányi Gábor polgár, városi tanácsnok volt, a menet egyik tagja maga Balogh Ferenc is.

⁷² H.-höz 1860. márc. 29. Birtokomban.

⁷³ U.-ahhoz. 1860, ápr. 2. Ltr.

⁷⁴ U.-ahhoz 1860, máj. 5. Ltr.

⁷⁵ A mű részletes méltatását és keletkezése körülményeit l. Ballagi Géza cA prot, pátens és a sajtó c. tanulmányában Prot Szemle 1892. 170. skk, 11.

⁷⁶ Révész I. levelei Hegedűshöz 1860, ápr. 21. és 27. Birtokomban.

⁷⁷ U. o. ápr. 27.

⁷⁸ Ballagi Géza i. m. i. h. 174-175. 11.

⁷⁹ Debreczeni Emiékfüzér gr. Széchenyi István sirjára. Debr. 1860. R. I. emlékbeszéde il—23. 11.

⁸⁰ U. o.

⁸¹ H.-höz 1860. ápr. 27. Birtokomban.

⁸² U.-ahhoz 1860, áldozócsütörtök d. u. 5 ó. Birtokomban.

⁸³ U.-ahhoz 1860. jún. 13. Birtokomban.

⁸⁴ Különösen jellemző e tárgyban Hegedűssel való levélváltása 1862» febr. 27—márc. 10. Ltr.

⁸⁵ L. a PM. Bevezetését, mely már a Figy. 1876. évfolyamában is megjelent.

⁸⁶ A . . . Konvenczióról. Figy. 1873. és külön is Debr. 1873. 30. 1.

⁸⁷ Ünn. és Uöz. egyh. beszédek IV. Bp. 1890. 62. 1.

V. FEJEZET.

¹ Beksics G.: I. Ferencz József és kora. A magyar nemzet története X. köt. 570. i.

² Levele H.-höz 186J. jan. 28. Birtokomban.

³ Levele a főispánhoz 1860, dec. 2. Ltr.

⁴ Levele H.-höz 3863. jan. 2. Ltr.

⁵ H.-höz. Birtokomban.

⁶ Levele R. L.-hez. 1863. febr. 22. Birtokomban.

⁷ Levele Kovács Lajoshoz. 1863. márc. 7. Birtokomban,

⁸ Ezt bizonyítja a birtokomban levő eredeti választási jegyzőkönyv és mandátum is.

⁹ Levele H.-höz item. márc. II. Ltr.

¹⁰ 1861. márc. 16-ról. Birtokomban.

¹¹ 1863. márc. 31-ről. Ltr.

¹² Feleségéhez 3863. ápr. 6. Ltr.

¹³ Ugyanahhoz 1681. ápr. 11. és 38. Ltr.

¹⁴ De az országgyűlésről hazajövele után a Deák „becsületes szép lelkét” mégis elismerte, a vele szemben tanúsított „nemes önmérséklete, loyális magatartását méltányolva. Ballagihoz 3863. jún. 30, Közli Ballagi Aladár PEIL. 3883. 250—253. hasábok.

¹⁶ Eredeti fogalmazványa birtokomban; utólag belevezetve a közbeszólások stb. gyorsírói följegyzések is. Megjelent a Magyarország 3861. 128. számában és k. ny.

¹⁷ Feleségéhez 3863. máj. 31. Ltr.

¹⁸ „1863-iki szavazás” címmel, az Egyetértés 3881. febr. 20. számában, és „Révész Imre haragja” címmel, kissé bővítve, Magyar alakok c. kötetében.

¹⁹ H.-höz 1861. június 23. Ltr.

²⁰ Magyarország 1863. 132. sz. és k. ny.

²¹ H.-höz 3863. jan. 32. Ltr.

²² U.-akkor u.-ahhoz.

²³ Újabb árny- és fényképek. Pest 1866. 21. 1.

²⁴ Közli Vahot Imre a Magyar Phoenix 1871 máj. 18. számában 128. 1.

²⁵ Levele Hegedűshöz 1863 július 24-ről. Birtokomban.

²⁶ Ezek olvashatók pl. a Szöllősi Antal R. L.-hez itt levelében — mint a vidéken is számlingó hírek összefoglalása — 1861. július 19. Ltr.

²⁷ H.-höz 1861 júl. 21. Ltr.

²⁸ Eredetije birtokomban.

²⁹ H.-höz 1861. aug. 21. Birtokomban.

³⁰ U. ahhoz 1861. szept. 14. birtokomban.

³¹ U. ahhoz 1861. nov. 12. Birtokomban.

³² U. o.

³³ U. ahhoz 1861. dec. 23. Birtokomban.

³⁴ U. ahhoz 1866. január 25. Ltr.

³⁵ U. ahhoz 1867. március 3. Birtokomban.

³⁶ U. ahhoz 1869. jan. 25. Birtokomban.

- ³⁷ Ette s a következőkre nézve l. Révész Kálmán cikkét: Tisza. K. tanácskozása Révész I.-vel a fúzió előtt. Hit és Élet Debf. 1923. 52. skk. 11.
- ³⁸ Kettőnek a fogalmazványa birtokomban.
- ³⁹ Imre Sándorhoz 1878. júi. 4. bittó kóban.
- ⁴⁰ A „Debreczen” 1875. május 25-iki számában.
- ⁴¹ H.-höz 1863. január 17. Ltr.
- ⁴² U. ahhoz 1866. jan. 25. Ltr.
- ⁴³ U. ahhoz u. o.
- ⁴⁴ Koós Ferenchez 1866. ápr. 29. I. m. II. 241—242. 11.
- ⁴⁵ BFN. jegyez föl két ilyen kedves Összejövetelt 1867-bői és 1874-bői
s Koós Ferenc is leírja — egyes adataiban nem épen pontosan — R-t
mint vendéglátó gazdát. I. m. II. 103—104. 11. V. ö. levelét Hegedűshöz
1866. aug. 15. Birtokomban.
- ⁴⁶ Bt. Vay Miklós levele R. L-hez 1867. dec. 2. Birtokomban.
- ⁴⁷ Egyházi presbyt. jkv. 1864. ápr. 9.
- ⁴⁸ Fogalmazványa birtokomban.
- ⁴⁹ Levele Székely Józsefhez 1864. attg. 6. Ltr. — Hegedűshöz 1863. júl.
24. Birtokomban. — V. ö. Sinay Miklós emlékezete. Századok 1868. 308. 1.
- ⁵⁰ Szabó i. m. 29. 1.
- ⁵¹ H.-höz 1865. márc. 18. Ltr.
- ⁵² Balogh F.-hez 1865. június 14. Birtokomban.
- ⁵³ BFN. 1866. október 4-ről.
- ⁵⁴ Vélemény a m. prot. ehz. alk. főpontjai felett. 70—71 ii. jz.
- ⁵⁵ Erdösi János m. prot reformátor, sib. Debreczen 1859. 120—122. 11.
- ⁵⁶ Az alakulandó magyar protestáns irodalmi társulat alapszabályainak
terve. Debr. 1863.
- ⁵⁷ Levele Török Pálhoz és Ballagi Mórhoz 1863 máj. 12. Ltr.
- ⁵⁸ H.-höz. 1863. ápr. 28. Birtokomban.
- ⁵⁹ A leiratnak R. I. által lemásolt példánya, az ügy nagyszámú más
aktájával együtt Ltr.
- ⁶⁰ U. o.
- ⁶¹ U. o.
- ⁶² H.-höz 1864. dec. 1. Ltr.
- ⁶³ U. ahhoz 1862 jul. 24. Ltr.
- ⁶⁴ Levele Dobos Jánoshoz 1861. január 30. Ltr. Dobos levele 1861. jan.
27. Birtokomban.
- ⁶⁵ Levele H.-höz 1867. március 3. Birtokomban.
- ⁶⁶ U. ahhoz u. akkor.
- ⁶⁷ Temetési beszédek I. 7, 1.

VI. FEJEZET.

- ¹ Fogalmazványa Ltr.
- ² Fogalmazványaik Ltr.
- ³ Közoktatás ügye Németalföldön Sárosp. F. úzetek II. évf. 1858 és kny. is.,
- ⁴ PEIL. 1863. 971. hasáb.
- ⁵ PEIL. 1866. 166-167. hasábok.

- ⁶ Hegedűshöz 1880 májas 14. Birtokomban.
- ⁷ V. ö. Figyelmező 1871. 315. lap s egyébütt is.
- ⁸ Kézirat helyett. Debr. 1868.
- ⁹ A magyarorsz. ref. egyház számára... felállíttatni szándékolt kon-
ventről. Figy. 1873 és külön is Debr. 1873. 32. 1.
- ¹⁰ PEIL. 1869. 1089. skk.
- ¹¹ BFN. 1870. ápr. 5 -6-ról.
- ¹² Válasz-javaslat iskolaügyben. Kézirat helyett. Debr. 1870.
- ¹³ Pl. 1868-ban hetilap indítására gondolt. —Szabó i. m. 39—40. 11. jz.
(Szeremlei S.-hez írt levele alapján).
- ¹⁴ Levele R. I.-hez 1865. aug. 20. Birtokomban.
- ¹⁵ Hegedűshöz 1858. nov. 13. Lrt-
- ¹⁶ U. ahhoz 1863. ápr. 27. birtokomban és 1863. máj. 12. Ltr.
- ¹⁷ PEIL. 1872. 739. hasáb.
- ¹⁸ Levele R. L.-hez 1866. márc. 31. Ltr.
- ¹⁹ Levele B. M.-hoz 1865. dec. 17. PEIL. 188I. 254. hasáb.
- ²⁰ Levele R. I.-hez 1866. jún. 29. Ltr.
- ²¹ R. I. Balogh F.-hez 1865. június 14. Birtokomban.
- ²² Levele H.-höz 1865. márc. 12. Ltr.
- ³³ Levele H.-höz 1861. jún. 4. Birtokomban.
- ²⁴ H. Kiss Kálmán levele R. L.-hez. 1879. jan. 3. Birtokomban.
- ²⁵ Levele R. I.-hez 1875. ápr. 4. Lrt.
- ²⁶ U. az u. ahhoz 1877. szept. 17. Ltr.
- ²⁷ Saját feljegyzése. Ltr.
- ²⁸ Imre Sándorhoz 1876. jún. 28. Birtokomban.
- ²⁹ Levele H.-höz 1880. máj. 14. Birtokomban.
- ³⁰ Levele L.-hoz 1852. ápr. 26. Birtokomban.
- ³¹ 1852. júl. 23. Ltr.
- ³² Levele Balogh F.-hez 1874. szept. 14. Birtokomban.
- ³³ Ünn. és alk. egyh. beszédek II. Bp. 1889. 37. 1.
- ³⁴ PEIL. 1863. 961. skk.
- ³⁵ Levele Balogh Ferenchez 1864. aug. 30. Birtokomban.
- ³⁶ Ünn. és köz. egyházi beszédek I. Debr. 1870. 161. 1.
- ³⁷ U. o. 85. 1.
- ³⁸ PEIL. 1866. 262, hasáb.
- ³⁹ Figy. 1878. 44. 1.
- ⁴⁰ PEIL. 1866. 262. h.
- ⁴¹ U. o. 1866. 817. hasáb.
- ⁴² H.-höz 1858. nov. 13. Ltr.
- ⁴³ PEIL. 1859. 411. hasáb.
- ⁴⁴ PEIL. 1863. 961. hasáb.
- ⁴⁵ Útinapló 1852. aug. 15-ről Ltr.
- ⁴⁶ Hegedűshöz 1862. nov. 18. Ltr.
- ⁴⁷ PEIL. 1862. 1450. hasáb.
- ⁴⁸ Imre Sándorhoz 1876. aug. 22. Birtokomban.
- ⁴⁹ Tájékozás a theologia meséjén. Pest 1862. 11. 1.
- ⁵⁰ PEIL. 1864. 1444. hasáb.

- ⁵¹ PEIL. 1871. 1281-1297. hk.
- ⁵² Levele Balogh Ferenchez 1864. aug. 30. Birtokomban.
- ⁵³ F. 1872. 166. 1.
- ⁵⁴ 1870. 633-635. 11.
- ⁵⁵ PEIL. 1872. 267-268. hk.
- ⁵⁶ Balogh Ferenchez 1873. júl. 4. Birtokomban.
- ⁵⁷ Ugyanahhoz 1872. május 11. Birtokomban.
- ⁵⁸ F. 1876. 275. 1.
- ⁵⁹ L. a Figy.-ben sokszor és Szabó Károlyhoz írt levelében 1870. márc 22. Sz. K. örökösénél,
- ⁶⁰ F. 1872. 403. 1.
- ⁶¹ Dömény József nagyberényi lelkész már 1874. márc. 24. és jun. 28. keit leveleiben tudatja R. I.-vel a pestiek levért és engesztelékeny hangulatát. Birtokomban.
- ⁶² R. I. kevele családjához 1877. nov. 14. Ltr.
- ⁶³ B. M.: Emlékbeszéd R. I. levelező tag felett. Akad. kiadv. Bp. 1882. 20—21. U.
- ⁶⁴ PEIL. 1875. 266. hasáb.
- ⁶⁵ F. 1877. 351. 1.
- ⁶⁶ A mo. prot. egyletről 97. 1.
- ⁶⁷ F. 1873. 400. 1.
- ⁶⁸ Levele Balogh Ferenchez 1874. dec. 15. Birtokomban.
- ⁶⁹ Levele családjához 1877. nov. 14. Ltr.
- ⁷⁰ Levele Balogh Ferenchez 1880. dec. 12. Birtokomban.
- ⁷¹ V. ö. Dr. Révész Kálmán ifjúkori emlékezéseit (»Egy elsüllyedt magyar világból.«) Hit és Élet Debr. 1922. 18. lap.
- ⁷² Szabó i. m. 41. 1. — Különb. halála előtt két hónappal (1880 dec. 12.) Balogh Ferencnek nyilván meg is írja: „Én, egy percre sem igyekszem meggátolni [t. i. a zsinatot]. irni sem e végett fogok már, hanem annak ki-tüntetése végett, hogy mily hiányosak és hibásak az előmunkálatok. Ebben is csak némi ösmeretterjesztés és a magam szálválása a maradék előtt, a fő célom.” (Birtokomban).
- ⁷³ Olvasható Szabó i. m. 40 — 41. lapjain.
- ⁷⁴ U. o. 40. 1.
- ⁷⁵ A m. o. protestánsegyletről 4. I.

VII. FEJEZET.

- ¹ Levele B. F.-hez 1872. november 6. — Ugyanígy csaknem szóról-szóra Imre Sándorhoz 1878. júl. 4. Birtokomban.
- ² Révész K. i. m. Hit és Élet 1922. 18. 1.
- ³ V. ö. R. I.: Néhány szó Méliusz Péter sírjáról s szíves kérelem történet tudásainkhoz. Figy. 1875. és kny. is. — Zoltai Lajos Jelentése Méliusz Péter sírja kereséséről. Debr. 1907—08.
- ⁴ Imre Sándorhoz 1873. júl. 15. Birtokomban.
- ⁵ Levele Pápay Imréhez 1872. jan. 22. Ltr.
- ⁶ Szabó i. m. 44. 1.

⁷ Számos pénztári naplója, gazdasági följegyzése, levelezése stb. birtokomban.

⁸ Imre S.-hoz 1880. márc. 13. Birtokomban.

⁹ H.-höz 1863. január 22. Ltr.

¹⁰ Közölve Ünn. és köz. egyházi beszédek II. Bp. 1889. 152. skk. 11.

¹¹ Levele fiához 1879. júl. 27. Ltr. — Az itt elmondottakat Szabó János i. művén kívül Révész Kálmán i. emlékezéseiből (Hit és Élet 1922), valamint az egyházker. levéltárban őrzött följegyzéseiből és szóbeli közléseiből, végül R. I.-nek ugyancsak a levéltárban őrzött családi levelezéséből merítettem.

¹² Egyh. besz. V. füz. Bp. 1890. 129. skk. 11.

¹³ Prot. Egyh. és Isk. Lap 1881. 285—287. hasábok. Révész Imre utolsó napja (Révész Kálmántól).

¹⁴ PEIL. 1881. 227—228. hasábok.

¹⁵ Vasárnapi Újság 1881. február 20.

¹⁶ BFN. 1881. febr. 14-ről.

¹⁷ Olvasható a Révész Imre emlékezete c. kiadványban.

¹⁸ Halála és temetése részleteire nézve 1. a PEIL. 1881. 8. skk. számait.

¹⁹ Debr. egyh. presbyt. jegyzőkönyv 1881. febr. 27. Egyh. levéltárban.

²⁰ L. a R. I. emlékalap keletkezésére von. Balogh Ferenc összefoglalását a R. I.: Kálvin élete és a kálvinizmus c. mű 3. kiadásának (Debr. 1909.) függelékében („Tájékoztató szó.”) a 357. skk. lapokon.

²¹ Ezenkívül még az újfehértói és a hódmezővásárhelyi egyházközségben is létesültek Révész Imre-emlékalpok. (Az illető lelkész urak szíves közlése.)

VIII. FEJEZET.

¹ Pesti Napló 1856. 258. 1. (Az Új Magyar Múzeum I. füzetének ismertetésében.)

² Révész Imre levele Ipolyi Arnoldhoz. Abafi Figyelője XXIII. köt. 1887. 365. skk. 11.

³ Görömbei i. m. 332. hasáb. (PEIL. 1881.)

⁴ Századok, 1868. 219. 1. (Sinay Miklós emlékezete.)

⁵ U. o. 304. 1.

⁶ Pesti Napló 1856. 268. 1.

⁷ Levele Lugossyhoz 1850. szept. 9. Ltr.

⁸ U. o.

⁹ Ltr.

¹⁰ Budapesti Hírlap 1853. 63. skk. számok (A. Ballagi és Erdélyi-féle gyűjtemények ismertetése).

¹¹ Ipolyi Arnold nagyszámú levele R. I.-hez Ltr. R. I. levelei Ipolyi-ról Imre Sándorhoz 1854. júl. 3. és júl. 12., szept. 3. Birtokomban. V. ö. Abafi: Figyelő id. h. Irodalomtört. közlemények II. (1892.) 471. 1.; PEIL. 1889. 109. 1

¹² Lásd a vita összefoglalását Hunfalvy P. akadémiai értekezésében: Ukkonpohár. A régi magyar jogi szokásnak egy töredéke. Bp. 1879.

¹³ Levelei B. F.-hez 1864. jún. 10. és aug. 30. Birtokomban.

¹⁴ Lévyhoz 1852. ápr. 26. Birtokomban.

ia Bécsi tud. jegyzeteki közt. Ltr.

- ¹⁶ Sárosp. Füzetek 1865. 856. i. (A Fabó-féle „Monumenta” III. kötetének ismertetésében).
- ¹⁷ Levele Rác K.-hoz 1878. nov. 27. Birtokomban.
- ¹⁸ PEIL. 1861. 508. hasáb. (A „Monumenta” I. kötetének ismertetésében).
- ¹⁹ R. Imre levele Imre Sándorhoz 1860. febr. 4. Birtokomban.
- ²⁰ Ltr.
- ²¹ Levele Pethő Bálinthoz 1854. febr. 10. Ltr.
- ²² Levelei Hegedűshöz 1862. jún. 10. Ltr. — és Szabó Károlyhoz 1862. febr. 3. és jún. 3. Sz. K. örököseinél.
- ²³ Pesti Napló 1862. 244. skk. 11.
- ²⁴ Sz. K.-hoz 1862. február 3. Örököseinél. — V. ö. a terv végső formulázását Thaly Kálmánhoz írott s a Századok 1872. 198—199. lapjain közölt tudományos levelében. (Egy általános történelmi napló tervezete.)
- ²⁵ Thaly Kálmán levele R. I.-hez 1879. nov. 24. Birtokomban.
- ²⁶ L. részletesen a „A magyar protestáns egyháztörténelem megírása ügyében tett lépések” c. protestánssegyleti kiadványban Bp. 1879.
- ²⁷ Többük számára írt ajánlóleveleinek klasszikus latinságú fogalmazványa birtokomban.
- ²⁸ L. Balogh Ferenc: Révész Imre érdemei. (Tájékoztató szó a Kálvin élete III. kiadásának függelékében. 353—356. 11.)

IX. FEJEZET.

- ¹ R. I. levele fiához 1878. júl. 8. Ltr.
- ² Imre Sándorhoz 1858. okt. 23. Birtokomban.
- ³ Pápay Imréhez 1859. jan. 16. Ltr.
- ⁴ 1862. márc. 25. Ltr.
- ⁵ Ilyenek a debreczeni egyházban szórványosan egészen a hetvenes évekig előfordultak. L. két dolgozatomat: A debreczeni egyház múltjának némely tanulságai Debr. 1925. (Knyom. a Vasárnapból) és Pásztorok és nyájuk a régi Debreczenben Reformáció. 1925.
- ⁶ Szabó Károlyhoz 1867. szept. 30. Örököseinél.
- ⁷ PEIL. 1863. 968—969. hasáb (A protestantizmus és a tudomány c. cikkében).
- ⁸ R. I. levele Török Pálhoz 1855. január 14. Ltr.
- ⁹ A hatvanas évek második felétől (tehát a Kálvin és a Robertson hatásának érvényesülésétől) kezdve. — Megelőző beszédeit nem tartotta kiadásra méltóknak. Ezeknek több vaskos kötetet betöltött gondos kidolgozású kézírata Ltr.
- ¹⁰ Levelei Imre Sándorhoz 1854. júl. 3., júl. 12., szept. 3., okt. 13. Birtokomban.
- ¹¹ 1862. május 15. Birtokomban.
- ¹² Ravasz L. A gyülekezeti ígehirdetés elmélete. 176. 1.
13 Sárospataki Füzetek. 1864. 912. skk. 11.
14 1863. febr. 25. Ltr.
- ¹⁵ Hegedűshöz 1863. jan. 17. Ltr.
- ¹⁶ Túlnyomó részük birtokomban,
- ¹⁷ Figy. 1876. 331. 1.

X. FEJEZET.

¹ Egyetértés 1881. febr. 20. (A „Magyar Alakok”-ban is). Eötvös e sorai már csak azért is a tapasztalás súlyával s erejével bírnak, mert korán elhalt testvéröccsét, a kiváló tudósnek indult Eötvös Lajost Révész gimnazista korától rendkívül gyöngéd szeretettel pártfogolta s vele oly komolyan levelezett nagy kérdésekről, mintha egyenrangú tudóstársa lett volna.

² Imre Sándor levele Révész Kálmánhoz 1889. ápr. 18. Birtokomban.

³ BFN. 1874. szept. 18-ról.

⁴ Ballagi Mór levele R. I.-hez 1863. okt. 17. Ltr.

⁵ Bóhl E. levele R. L-hez 1875. febr. 9. Ltr.

⁶ Ugyanannak levele Erdős Józsefhez 1881. febr. 16. Birtokomban, a címzett ajándékából.

⁷ Levele Imre Sándorhoz 1876. jún. 28. Birtokomban.

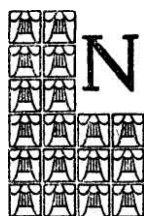
⁸ BFN. 1874. szept. 16-ról.

⁹ Figy. 1878. 15. 1.

UTÓSZÓ.

em tehetem le anélkül a tollat, hogy meg ne tegyek néhány, szükségesnek, sőt kötelesnek érzett megjegyzést e könyv létrejöttével kapcsolatban.

Mélyen érzem, milyen gyarló munkát végeztem. De nem abban a tekintetben vádol a lelkiismeret, mint hogyha a nagy Révész Imrétől való egyenesági vérségi leszármazásom lényegesen befolyásolta volna becsületos tárgyilagossági törekvésemet. Ebben a tekintetben egészen nyugodtan állok elébe a legkényesebb kritikának is. Ezt sem érdemként hangoztatom azonban, hanem egészen természetes következményéül annak a — talán nem mindenki előtt ismeretes — ténynek, hogy Nagyatyám halála és az én születésem közé majdnem kilencedfél év esik s így sohasem állhattam személyiségének lenyűgöző közvetetten hatalma alatt, amelynek emléktől pedig e mű írása közben is sokkal nehezebb leendett volna szabadulnom, mint a puszta másodkézből vett családi benyomások egyoldalú hatása alól emancipálnom magamat.

Hanem igenis nagyon érzem a munkám hiányait úgy a tartalom, mint a kidolgozás tekintetében. Csaknem teljesen hiányzik belőle az, ami nélkül pedig méltatlan a hőséhez minden, tudományos értelemben ennek nevezhető Révész Imre-életrajz: hiányzik a kortörténeti keret Végtelenül kevesellem azt is, amit a Révész Imre gondolatvilágáról, vallásos lelkületéről s jelleméről és tudományos munkásságáról mondhattam. Nyersanyagom feldolgozását sem tudtam úgy keresztülvinni, ahogy szerettem volna s ahogyan azt a történelmi stílus követelményeként magam és mások elé odaállítani szoktam.

Minderre hadd hozzak föl csupán egyetlenegy mentséget, azt, amelyet, úgy érzem, jogom és kötelességem felhozni; hogy t. i. a művet záros határidőre, a centennárium naptári alkalmára kellett elkészítenem és szinte lázas sietséggel kiaknáznom azt a fíesztendei szabadságot, amellyel e célra a debreczeni egyház feledhetetlen nobilitása megajándékozott — de amelyből (nagyobb részét az anyag összegyűjtése és rendezése foglalván el, meg egyéb, nem parókiális hivatalos teendők is bőven közbejövén) a munka papirra tevésére alig fordíthattam összevissza 6 hetet.

Tudományos érdekből nagyon szerettem volna, s eredetileg terveztem is, ez életrajzhoz függelékként csatolni a Révész Imre műveinek és a rá vonatkozó irodalomnak pontos és kimerítő bibliographiáját, mert a Szabó János emlékbeszédében, a Szinyei József-féle Magyar írók Élete és Munkái-ban, a Petrik Magyar Könyvészetében, meg a Zoványi-féle Theologiai Ismeretek Tárában idevonatkozólag található közlések — mint minden lexikális följegyzés — idő jártával nagy mértékben kiegészítésre és helyesbítésre szorultak. De erről kénytelen voltam lemondani, nemcsak azért, mert az időből nem futotta (pusztán csak a negyven-ötvenes évek Hírlapjaiba, részben álnév alatt írt cikkeinek, amelyekről az említett művek alig valamit tudnak, a rendszeres összekeresgélése elég nagy időtöltés lett volna), hanem azért is, mert egy új Révész Imre-bibliographia összeállításával igazán egész munkát csak akkor lehet majd adni, hogyha abba nagyértékű, de ma még csak rudimentálisan rendezett hatalmas kézirati hagyatékának odavaló darabjait is föl vesszük. E hagyaték tökéletes rendezésével — amelynek bizonyos kezdő lépéseit ez életrajz előkészítése kapcsán megtettem volt, — úgyszintén rendkívüli kortörténeti becsű levelezésének kiadásával az utókor még tartozik a Révész Imre emlékének; sőt tartozik egy ennél sokkal különb és terjedelmesebb élet- és korrajzi mű létrehozatalával is.

Hogy még magam mit róhatok majd le, vagy segíthetek leróni e tartozásból? az Isten kezében van.

Benső köszönetemet kell kifejeznem mindazoknak, akiknek megértő, lelkes és barátságos támogatása nélkül munkám vagy egyáltalán nem, vagy még sokkal gyarlóbb tartalommal és formában jöhet vala létre: a debreczeni presbyteriumnak a szíves és készséges szabadságotól; Kiss Ferenc, egyetemi ny. r. tanár, tiszántúli egyházkerületi levéltárnok úrnak, a nagyobb részében általa

örzött Révész Imre-féle kézirati hagyaték fölhasználásának lekötelező bizalommal való, korlátlan lehetővé tételéért; dr. Balogh Béla és Balogh István, Csernák Béla, id. dr. Imre József, dr. Katona György, Mózes István, Szabolcska Mihály és du Tavaszy Sándor uraknak, akiknek szíves figyelme és nagybecsű fáradozása révén különösen nagymennyiségű és nagyértékű Révész Imre-féle levélnek és egyéb forrásértékű följegyzésnek jutottam birtokába, illetőleg használatába; Pataky Dezső és Szabó Zsigmond kiskunhalasi, Ajtay Jenő büdsszentmihályi, Jakucs Sándor balmazújvárosi, Böszörményi Jenő szentesi ielkipásztortársaimnak és Papp Lajos szentesi egyházi jegyző úrnak, akik az illető helyszíni kutatásaimban voltak igen nagy és lekötelező segítségemre; valamint mindazoknak a (névszerint föl nem sorolható) egyeseknek, akiknek buzgó érdeklődése egy-két jellemző adatnak stb. juttatott a birtokába'

Édes jó Atyám, Dr. Révész Kálmán tiszáninneri református püspök szívének melege és elméjének fénye a munka előkészületei és írása közben buzdítva, ihletve, és tájékozva vett állandóan körül, a múlt és a jelen legdrágább és legtanulságosabb kapcsolatát teremtve meg számomra. Ő iránta való hálámról beszéljen maga ez a könyv — mindkettőnk életének egyik legnagyobb öröme.

Soli Deo Gloria!

Debreczenben, 1925. karácsony havában.

RÉVÉSZ IMRE.